

**3(63)
2012**

Науково-популярний журнал

Воєнна історія

Заснований у 2002 році

Засновник – Всеукраїнська громадська організація

«Український інститут воєнної історії»

Виходить 6 разів на рік

Головний редактор – Сергій ЛІТВИН,
доктор історичних наук, професор

Редакційна колегія:

Печенюк І.С., кандидат історичних наук, заступник головного редактора

Вознюк Ю.С., відповідальний секретар

Бадах Ю.Г., доктор історичних наук

Бережинський В.Г., кандидат історичних наук

Верстюк В.Ф., доктор історичних наук

Веденеєв Д.В., доктор історичних наук

Гутковський В.В., кандидат історичних наук

Карпов В.В., кандидат історичних наук

Лисенко О.Є., доктор історичних наук

Пилявець Р.І., кандидат історичних наук

Савченко Г.П., кандидат історичних наук

Савчук Ю.К., кандидат історичних наук

Сідак В.С., доктор історичних наук

Стороженко І.С., доктор історичних наук

Чухліб Т.В., доктор історичних наук

УДК 35(091) (05)

*Літературний редактор Інна Сагайдак
Макет і верстка Роман Івах*

Оригінал-макет виготовлено ЛА «ПІРАМІДА»

Адреса редакції:
м. Київ, вул. Грушевського, 30/1, кім. 101.
Телефон головного редактора (067) 974-15-82

Електронна адреса: serlytvyn@ukr.net
Наш сайт: www.warhistory.ukrlife.org

Журнал зареєстровано в Державному комітеті інформаційної політики, телебачення та радіомовлення України, свідоцтво КВ № 5852.

Журнал є фаховим виданням у галузі історичних дисциплін
(Постанова Президії ВАК України від 15 січня 2003 р. № 1/05/1)

Схвалено Вченюю радио
Українського інституту воєнної історії
(протокол № 6 від 24 травня 2012 р.)

За достовірність фактів, цитат, власних імен, посилань на джерела відповідають автори публікацій. Редакція зберігає за собою право рецензування, редагування та скорочення статей без згоди автора, може публікувати статті в порядку обговорення, не поділяючи поглядів автора.

Рукописи не повертаються. Редколегія не обов'язково поділяє погляди авторів публікованих матеріалів.

Підп. до друку 24.08.2012 р. Формат 70×100/16.
Друк офсетний. Папір офсетний.
Ум. друк. арк. 10,4. Обл.-вид. арк. 12,56.
Наклад 500 прим. Зам. № 436.
ЛА «Піраміда», ДК № 356 від 12.03.2001.
79006, м. Львів, вул. Плугова, 6.

© Воєнна історія, 3(63) 2012
© ЛА «Піраміда», макет, 2012

ЗМІСТ

СЛОВО ДО ЧИТАЧА.....	4
ДОСЛІДЖЕННЯ, ПОВІДОМЛЕННЯ	
ГОРБАНЬ А. РАДЯНІЗАЦІЯ ЗАХІДНИХ ТА ПІВДЕННО-ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЕЙ УКРАЇНИ І СУСПІЛЬНИЙ СПРОТИВ ЇЇ ЗАХОДАМ (1939–1941 рр.)	5
БАДАХ Ю. СРСР і НІМЕЧЧИНА: ПЕРЕДДЕНЬ ТА ПОЧАТОК ВІЙНИ (ЛІПЕНЬ 1940 – ЛІПЕНЬ 1941).....	20
КАЛІБЕРДА Ю. ПОЛІСЬКЕ ЛОЗОВЕ КОЗАЦТВО – ПОПЕРЕДНИК УКРАЇНСЬКОЇ ПОВСТАНСЬКОЇ АРМІЇ	35
СОКОЛОЮК С. ПРОРИВ ДНІПРОВСЬКОГО ЗАГОНУ КОРАБЛІВ З БУБНОВОГО ДО КІЄВА – ГЕРОЇЧНА СТОРІНКА КИЇВСЬКОЇ СТРАТЕГІЧНОЇ ОБОРОННОЇ ОПЕРАЦІЇ.....	47
КОЛЄЧКІН В., ГРИЩУК А. БОЙОВІ ДІЇ АВІАЦІЇ У БЕРЕЗНЕГОВАТО-СНІГІРІВСЬКІЙ НАСТУПАЛЬНІЙ ОПЕРАЦІЇ 1944 РОКУ	59
КРИВИЗЮК А. ОПЕРАТИВНЕ МИСТЕЦТВО РУХОМИХ З'ЄДНАНЬ НА ЗАВЕРШАЛЬНОМУ ЕТАПІ ДНІПРОВСЬКО-КАРПАТСЬКОЇ НАСТУПАЛЬНОЇ ОПЕРАЦІЇ.....	66
ЧІРКАЛОВ О. ЕВАКУАЦІЯ ВІЙСЬК (СИЛ) З ВІЙСЬКОВО-МОРСЬКИХ БАЗ: ПЕРЕДВОЄННІ ПОГЛЯДИ ТА ДОСВІД ЇЇ ПРОВЕДЕННЯ У ПЕРШИЙ ПЕРІОД РАДЯНСЬКО-НІМЕЦЬКОЇ ВІЙНИ	75
ТЕЛУХА С. СПІВПРАЦЯ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВІ ХАРКІВСЬКОЇ ЄПАРХІЇ З БЛАГОДІЙНИЦЬКИМИ ОРГАНІЗАЦІЯМИ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ.....	87
ПОСТАТИ	
ЛІТВИН С. ПАРОХ МАЙДАНЕКА – ОТЕЦЬ ОМЕЛЯН КОВЧ	94
ВІЙНИ СУЧASNOSTI	
ЛІПКЕВИЧ С. ПРОТИРАКЕТНА ОБОРОНА США В ЄВРОПІ ЯК ВИЗНАЧАЛЬНИЙ ЧИННИК РОЗБUDОВИ СУЧASNНОЇ АРХІТЕКТУРИ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ СИСТЕМИ БЕЗПЕКИ.....	101
ВИЗНАЧНІ ВОЄННІ ПОДІЇ ТА ВІЙСЬКОВІ ДІЯЧІ	
ПАШКОВЕЦЬ М. КНЯЗЬ КОНСТАНТИН ІВАНОВИЧ ОСТРОЗЬКИЙ – ВЕЛИКИЙ ГЕТЬМАН ЛИТОВСЬКО-РУСЬКОЇ ДЕРЖАВИ.....	111
ДО ВІДОМА АВТОРІВ.....	123

СЛОВО ДО ЧИТАЧА

Шановний читачу!

Вже традиційно щорічно кожне третє число журналу ми присвячуємо подіям найтрагічнішої в історії людства Другої світової війни.

Її кривавий слід на землі України і глибокі рани, нанесені людям, залишаються болючими. Пам'ять про драматичні події Другої світової війни з роками не тільки не притупляється, а залишається надто актуальною, виходить на арену політики, а відтак – стає ще гострішою конфліктнішою. Адже значна частина нашої політичної еліти є нащадками тих людей, що були носіями сталінського режиму. Разом з тим молодь мало знає і мало переймається проблемами війни, а покоління, що знало війну, відходить у краї світи.

Трагізм війни і наслідки тоталітарного минулого зуміємо подолати тільки тоді, коли все це буде переоцінено і засуджено, а що замовчувалося – буде озвучено і оприлюднено. В іншому випадку ці страхіття минулого можуть повторитися, чого у жодному разі не можна допустити.

На жаль, надто мало робиться для відродження та збереження історичної пам'яті про ті криваві роки. Думаю, що здебільшого навмисно. Адже народом із роздвоєною історичною пам'яттю легше маніпулювати. При цьому історію можна підлаштовувати під власні меркантильні інтереси, вузько партійні ідеологічні стандарти.

Матеріали, що ми їх подаємо в цьому номері, висвітлюють різні сторони і різнопланові події війни. Вони – про справжню історію нашого народу, про історичні постаті військових діячів, яких неправдиво висвітлювалися, або несправедливо замовчувалися.

Цим «Воєнна історія» пробуджує від байдужості і апатії, прищеплює почуття гідності та патріотизму. Відомо, що без патріотизму своїх громадян жодна держава існувати не може.

Так багато ще треба пізнати, зрозуміти, осмислити!

Будьте з нами!

**Головний редактор
Сергій ЛІТВИН**

ДОСЛІДЖЕННЯ, ПОВІДОМЛЕННЯ

РАДЯНІЗАЦІЯ ЗАХІДНИХ ТА ПІВДЕННО-ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЕЙ УКРАЇНИ І СУСПІЛЬНИЙ ОПІР РАДЯНСЬКІЙ ВЛАДІ (1939–1941 РР.)

Анатолій ГОРБАНЬ,
кандидат історичних наук, доцент,
перший проректор Київської академії водного
транспорту імені гетьмана Петра Сагайдачного

Горбань А. Радянізація західних та південно-західних областей України і суспільний опір радянській владі (1939–1941 рр.).

У статті висвітлюються процеси радянізації західних та південно-західних українських земель у 1939–1941 роках і показано розгортання суспільного опору та збройної боротьби проти радянської влади з боку українського населення краю під керівництвом Організації Українських Націоналістів.

Ключові слова: Західна Україна, радянізація українських земель, суспільний опір самостійницьких сил, національно-визвольна боротьба.

Горбань А. Советизация западных и юго-западных областей Украины и общественное сопротивление советской власти (1939–1941 гг.).

В статье освещаются процессы советизации западных и юго-западных украинских земель в 1939–1941 годах и показано ход общественного сопротивления и вооруженной борьбы против советской власти со стороны украинского населения края под руководством Организации Украинских Националистов.

Ключевые слова: Западная Украина, советизация украинских земель, общественное сопротивление самостоятельных сил, национально-освободительная борьба.

Gorban A. Sovietization of western and south-western regions of Ukraine and public resistance to Soviet rule (1939–1941).

The article highlights the processes of Sovietization of western and south-western Ukrainian lands in 1939–1941 and shows the deployment of social resistance and the armed struggle against the Soviets from the Ukrainian population of the province under the leadership of the Organization of Ukrainian Nationalists.

Keywords: Western Ukraine, Sovietization of Ukrainian lands, public resistance forces of independence, the national liberation struggle.

З початком Другої світової війни на західних і південно-західних теренах України виникло кілька вузлів громадянського протистояння. Один з них був формою протидії українських самостійницьких сил тоталітарним, мілітарним методам радянізації краю. Відомо, що радянська влада, готовути військову агресію проти Польщі, передбачила досить жорстку систему військових та адміністративних заходів, спрямованих на зміну державно-політичного і територіального статусу Західної України. Акція возз'єднання була організована і проводилась в такому темпі, що практично не дала змоги виявити місцевому населенню здатність до самоорганізації і вибору власних форм суспільного життя. Карапін органи репресивними методами приступили до ліквідації основних осередків суспільно-політичного і економічного життя українців. Створювалась атмосфера масової недовіри. Оповивши свій режим видимою легітимністю, більшовики швидкими темпами формували карально-репресивний апарат.

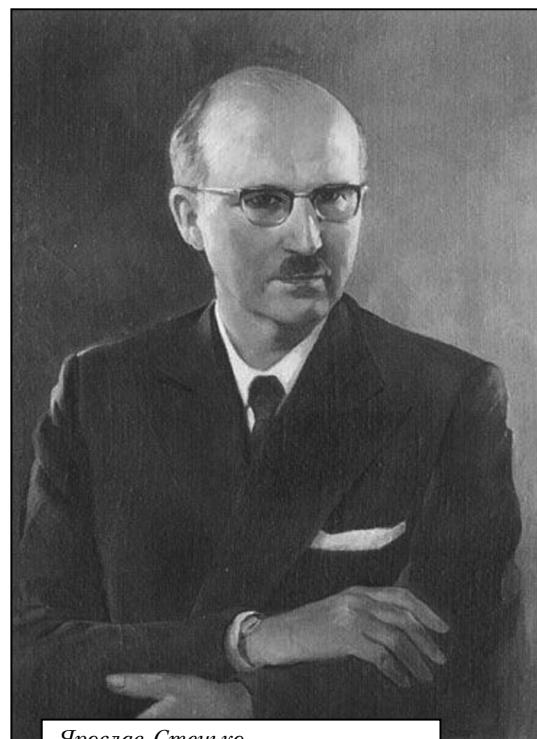
Процес радянізації краю супроводжувався загостренням політичної боротьби. Її повели підпільні польські та українські організації. З осені 1939 року владі почав створювати проблеми польський нелегальний рух Опору. Пов'язаний з емігрантським урядом Сікорського, він спирається на ті кола польського населення, що підтримували цей уряд та ідею відродження Польщі в довоєнних кордонах. Основу для формування перших антирадянських організацій у Львові склали польські офіцери, яких не вдалося арештувати НКВС. Широко розгалужена підпільна військова організація «Спілка

збройної боротьби» заручалася підтримкою польського населення Львова. Крім військових, у місті виникли конспіративні органи, що представляли різні політичні партії та напрямки у польському суспільстві, зокрема, Демократичну партію, Польську соціалістичну партію, Селянську партію. Серед них значний вплив мала «Рада народова», створена у січні 1940 року. Ця організація, очолювана колишнім послом польського сейму, лікарем-нейрохіургом О. Домашевичем, виступала проти будь-яких спроб польсько-радянського зближення, а співпрацю з більшовицькою владою розцінювала як зраду. Польські підпільні угрупування намагалися збирати зброю, влаштовувати нелегальний перехід кордону, закладати конспіративну мережу, вести підривну й пропагандистську діяльність проти радянського режиму. Проте досвід існування багатьох з них виявився невдалим. НКВС досить швидко і оперативно спрацював у справі ліквідації осередків організованого підпілля, внаслідок чого воно істотно ослабло. Зокрема, 23 листопада 1939 року НКВС викрив і заарештував шістьох мешканців Ковеля – членів організації «Стшельці». Їм пред'явили звинувачення в тому, що вони намагалися скинути радянську владу та відновити польську державу і засудили на вісім років таборів. Були репресовані також члени інших польських конспіративних організацій. Багатьох з них було розстріляно або засуджено на великі терміни ув'язнення [28, 581].

Активно включались у боротьбу з новим тоталітарним режимом українські самостійницькі сили. Восени 1939 року оунівці провели низку терористичних актів щодо

громадян і радянських службовців, які їм загрожували. Органи радянської держбезпеки у свою чергу використовували методи підступу і шантажу, арештовували членів ОУН, змусивши їх перейти в підпілля. Своєрідним терористичним методом залякування населення Західної України служили політичні судові розправи над членами ОУН. Рух українських націоналістів мав переважно екстремістський характер, проте він об'єктивно відображав негативне ставлення населення до радянської влади та прагнення до незалежної Української держави. Своєрідну панацею для придушення антикомуністичного опору радянська влада вбачала у депортації населення регіону. Таким чином, у західноукраїнському регіоні створилися передумови для громадянського протистояння, спрямованого проти тоталітаризму, активізації самостійницького руху. Обрані ОУН форми і методи боротьби проти радянської влади мали характер збройного конфлікту, якому була властива невмотивована жорстокість, кровопролиття, підступи, насильство щодо цивільного населення тощо. Концепція діяльності ОУН, спрямована на відродження Української держави, передбачала конкретні дії в умовах воєнного часу і випливала з зasad національно-визвольної боротьби та ідеології інтегрального українського націоналізму.

На зламі 1939–1940 років закордонні оунівські центри, оцінюючи ситуацію як сприятливу для розгортання антирадянської боротьби, розпочали приготування до збройного повстання в Україні. Відразу з початком підготовчих робіт вималювалася тенденція до розмежування поглядів на ймовірні успіхи цього задуму [25, 16]. Емігранти, очолювані Проводом українських націоналістів (ПУН), не бачили можливості проведення ефективного збройного виступу, вважали його марною тратою людських сил і життів, пропонували вивести якнайбільше членів ОУН до Генерального губернаторства та вишколовати з допомогою німецьких інструкторів, а решті – обмежуватися агітаційно-пропа-

Ярослав Стецько

гандистською роботою й готоватися до диверсій та локальних збройних виступів тільки на випадок початку війни між СРСР і сусідніми державами. Радикально налаштовані оунівці-крайовики та звільнені з тюрем після падіння Польщі керівники Крайової екзекутиви на західно-українських землях вимагали негайної організації повстання, вважаючи, що воно реально розхитає основи радянської влади, засвідчити перед світом волю українського народу до незалежності, змусить Німеччину втрутитися в ці події та розв'язати війну проти СРСР [5, 181]. Є всі підстави вважати, що така самовпевненість молодих націоналістів базувалася на організаційному та військовому досвіді оборони Карпатської України, відчутті підтримки народних мас, які, як відомо, з ентузіазмом демонстрували відданість ідеологічним цілям, культивували засоби боротьби і виявляли готовність еднання для досягнення спільної мети – здобуття

Степан Бандера

незалежності українських земель. С. Бандера, який після кількотижневого перебування у нелегальному становищі у Львові перебрався до Krakova – центру згуртування українських політв'язнів і репресантів, вважав таку обережність ПУНу надмірною [5, 23].

Восени 1939 року націоналісти почали пристосовуватися до радянських реалій і навіть подекуди використовувати їх: вони входили до органів державної влади, комсомольських осередків тощо. Було проведено кілька масштабних бойових операцій, зокрема в містах Чортків і Збараж, а також в Кременецькому, Вишневецькому, Бережанському, Чортківському, Збаразькому, Стрийському і Жидачівському повітах. Причому вони набували широкого розмаху.

Перші стихійні, розрізnenі виступи проти радянської влади мали велике мобілізаційне значення, оскільки служили сигналом для націоналістичних сил до революційної боротьби. У грудні 1939 року Львів-

ський окружний провід отримав наказ, у якому йшлося про негайне проведення мобілізаційних заходів, що включали збір зброї, відновлення організаційної мережі, призначення низових керівників, очищення організації від політично ненадійних елементів, приведення у бойову готовність [2, 16]. Однак документ не дійшов до адресатів: зв'язковий потрапив до рук НКВС. Наслідком провалу стали арешти серед керівників ОУН, а також введення у краківський осередок ОУН радянської агентури [25, 18].

У січні 1940 року лідери ПУНу ухвалили рішення про утримання від активних дій та очікування у конспірації до початку воєнних дій між СРСР та Німеччиною. Ці обставини ще більше загострили конфлікт між лідерами ПУНу та опозиціонерами, які стояли на позиціях невпинної підготовки до революції та регулярних збройних виступів. Для останніх, вихованих на культі померлих геройів, неминучі жертви не виглядали марними. Жертвоність вони пов'язували з інтересами нації, клали її на віттар державності.

Таким чином, визрівали передумови для тактичних розходжень. Вони не були одномоментним актом, а стали завершенням багатолітніх внутрішньоорганізаційних процесів.

Краківський осередок ОУН, сформувавши своє головне завдання розробити стратегію і тактику подальшого ведення боротьби в Україні, орієнтувався при цьому на нову політичну ситуацію, що склалася внаслідок переходу під контроль СРСР і Німеччини більшої частини Європейського континенту.

Як зазначав С. Бандера, на початку 1940 року ОУН в Україні майже не діяла, оскільки ПУН, що перебував за кордоном, не розробляв планів діяльності [4, 640]. Саме він виступив ініціатором переговорів з А. Мельником щодо відновлення активної боротьби. У поглядах двох лідерів на низку стратегічних дій виникли розбіжності з часів Віденської конференції (2 листопада

1938 р.), за результатами якої частина Закарпаття разом з Ужгородом, Мукачевом та іншими містами перейшли до Угорщини [19, 11]. Саме тоді «крайовики» на чолі з Я. Барановським перекладали вину за втрату цих територій на ПУН [32, 563].

У Римі наприкінці 1939 року відбулася зустріч С. Бандери з А. Мельником, де останній запропонував Бандері посаду голови системи зв'язку з українськими землями у складі ПУНу [19, 12]. Лідер опозиціонерів запропонував усунути зі складу ОУН Я. Барановського, О. Сеника-Грибівського, І. Сушка та І. Сіціборського як таких, яким не довіряв «організаційний актив», та означив з планом подальших дій ОУН в Україні, який був уже узгоджений з крайовим активом ОУН і передбачав створення незалежних бойових частин ОУН на західноукраїнських землях, що перебували у складі Польського губернаторства (Холмщина і Лемківщина) Німеччини для подальшого використання у боротьбі за незалежність України. А. Мельник відхилив цей план, вважаючи його детонатором неминучих репресій влади [4, 24].

Зі спогадів В. Кука дізнаємося про те, що ще на початку 1940 року у Римі на зустрічі А. Мельника з провідниками КЕ ОУН в Україні В. Тимчієм-Лопатинським та С. Бандерою йому було запропоновано усунути з ОУН деяких осіб і прийняти план діяльності ОУН в Україні. Але і ця зустріч також не мала бажаних наслідків [4, 24]. А. Мельник відстоював думку про те, що прибічники ОУН повинні орієнтуватися на Німеччину як на союзника [31, 368]. С. Бандера вважав, що потрібно розраховувати на власні сили та сили українського народу, який мавстати основою революційної армії [5, 24]. Отже, як бачимо, погляди обох лідерів виявилися настільки принципово різними, що розколу уникнути не вдалося.

1 лютого 1940 року у Кракові з колишніх членів КЕ ОУН було створено революційний Провід ОУН на чолі з Бандерою [5, 25]. Його заступником стає Я. Стецько,

Андрій Мельник

другим заступником і референтом служби безпеки – М. Лебедь, референтом пропаганди – С. Ленковський, референтом організаційним – В. Кук, референтом військовим – О. Гасин, референтом фінансово-господарським – М. Климишин [19, 24]. Головним завданням РП ОУН вважав створення армії з представників українського народу, яка боротиметься за незалежність України. Планувалось, що відносини з іноземними (німецькими) військовими формуваннями визначатиме їх ставлення до незалежності і соборності України [5, 180].

Отже, причиною розколу було різне сприйняття шляхів здобуття незалежності. До цього слід додати і другорядні причини: власні політичні амбіції, протистояння більш поміркованого крила і молодих радикалів. Сформувалося дві течії: «мелльниківці» – прихильники А. Мельника і «бандерівці» – прихильники С. Бандери. Фактично ОУН включала в себе дві організації.

Микола Лебідь

10 лютого 1940 року відбувся офіційний розкол та було започатковано формування нового керівного органу – Революційного проводу [19, 22]. При цьому слід зазначити, що особисто С. Бандера і його прибічники цілком щиро намагалися владнати конфлікт з ПУНом. У надісланому А. Мельнику повідомленні йшлося про діяльність новоствореного органу та висловлювалися запевнення його підпорядкованості ПУНу. У відповідь А. Мельник 7 квітня 1940 року видав розпорядження, яким ставив С. Бандеру перед трибуналом [18, 32]. Переговори велися до остаточного розколу в серпні-вересні того ж року. Закономірність розколу визначалася кількома обставинами: трагічною загибеллю незаперечного авторитета, легендарного організатора Є. Коновалця та психологічним фактором, що полягав у розходженні позицій, небажанні змінювати звичні, комфортні умови життя в еміграції одних з тими, хто відчайдушно закликав до боротьби.

Революційний провід узявся відразу реалізовувати свою тактику та стратегію боротьби. Особлива увага приділялась кадровому зміщенню підпілля. Формуються ударні («пробоєві») групи та відділи чисельністю 5–20 осіб, які мали очолити підпілля, створити повстанські і диверсійні загони.

Групи поділялися на дві частини: ті, що мали організаційне призначення на території України, і ті, що здійснювали їх охорону при перетині кордону. Члени груп мали озброєння, фальшиві документи, радянські гроші й іноземну валюту. У середині січня 1940 року перша група, очолювана С. Пшеничним, перетнула кордон і мала через Сокальщину відбити організовувати роботу на Волинь, але була помічена у прикордонній смузі працівниками органів НКВС.

Унаслідок бою загинуло більше 30 прикордонників і 8 бійців пробоєвого загону. Під час відходу решта потрапила в полон до чекістів [25, 20]. Керівництво краківського осередку ОУН, незважаючи на цю невдачу, через декілька днів переправила через кордон групу на чолі з І. Климівом (Легендою). Вона через Львівщину успішно пройшла на Волинь [23, 34].

На початку березня 1940 року в Україну проникла група, керована провідником КЕ на ЗУЗ В. Тимчієм-Лопатинським. Однак за кілька кілометрів до кордону внаслідок зіткнення з частинами НКВС її було знищено. Більш вдало перетнули кордон групи Л. Зацного, члени якої вирушили на Станіславщину, у Дрогобицьку і Львівську області, та В. Гриніва (Кремінського), Р. Кравчука, О. Безпалька, Н. Хоміва – для роботи на Тернопільщині [19, 29]. На новоприбулі кадри покладалося завдання організувати штаби національного повстання на Галичині та Волині. Однак реальна ситуація в Україні була набагато складнішою, ніж це здавалося лідерам ОУН. У лютому-березні 1940 року І. Климів та В. Сидор провели низку нарад, на яких дійшли висновку, що загальне повстання було б неможливим через брак зброї, боєприпасів, обмаль відо-

мостей про сили противника. Було вирішено акумулювати сили на розв'язання організаційних питань, у тому числі – створення розвідки [23, 40-41].

24 березня у Львові відбулася нарада, на якій було відновлено Крайову екзекутиву, до якої увійшло вісім підпільників: О. Грицак (Галайда) – керівник, С. Новицький (Вій) – заступник, військовий референт, С. Ніклевич (Віргин) – організаційний референт, а також В. Гринів, Д. Мирон, Я. Горбовський, О. Максимів, М. Мальків [19, 30]. Було вирішено, що організаційна мережа буде відповідати новому адміністративно-територіальному устрою Західної України, замість воєводських формувань створюватимуться обласні проводи, а замість повітових – районні. Завдяки подрібненному поділу кількість низових організацій зростала в 3,5 рази, що давало змогу тісніше співпрацювати з населенням, долучати до лав нових членів [25, 21].

Протягом квітня-травня 1940 року за непокоєні політичною активізацією ОУН радянські спецслужби провели масові арешти підозрюваних у причетності до підпілля. Найвідчутнішого удара було завдано по Львову, Тернопільській, Рівненській і Волинській областях. До тюрем потрапили 658 оунівців [34, 68].

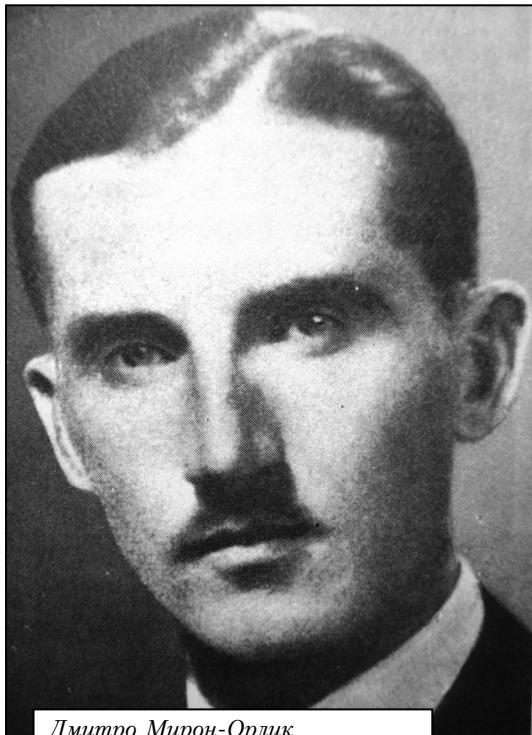
Органи НКВС діяли на основі наказу командування від 11 жовтня 1939 року «Про введення єдиної системи обліку антирадянських елементів, виявлених агентурною розвідкою», за якою до «ворогів радянського народу» належали всі колишні члени діючих легальних партій, національних, релігійних і молодіжних організацій, раніше засуджених радянською владою, та інші категорії населення [9, 42]. 29 жовтня 1940 року, щоб залякати підпілля та й усе населення регіону, слідчі НКВС у Львові провели відкритий суд над одинадцятьма керівниками Організації. 20 лютого 1941 року десятеро з них стратили [25, 22].

Однак націоналістичне підпілля виявляло свою живучість. Уже в травні-липні

Василь Сидор-Шелест

1940 року воно поповнилося новим активом. Крайова екзекутива провела переговори з низкою урядів іноземних держав про пряму інтервенцію однієї з сусідніх з СРСР держав. Водночас були допущені і певні прорахунки, зокрема, в конспіративній роботі. Органам НКВС вдалося роздобути документи, у яких ішлося про підготовку ОУН загального повстання [2, 18]. Наявність точних оперативних даних надала карателям можливість розкрити 96 націоналістичних груп і низових організацій, під час ліквідації яких було арештовано 1108 підпільників, вилучено 2070 гвинтівок, 43 кулемети, 600 револьверів, 80 тис. набоїв. Репресії осені 1940 року серйозно зашкодили керівництву ОУН. Було захоплено 107 провідників різного рівня, зокрема трьох членів КЕ [34, 69]. Унаслідок цього провід ухвалив рішен-

Дмитро Мирон-Орлик

ня посилити конспірацію, усунути від роботи й організаційних зв'язків усіх, хто перебував у «полі зору НКВС».

Наприкінці жовтня 1940 року у Львові вдалося реанімувати роботу Крайової екзекутиви, яку знову очолив Д. Мирон. До її складу увійшли: К. Клюц – заступник, О. Луцький – керівник Станіславської обласної організації ОУН, І. Климів – лідер ОУН на Волині, Ю. Гуляк – провідник Тернопільської організації [2, 20]. Вкотре почала відновлюватися організаційна структура. Однак і цього разу процес поновлення мережі тривав недовго.

У грудні 1940 року чекісти розпочали операцію «з остаточної ліквідації оунівського підпілля». Лише протягом 21-22 грудня каральні органи арештували 996 бандерівців [34, 73].

Намагаючись уникнути смертельних ударів, оунівці почали здійснювати численні спроби прорватися через радянський

кордон. Їх було здійснено близько ста, більшість виявилась вдалою. Безумовно, підпільні несли величезні втрати у сутичках з радянськими прикордонниками. Арештованих нелегалів судили на показових судилищах. 15-19 січня 1941 року у Львові відбувся «Процес 59-ти», який мав широкий громадський резонанс, на ньому були винесені жорсткі вироки:

42 особам – смертна кара;

17 особам – десять років каторги і по п'ять – заслання.

7 травня в Дрогобичі було винесено 30 смертних вироків, 24 особам присуджено десять років ув'язнення, 8 – додаткове розслідування. 12-13 травня тут же було розстріляно 22-ох, а 12-ьом винесено відповідно десятирічний і п'ятирічний термін ув'язнення [16, 563].

Однак дії радянської влади мали зворотний ефект. Масові публічні судилища, численні вироки вкотре переконали підпільніків, що від влади для них вирок один – смерть, а тому це додало їхнім намірам радикальності та зміцнило авторитет серед населення [17, 297].

Велась підготовка до підривної діяльності та партизанської війни. Відкривались десятки найрізноманітніших військових курсів і військомів. Для рядових націоналістів влаштовувалися курси, на яких вивчалися елементи військової та ідеологічної підготовки – муштра, зброязнавство, оборона від газової атаки, надання першої медичної допомоги, орієнтування на місцевості за компасом, топографія, склад та організація армії, ідеологія українського націоналізму тощо. Тих молодих людей, які виявляли готовність і мали здібності до навчання та організаторської справи, відбирали на спеціальні курси в Кракові. Okремі штабні курси діяли для тих, хто мав військові звання. Надавалося право проводити теоретичні військові навчання. Німецьке командування в обмін на розвідінформацію про СРСР надало дозвіл на проведення бойової підготовки. Спецпідготовка бійців і коман-

дирів проходила у десятках охоронних фабричних сотнях, воєнізованих робітничих командах, школах поліції в Холмі та Пере-мишлі. Навикам диверсії навчалося кількасот підпільників у німецьких таборах у Закопаному, Криниці, Команчі [6, 47].

Навесні 1941 року в Україну знову почали перекидатися добре вишколені провідні кадри ОУН з метою підготовки повстання. Протягом січня-квітня підпільниками було здійснено 65 вбивств і замахів на представників радянського адміністративного апарату, керівників НКВС, розповсюджені сотні найменувань листівок [25, 28].

Активізувалась контррозвідувальна діяльність оунівської Служби безпеки. Практично до травня 1941 року підпільна мережа Організації була повністю відновлена. Вона складалась зі станиць, районів, надрайонів, обласних проводів і Крайової екзекутиви [30, 54]. Оунівці присягнули на вірність Україні.

Після Другого ВЗ ОУН, що пройшов у квітні 1941 року, дії оунівських груп в УРСР стали наполегливішими. Протягом квітня від рук націоналістів загинули 38 більшовицьких функціонерів, було здійснено десятки диверсій на транспорті, промислових і сільськогосподарських об'єктах [34, 75]. Їм вдалося створити для радянських органів справді напруженну ситуацію.

15 квітня 1941 року нарком держбезпеки УРСР П. Мешник у доповідній записці М. Хрущову називав ОУН «серйозною силою» та вказував, що Революційний провід «не очікуючи війни, уже тепер розгорнув активну протидію заходам радянської влади» [1, 80]. Вище керівництво благословило початок виселення з краю сімей оунівців та інших небезпечних для режиму соціальних категорій – куркулів, репресованих тощо – до віддалених регіонів СРСР.

Водночас повстанцям вдавалося вистояти, сформулювати план антирадянського повстання і розгорнути масштабну операцію з його реалізації. Виходячи з передумов розв'язання німецько-більшовицької війни,

Іван Климів-Легенда

була розроблена концепція боротьби, кінцева мета якої полягала у відродженні Української держави. А план конкретних дій Революційного проводу вимагав загальних напрямків, політичних вказівок, військових інструкцій, вказівок на перші дні організації державного життя, інструкцій Служби безпеки і пропагандистських заходів [10, 61].

ОУН(М) продовжувала займати вичікувальну позицію, виявляти нерішучість стосовно можливих дій у напрямку опору двом тоталітарним державам [14, 34]. Лише під час Чортківського виступу співробітники НКВС захопили в полон 128 повстанців [34, 64]. Радянська репресивна машина розпочала непримиренну кампанію винищенння «українських буржуазних націоналістів», кваліфікуючи їх як «ворогів народу». Компартія визнала ОУН небезпечним ворогом

та ініціювала масові арешти за ідеологічно-політичною, організаційною належністю.

Утиски проходили на тлі «радянізації» Західної України компартійним режимом. Справді, в регіоні відкрилося чимало україномовних шкіл, загальна чисельність яких до середини 1940 року досягла шести тисяч. Львівський університет суттєво залучав до навчання та праці українських студентів і професорів. Покращувалось медичне обслуговування, насамперед у сільській місцевості [27; 31]. Націоналізувались промислові і торгівельні підприємства, які до цього часу були у власності підприємців – переважно поляків та євреїв.

Нова влада експропрійовувала землі, що належали польським землевласникам та давала обіцянки перерозподілу її між селянами. Радянський режим в арсеналі боротьби з ОУН мав розмаїття випробуваних засобів: розстріли, арешт і суд, депортация у віддалені регіони СРСР. Масового характеру набули арешти, судові процеси, виселення через підозру у причетності до ОУН, прихильного до неї ставлення. У результаті вони переростали у репресії проти всього українського і досягли таких масштабів, що під них потрапляли і безневинні громадяни [32, 557].

Окупація Західної України Червоною Армією стала для ОУН несподіваною та відкрила раніше не відомий фронт боротьби. Відчувалась певна розгубленість керівництва організації, робилися спроби пошукув певного позитиву у факті «возз'єднання». Дехто з дещо інсценованім захопленням проголошував: «Треба радіти, що західно-українські землі увійшли до складу держави народу, який і так мав під своїм пануванням основний масив української землі, та що український народ, змучившись під однією окупацією і скріплений у своєму питомому тягарі, має можливість спрямувати всі свої сили в боротьбі з Москвою» [7, 76].

Основним завданням було залучення до збройної боротьби якомога ширших мас українського народу, використання військо-

вих дій між СРСР та іншими державами як зручного приводу для повного розгортання визвольної революційної боротьби за самостійну, соборну Українську Державу, долучаючи до неї також інші поневолені народи Радянського Союзу [20, 14].

У програмних документах наголошувалося, що ця війна є лише зручною ситуацією для збройного протистояння з СРСР та відбудови Української держави власними силами української громади. Підкреслювалося, що ОУН(Б) відкидає всі опортуністичні тенденції як такі, що призводять до відведення українському народові місця пасивного обсерватора подій, які розгортаються, так і такі, що визначають місце дрібного купчика з тим, щоб дістати готову державу від чужинців. Вважалося, що така постановка питання є негідною великого народу. Тільки власна збройна боротьба надасть українському народові роль творця власної долі, право говорити з іншими вільними народами як суверену, рівному з рівним, скріпити почуття власної гідності і сили та піднесе його повагу між народами, стане історичним свідченням його самобутності, гідною метрикою Українській державі та унеможливить закид у майбутньому в тому, що вона – твір чужої сили. Тільки на таких основах мала будуватися Українська держава, бо лише вони підтверджать її міцність [8, 42].

Була оприлюднена програма, що включала такі настанови:

«а) засвідчити, що український народ сам бореться за свою честь, волю й незалежність і сам формує власну долю;

б) здобути підстави, покласти здорові підвалини для української держави та бути стартом до її будови;

в) запевнити Україні позицію участника війни з Москвою, співтворця нової ситуації – розвалу московської імперії, а вслід за тим здобути підстави для встановлення відносин між нею і воюючими проти більшовизму державами, як між партнерами і союзниками, а не як між воєнними переможцями та завойованою і пасивною країною;

г) здобути Україні позицію підмета у формуванні нового ладу на Сході Європи та провідне місце серед усіх народів, які борються з Москвою за свою волю й безпеку;

г) змобілізувати усі сили народу до державно-творчого змагу та винести на чоло найкращі з-поміж них;

д) всі вище подані політичні цілі становлять головну мету збройного зrivу України під час найближчої війни між Москвою та іншими державами, передусім тоді, як ця війна йтиме на українській землі чи у близькому сусідстві;

е) чисто мілітарний його ефект, тобто нанесення удару й розбиття московських сил у сучасній війні не може бути відокремлений як виключно наш власний успіх, тільки увійде як складова частина загально-го висліду воєнних подій. Тому насамперед політичні ефекти мають бути мірилом у розв'язанні питань: коли, як, у якій мірі і в який спосіб підготовляти, піднімати і переводити збройний зriv» [11, 104].

Цим документом визначалося також дві форми збройної боротьби:

а) революційна повстанська акція у ворожому тилу тоді, коли Радянська Армія і більшовицька система будуть знекровлені воєнними подіями;

б) участь у воєнному протистоянні з Москвою українського війська, що буде складатися з повстанських та партизанських частин, з українських частин Червоної Армії, які виступлять проти тоталітарного режиму, та з військових частин, сформованих в еміграції і на звільнених українських землях [12, 145].

У травні 1941 року крайовий провідник І. Климів-Легенда оприлюднив розпорядження про формування українського національного революційного проводу [15, 201]. Він складався з голови обласного управління, коменданта міліції, військового коменданта, голови обласної господарської управи, керівника транспорту, народної освіти. У кожний район призначали націо-

Тарас Бульба-Боровець

нальний провід, у село – управу, місцеву міліцію. До 20 травня 1941 року вони існували організаційно і були готові взятися до роботи.

С. Бандера, вважаючи таку діяльність подвижницькою, у своєму зверненні підкresлював, що підпільнники ОУН у «найтяжчий і великий час держали фронт визвольної боротьби України, придбали слави прaporам Української Національної Революції та якнайвище заслужилися Україні своїми геройчними змаганнями» [26, 156].

Отже, підготовчі акції, які здійснила ОУН напередодні гітлерівського нападу на СРСР, давали змогу з перших днів війни перебирати владу до своїх рук [22, 144]. На червень 1941 року організаційні осередки ОУН у Галичині та на Волині були вже настільки потужними, що після відступу більшовиків стали практично повними господарями мало не всіх населених пунктів

цього регіону. А підпільні оунівські загони в Коломиї, що налічували понад півтисячний військовий відділ, у тому числі маючи у своїх лавах угорських наїзників, вели активні наступальні дії [13, 624].

Тактика збройної боротьби, обрана оунівцями в перші дні війни, полягала в активних діях безпосередньо в тилу Червоної Армії, що було важливим з огляду на співвідношення сил, а також сприяла збереженню особового складу власних загонів. За задумом керівництва, виступи починалися біля західного кордону й хвилею відкочувалась на схід, йдучи перед фронтом [25, 33].

22 червня 1941 року почалося повстання в районі Поздимира й Радехова на Львівщині. Загін з 200 підпільників захопив містечко Лопатин, у якому тримало оборону 30 бійців внутрішніх військ НКВС та 50 міліціонерів. Райцентр 16 годин перебував у руках повстанців. 23 червня їх вибили частини Червоної Армії. Відірвавшись від переслідувачів, партизани переїшли на територію Волинської області й 25 червня зайняли райцентр Берестечко, який утримували більше доби – до приходу німців. 23 червня були проведені успішні операції в Перемишлянському районі, поблизу містечка Винники (східне передмістя Львова) [24, 8–9].

Наступного дня повстання спалахнуло одночасно у Львові, Луцьку, Перемишлянах, Вербі, а також у Самбірському, Мостиському, Городоцькому, Рудківському, Бібрівському, Жовквівському, Яворівському районах Дрогобицької і Львівської областей [24, 3–5].

Починаючи з 24 червня, активні військові дії велися у Львові. Опорними пунктами, з яких вели вогонь оунівці по частинах механізованого корпусу, були: Високий Замок, міські газорозподільчі станції, Личаківський парк, костьоли у центрі міста, трамвайнє депо, а також будинки та дахи [25, 35]. Більшовицькі частини проводили цілодобові облави у будинках, відкривали вогонь по відчинених вікнах будинків тощо.

До 30 червня 1941 року повстанські загони ОУН самотужки очистили від Червоної Армії та радянської адміністрації Жовквівський і Бібрівський район Львівщини. Поблизу сіл Вільхівці та Ятвяги вони розгробили 24 червоноармійці, 14 міліціонерів, 3 службовців внутрішніх військ. Запеклі сутички з червоноармійцями, що відступали, й чекістами точились наприкінці червня на території всієї Дрогобицької області. До приходу вермахту оунівці зуміли самотужки захопити місто Волощу, в якому знищили склад зброї та боеприпасів і арештували всіх місцевих чиновників [24, 2].

У багатьох селах Рівненщини активні бойові дії вели опозиційні загони. У цілій низці міст їм вдалося захопити стратегічно важливі об'єкти (мости, склади) та утримати їх до підходу німців [24, 3].

Завзяті бої точилися біля села Деражне та в Костопільському районі [19, 39].

Від радянських військ було очищено місто Вишівець, у якому партизанські загони відразу переформувалися у відділи Народної міліції [25, 38].

Такі успіхи були і в багатьох інших населених пунктах. На Старосамбірщині ядром збройного спротиву більшовицькій владі стала група з 12 підпільників ОУН(Б). Їм тривалий час доводилося перебувати на нелегальному становищі. Активісти Головчак і Ярема у таких умовах діяли відповідно півтора року і дев'ять місяців. Щодня доводилося змінювати місце дислокації. Незважаючи на обставини, вдалося організувати творчу підпільну атмосферу. Серед направлів роботи була й агітація серед селян, викриття справжніх намірів окупаційної влади. Усе це сприяло утвердженню у них надій та сподівань на неминуче визволення від більшовицької тиранії. До початку радянсько-німецької війни придбали сім рушниць, які успішно були використані під час сутички з енкаведистами. 24 червня підпільні ОУН(Б) змогли запобігти каральній акції НКВС у Волі Коблянській. 29 червня збройний загін, який нараховував близько

сімдесяти повстанців, відновив українську владу у Старому Самборі [29, 47].

У липні-серпні 1941 року на Поліссі спільно з бандерівцями загони Т. Боровця вибили радянські війська з Олевського району і створили «Олевську республіку» [21, 658].

Крупні загони на Тернопіллі діяли в Козівському, Теребовлянському, Ківському, Бучацькому районах [24, 1–10]. Найбільші сутички з радянськими військами й каральними експедиціями гітлерівців відбувалися на околицях Козової та Теребовлі. У Теребовлянській округі оперував великий партизанський загін (блізько 200 чоловік) під керівництвом підпільника на псевдо Степ. 2 липня 1941 року повстанці перерізали шлях відступу групам червоноармійців між населеними пунктами Струсів і Зеленга. Наступного дня партизани обстріляли біля с. Дарахове колону військ, 3–4 липня взяли під контроль села Різдвяне, Зубів, Острівець, Застіночня, Бернадівку, Заздрість, Дарахів, Ласківці, Вербовець, а 5 липня – місто Теребовлю. Цей успіх активізував підпілля краю. Група партизанів с. Семіківці Підгайцького району під час сутички вбили 20 червоноармійців, більше 400 – полонили [24, 2]. Ще блізько 200 полонених червоноармійців, зокрема 30 командирів і комісарів, доставили до німецької комендантури у Підгайцях після боїв з оточеними радянськими військами в районі с. Мужилів 1 липня 1941 року [34; 3].

На Станіславщині бійці повстанських загонів в останні дні червня заволоділи містами Косів і Долина. Організувавшись у «полк Українського війська», вони провели прочісування довколишніх територій і роззброєння дезорганізованих груп червоноармійців [24, 2].

У перші дні липня 1941 року повстанці, очолювані районним провідником ОУН Т. Банахом, визволили від радянської адміністрації Калуський повіт, сформувавши у ньому воєнізовану повітову охорону [25, 40]. До Станіслава групи партизанів увійшли 1 липня 1941 року після відступу частин Червоної Армії. У їх руках обласний

центр перебував дві доби, а 3 липня його зайняли угорці. Запеклі бої між бандерівцями та радянськими військами відбувалися у Богородчанському районі Івано-Франківської області. Слід відзначити, що на бік оунівців у цих боях масово переходили нещодавно мобілізовані до Червоної Армії місцеві чоловіки [2, 57].

На початку липня 1941 року дещо почав змінюватися характер повстансько-партизанського руху – з наступально-атакуючого до самооборонного.

Антирадянські виступи протягом червня–липня 1941 року мали такі наслідки:

- по-перше, збройні акції націоналістичних формувань дістали підтримку більшості мешканців західноукраїнських земель, які були категорично налаштовані проти радянської влади, котра за неповні два роки існування в краю масовими репресіями й примусовою радянізацією відвернула від себе симпатії населення регіону;

- по-друге, проведення численних збройних виступів продемонструвало, що ОУН вдалося зберегти базову структурну мережу в західноукраїнських землях і що це націоналістичне угрупування мало серйозний військово-політичний потенціал;

- по-третє, внаслідок проведення широких акцій з роззброєння червоноармійських підрозділів націоналістам вдалося акумулювати доволі значну кількість зброї, боєприпасів і військового спорядження, за допомогою яких оунівці невдовзі змогли озброїти загони своєї міліції, відділи самооборони, а згодом – перші загони Повстанської армії;

- по-четверте, важливим моментом було виявлення негативного ставлення гітлерівської військової адміністрації до націоналістичних партизанських загонів;

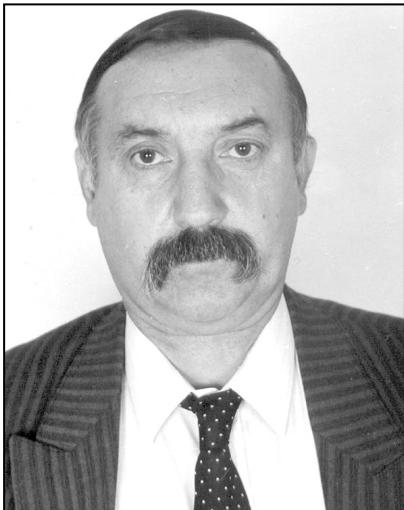
- по-п'яте, на територіях, котрі контролювалися партизанськими націоналістичними відділами, проводилася робота зі створення української адміністрації та проголошувалося відновлення української державності відповідно до Акту від 30 червня 1941 року [25, 44].

ДЖЕРЕЛА

1. 1941 год. Документы. В 2 кн. – М.: Харвест, 1998. – Кн. 2.
2. Андрухів І. Станіславщина: двадцять буревінних літ (1939–1959). Суспільно-правовий та історико-правовий аналіз / І. Андрухів, А. Француз. – Рівне; Івано-Франківськ: Нова зоря, 2001.
3. Андрушченко В.П. Організоване суспільство. Проблема організації та суспільної самоорганізації в період радикальних трансформацій в Україні на рубежі століть. Досвід соціально-філософського аналізу / В.П. Андрушченко. – К.: ТОВ «Атлант ЮЕЛСІ», 2006. – 502 с.
4. Бандера С. В десяту річницю творення Революційного проводу ОУН (10.02.1940) / С. Бандера // Бандера С. Перспективи Української революції. – К., 1999.
5. Бандера С.А. Перспективи Української Революції / С.А. Бандера; репр. вид. – Дрогобич: Вид. фірма «Відродження», 1998.
6. Боляновський А. Українські військові формування в збройних силах Німеччини (1939–1945) / А. Боляновський. – Л.: Вид-во ЛНУ ім. І. Франка, 2003.
7. Грибул Т. Підготовка Організацією Українських Націоналістів військового повстання проти радянської влади у західних областях УРСР (1939–1941 рр.) / Т. Грибул // Міжнародний Науковий Конгрес «Українська історична наука на порозі ХХI століття». Чернівці, 16–18 травня 2000 р. Доповіді та повідомлення. – Чернівці, 2001. – Т. 1.
8. Дащекевич Я. Відновлення Української держави 1941 р. Проблеми дослідження // Я. Дащекевич / Українське державотворення. Акт 30 червня 1941 р. Збірник документів і матеріалів. – Л.; К., 2001.
9. Дробязко С. Восточные добровольцы в вермахте, полиции и СС. Униформа, вооружение, организация / С. Дробязко, А. Карап'юк. – М.: Вече, 2000.
10. Дужий П. Відновлення української держави / П. Дужий // Визвольний шлях. – 1991. – Ч. 5.
11. Заведнюк В.Ф. На півночі, на Волині створилась армія УПА / В.Ф. Заведнюк. – Тернопіль: Лілея, 1996.
12. Збірник матеріалів Першої міжнародної конференції «Національно-визвольна боротьба 1920 – 50-х років ХХ ст. в Україні». – К.; Л., 1993.
13. Історія Гуцульщини / Гуцульський Дослідний Інститут в Чікаго (США); Косівське відділення Регіонального об'єднання дослідників Гуцульщини / М. Домашевський (голов. ред.). – Л. : Логос, 2000. – Т. V.
14. Казанівський Б. Відновлення Державності Актом 30 червня 1941 р. / Б. Казанівський // Шляхи Перемоги. – 1991 – Ч. 25, липень.
15. Казанівський Б. Шляхом Легенди / Б. Казанівський. – Лондон : «Українська видавнича спілка», 1975.
16. Киричук Ю.А. Радянський терор 1939–1941 рр. / Ю.А. Киричук // Політичний терор і тероризм в Україні XIX–XX століття: Історичні нариси. – К., 2002.
17. Климишин М. В поході до волі / М. Климишин. – Торонто: Альманах «Гомін України», 1975. – Т. 1.
18. Косик В. Розкол ОУН (1939–1940) / В. Косик. – Л. : Вид-во ЛНУ ім. Івана Франка, 1999.
19. Кук В. Степан Бандера (1909–1939 рр.) / В. Кук. – Івано-Франківськ: «Лілея-НВ», 1999.
20. Кушпета О. Акт 30 червня 1941 року – політика доконаних фактів / О. Кушпета. – Великобританія: «УЦІС», 1991.
21. Лисенко О.Є. Терористична тактика в діяльності ОУН та УПА / О. Є. Лисенко, Т. В. Вронська // Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст. Історичні нариси. – К., 2002.
22. Мартинець В. Українське підпілля від УВО до ОУН. Спогади й матеріали про передісторію та історію українського організованого націоналізму / В. Мартинець. – [б.м.] : [б.в], 1946.
23. Мудрик-Мечник С. Шляхами підпілля революційної ОУН/С. Мудрик-Мечник. – Л.: Універсум, 1977.
24. Огляди суспільно-політичного, господарського та культурного життя на західноукраїнських землях за період грудень 1942 р. – липень 1944 р. Спр. 92. – Арк. 1, 8, 9.

25. Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Історичні нариси. – К.: Наукова думка, 2005.
26. ОУН в світлі постанов, Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929–1955 р. – [б.м.]: Вид. ЗЧ ОУН, 1955.
27. Петровский Н.Н. Воссоединение украинского народа в едином украинском советском государстве / Н.Н. Петровский. – М.: Наука, 1944.
28. Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст. Історичні нариси / Д.В. Архіерейський, О.Г. Бажан, Т.В. Бикова та ін.; відп. ред. В.А. Смолій. – К.: Наук. думка, 2002.
29. Сергійчук В. Відновлення української держави в 1941 році / В. Сергійчук. – К.: Українська видавнича спілка, 2001.
30. Спогади і щоденник оунівців 10 грудня 1943 – 17 вересня 1944 рр., Спр. 16. арк. 54.
31. Стебельський І. Шляхами молодості й боротьби / І. Стебельський. – К.: «Смолоскип», 1999.
32. Субтельний О. Україна: історія / О. Субтельний. – К.: Основа, 1993.
33. Ткаченко С. Повстанческая армия – тактика борьбы / С. Ткаченко. – Мн.; М.: Харвест–АСТ, 2000.
34. Ткачук А.В. Перед судом истории. Сотрудничество германских фашистов и украинских националистов в годы Второй мировой войны и борьба против них советских органов государственной безопасности / А. Ткачук. – К., 2000.

СРСР І НІМЕЧЧИНА: ПЕРЕДДЕНЬ ТА ПОЧАТОК ВІЙНИ (ЛІПЕНЬ 1940 – ЛІПЕНЬ 1941)

Юрій БАДАХ,
професор КНТЕУ, доктор історичних наук, професор,
капітан І рангу у відставці

Бадах Ю. СРСР і Німеччина: переддень та початок війни (липень 1940 – липень 1941).

У статті автор робить спробу спростування усталених міфів щодо міжнародної ситуації, співвідношення сил, озброєння та військової техніки у переддень та в початковий період радянсько-німецької війни від липня 1940 року до липня 1941 року.

Ключові слова: Друга світова війна, радянсько-німецька війна, початковий період війни, співвідношення озброєння та військової техніки.

Бадах Ю. СССР и Германия: накануне и в начале войны (июль 1940 – июль 1941).

В статье автор делает попытку опровергнуть устоявшиеся мифы о международной ситуации, соотношении сил, вооружений и военной техники накануне и в начальный период советско-немецкой войны от июля 1940 года до июля 1941 года.

Ключевые слова: Вторая мировая война, советско-немецкая война, начальный период войны, соотношение вооружений и военной техники.

Badakh J. USSR and Germany: on the eve and at the beginning of the war (July 1940 – July 1941).

In the article the author attempts of refutation of established myths about n the international situation, correlation of forces, weapons and military equipment on the eve and in the initial period of the Soviet-German war from July 1940 to July 1941.

Keywords: World War II, the Soviet-German war, the initial period of the war, the ratio of weapons and military equipment.

Серед багатьох малодосліджених проблем Другої Світової війни є її початковий період. У цей час Німеччина встигла присудити Австрію, окупувати Чехію, Західну Польщу, Люксембург, Данію, Норвегію, Голландію, частину Франції, Нормандські острови, скинути англійські та частину французьких військ в море у районі Дюнкерку, здійснюючи морську блокаду Англії, почати битву за Атлантику.Хоча у війні проти Британських островів німецьких військово-морських сил (ВМС) було у 8 разів менше, ніж англійських, проте поки що вони мали однакову кількість підводних човнів. Ведучи війну з Англією, А.Гітлер думав і про інші континенти, тому розпочав підготовку до бойових дій у Північній Африці та на Близькому Сході [14, с.174].

Радянський Союз у свою чергу присудив східну Польщу, частину Фінляндії, Естонію, Латвію, Литву, Бессарабію, північну Буковину. Загальна площа складала 427 тис. кв.км. з населенням 23 млн. чоловік [1, с.36].

Все відбулося в результаті підписання між СРСР та Німеччиною 23 серпня 1939 року пакту Молотова-Ріббентропа про не-напад терміном на 10 років із окремим таємним протоколом до нього, який розмежував геополітичні інтереси обох держав, про який в СРСР історики дізнались тільки у 1986 році. 28 вересня 1939 року був підписаний і радянсько-німецький договір про дружбу і кордони. Саме це дозволило Німеччині та Радянському Союзу почати поділ Європи. План був виконаний, за винятком повної окупації Фінляндії СРСР.

Німеччину, Італію та СРСР як агресорів було виключено з Ліги націй, яка була прообразом майбутньої ООН [26, с.117].

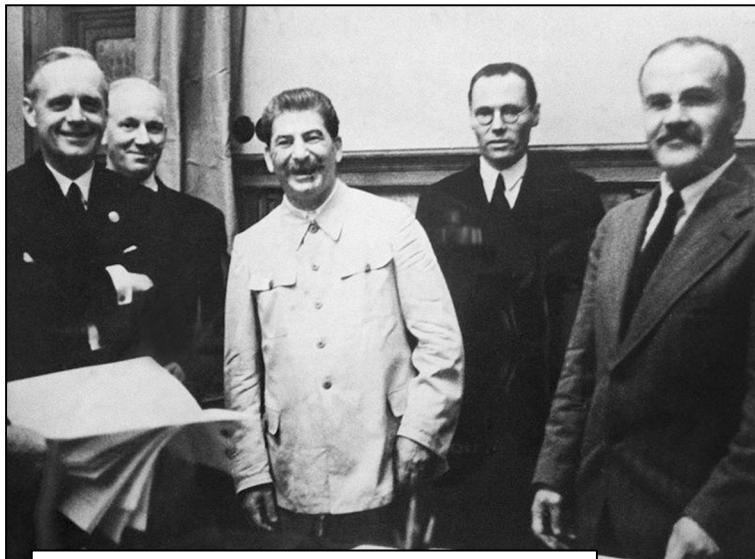
Як розвивалися стосунки між СРСР та Німеччиною з липня 1940 по липень 1941 року? Які ж були плани сторін, співвідношення сил та засобів, їх якісна характеристика, як почалася війна між двома державами та як проходив її початковий період, якими були втрати сторін та причини поразок і невдач Червоної армії?

Підписання договору Молотова-Рибентропа

До липня 1940 року війна на суходолі Європи була припинена, хоча з Англією Німеччина продовжувала вести воєнні дії, в яких були задіяні авіація і флот. У.Черчіль заявив, що Англія буде продовжувати війну з нацистами «якщо необхідно – роками, якщо необхідно – самотужки». [25, с.112]. 16 липня 1940 року А.Гітлер підписав директиву № 16, що містила в собі розробку плану операції «Морський Лев» для висадки десанту на територію Англії. Проте 19 липня 1940 року, виступаючи в Рейхстазі, А.Гітлер запропонував Англії мир без всяких умов. Але британський міністр зовнішніх справ Е.Галіфакс від імені свого уряду публічно 22 липня 1940 року відкинув німецьку ініціативу [13, с.222].

Німецькі адмірали переконували А. Гітлера у неможливості транспортувати війська (20 дивізій) через протоку в Кент та Сусекс під носом королівського ВМС до тієї пори, поки люфтваффе не доб'еться повного панування в небі над Ла-Маншем. У підсумку саме перемога винищувальної авіації королівських військово-повітряних сил (ВПС),

Після підписання договору

які мали 704 винищувачі проти 3067 літаків люфтваффе, ефективна противітряна оборона, локація англійців врятують гітлерівських генералів від необхідності приводити в дію план «Морський Лев», однак до того, як А. Гітлер переніс 17 листопада 1940 року операцію вторгнення в Англію на весну 1941 року, збираючи по всій Європі баржі та транспортні судна. Разом з тим вже у вересні 1940 року він прийме рішення напасті на СРСР, віддавши перевагу плану «Барбаросса», а не Близькому Сходу.

За наказом А.Гітлера, промисловість Німеччини повинна була забезпечити до весни 1941 року вермахт озброєнням та військовою технікою ОВТ (180 піхотних дивізій), хоча це було нереально [9, с.139].

З 5 серпня 1940 року ВПС Німеччини повели масовані інтенсивні повітряні напади на Англію, які увійшли в історію як «Битва за Англію», яку люфтваффе програвало, і війна набула затяжного характеру. Врешті-решт військові переконали А.Гітлера, що в найближчий час з Англією буде важко «покінчити» через нестачу сил, здатних забезпечити десантну операцію на острови, тому А.Гітлер вирішує створити антибританський блок, залучивши до нього ряд країн,

в тому числі й СРСР. 27 вересня 1940 року Німеччина, Італія та Японія укладають трьохсторонній пакт. У жовтні від участі в континентальному блоці відмовляються Франція та Іспанія, але вступають в нього Угорщина, Румунія, Словаччина, а в 1941 році – і Болгарія, Фінляндія, Югославія [9, с.133]. Радянський Союз погоджувався вступити в континентальний блок, тому що був стурбований створенням трьохстороннього союзу, просуванням Німеччини на Балканах та її

зближенням із Фінляндією. До того ж Й. Сталін не хотів обмежуватися роллю пасивного наглядача і прагнув продовжувати участь у поділі Європи. За вступ у блок він хотів отримати від Німеччини нові територіально-політичні поступки у Фінляндії, Румунії, Болгарії, Туреччині та Ірані [1, с.338]. Переговори, що пройшли між СРСР та Німеччиною 12-13 листопада 1940 року під керівництвом В.Молотова, показали, що Берлін розглядає Європу як сферу тільки свого впливу, і «віддавав» Москві лише простір на південь від Батумі та Баку з основним напрямом на Перську затоку [10, с.256].

Керівництво СРСР на чолі з Й. Сталіним весь час планивало «соціалізувати Європу», для чого й існувала ідея «світової революції», «захисту кордонів», яка трансформувалася в ідеї «боротьби за соціалізм», «розширення кордонів соціалізму» тощо [1, с.78].

Ще 21 липня 1940 року А.Гітлер дав команду Головнокомандувачу сухопутними військами генерал-фельдмаршалу В. Браухічу розробити план можливої війни з Радянським Союзом. Причому розробники плану повинні були виходити з таких міркувань: зосередити армію вторгнення за

4–6 тижнів, розгромити Червоної армію та захопити настільки велику територію СРСР, щоб воєнні заводи в східній частині Німеччини, особливо в Берліні та Сілезії, а також райони видобутку нафти у Румунії стали недосяжними для радянської авіації. Для проведення операції було виділено близько 100 дивізій. Сили Червоної армії в Європейській частині СРСР оцінювалися в 75 боєздатних дивізій. Політичні цілі операції включали створення незалежних держав, в тому числі й України, але це рішення згодом буде скасовано [6, с.57].

У Генеральному штабі Червоної армії, у свою чергу, в липні 1940 року завершили доопрацювання «Міркувань про основи стратегічного розгортання Збройних сил СРСР на Заході та Сході на 1940–1941 роки» як чинного документа, на основі якого також велося більш ретельне воєнне планування проти Німеччини.

Прагнучи світового панування, і Німеччина, і СРСР не збиралися поступатися одне одному. Тому, хто б на це погодився, довелось б воювати за інтереси іншого, зміцнюючи свого партнера. Крім того, між Радянським Союзом та третім Рейхом існували й ідеологічні суперечки. Саме після переговорів у листопаді 1940 року стало зрозуміло, що Німеччина є основною перепоною для радянського проникнення в Європу, і обидві держави розпочали безпосередньо активну підготовку до війни [5, с.99-100].

А. Гітлер у липні 1940 року опинився перед дилемою – з ким воювати: з Англією, з СРСР, йти на Близький Схід чи Північну Африку? І він вирішує відмовитись від не-гайнго висадки в Англію, а просуватися

Зустріч радянських та німецьких вояків. Вересень 1939 р.

разом з італійцями у Середземномор'ї, ґрунтovanно осмислюючи ідею війни з СРСР. Його на це надихала не тільки ненависть до комунізму, але і те, що війні з Англією не видно було кінця. Щоб далі вести її, потрібно було насамперед забезпечити себе сировиною та продовольством, якого у Німеччини не вистачало. Але А. Гітлер розумів, що єдиною надією Англії є США та СРСР, які можуть прийти їй на допомогу. Тому він став розглядати війну з Радянським Союзом як реальний шанс її виграти на Заході, тобто розбити СРСР, захопити Близький Схід, отримати ресурси та продовжити затяжну війну з Англією та США. Але фюрер до кінця не уявляв величезні території СРСР, реальний воєнно-економічний потенціал держави, переоцінював сили вермахту, тому став упевнятися, що похід на Схід – це чергова близкавична перемога. Хоч відомо, що А. Гітлер сам був солдатом під час Першої світової війни і знав, що боротися на два фронти – означає програти війну. Але за три місяці до нападу на СРСР Гітлер вже заявляв, що «існує можливість розбити Радянський Союз, маючи вільний тил». Було очевидно, що така можливість з'явиться знову ще не швидко. «Я був би

злочинцем перед німецьким народом, якби не скористався цим. Від СРСР для Німеччини більша загроза, ніж від Англії, тому першим треба розбити Радянський Союз» [9, 63].

Проте існує версія, що А. Гітлер почав війну проти СРСР, щоб випередити Радянський Союз в нападі та першим нанести превентивний удар. В СРСР це називали «гебельською» пропагандою. Але, виступаючи 11 грудня 1941 року в Рейхстазі, Гітлер дійсно казав: «На сьогодні існують незаперечні та автентичні матеріали, що підтверджують факт намірів Радянського Союзу здійснити напад на нас. Також нам був відомий той момент, коли повинен був відбутися цей напад... Усвідомлюючи велику небезпеку, можу подякувати Господу нашому надоумити мене у потрібний час почати війну» [26, 170].

I. Ріббентроп ще раніше, 21 червня 1941 року, сказав своїм колегам у Берліні: «У фюрера є відомості, що Й.Сталін стягує сили з наміром у необхідний момент нанести удар. А до цього часу фюрер не помілявся. Він запевнив мене, що вермахт розіб'є Червону армію упродовж восьми тижнів. Таким чином, тиши у нас будуть прикриті, причому гарантією безпеки стане не тільки добра воля Сталіна» [12, 10].

Проголошуячи війну Радянському Союзу, керівництво Німеччини підкresлювало причини нападу: зосередження Радянських військ проти рейху; диверсійна робота СРСР проти держави та націонал-соціалізму; комінтернівська пропаганда та політична агітація радянського уряду; підписання радянсько-югославського договору про дружбу від 5 квітня 1941 року [6, 57].

Німеччина і СРСР вели підготовку до війни, і А. Гітлер у вересні 1940 року все ж приймає рішення напасті на СРСР, усунувши останнього противника на континенті, оголосивши вперше у Берхофі 31 липня 1940 року широкому загалу, що війна з СРСР почнеться наступної весни. Як вважають деякі історики, Й. Сталін теж прий-

няв таке рішення 24 травня 1941 року щодо Німеччини.

Формально СРСР та Німеччина зберігали нормальні стосунки. Проте СРСР та Німеччина вели боротьбу за вплив на Європу, особливо на Балканах – Болгарію, Румунію, Югославію. Але країни Європи, які не були окуповані, віддали перевагу Німеччині, тому що їх керівництво бачило у ній менше зла і захист від більшовизму, знаючи, що робиться в СРСР.

Так, 10 вересня 1940 року Німеччина та Італія повідомила Радянський Союз, що віднині цілісність румунського кордону вони будуть гарантувати, не дивлячись на протест СРСР від 21 вересня 1940 року, який він виклав у ноті, зажадавши натомість підтримки щодо передачі Радянському Союзу ще Південної Буковини. Проте Німеччина відреагувала відразу, пославши в Румунію військову місію-провісника більш повної військової окупації, а 1 жовтня 1940 року під приводом захисту румунських нафтових родовищ від англійських диверсій А. Гітлер ввів війська в Румунію [10, 224]. У листопаді 1940 року Румунія та Угорщина приєднаються до осі.

За Болгарію між СРСР та Німеччиною розпочався справжній дипломатичний двобій. Так, 18 листопада 1940 року радянський уряд запропонував Болгарії радянські гарантії, а 25 листопада – укласти пакт про взаємну допомогу, але її уряд не тільки відмовився від нього, а в березні 1941 року Болгарія приєднується до Тріохстороннього пакту, і німецькі війська входять в країну, незважаючи на протест Радянського Союзу.

25 березня 1941 року під тиском Німеччини і Югославія приєдналася до осі Рим-Берлін-Токіо, що спричинило міністерську кризу та масові протести населення країни. 27 березня у Белграді відбувся державний переворот і уряд Югославії очолив генерал Д. Симович. А. Гітлер того ж дня підписав директиву № 25 про напад на Югославію одночасно із вторгненням в Грецію. 28 березня Югославія звернулася до СРСР з

проханням продажу військових матеріалів, а 30 березня уряд Югославії повідомив Радянський Союз, що країна буде захищатися від нападу Німеччини і не бажає приймати допомоги від Англії, а також прагне отримати радянське озброєння та військову техніку (ОВТ), укласти «воєнно-політичний союз із СРСР» та просити захисту від Берліну. Правда, 31 березня Югославія повідомила СРСР, що протокол про приєднання держави до Тройстого пакту залишається в силі.

Радянський Союз погодився з усіма пропозиціями. Уряд Югославії дав згоду на введення радянських військ, при цьому керівництво СРСР не заперечувало проти зближення країни із Англією. Договір з Югославією СРСР підписав 5 квітня 1941 року, який дуже обурив А. Гітлера, і 6 квітня німці розпочали бомбардування Югославії та перейшли кордони Греції [1, с.340]. Керівництво СРСР, з одного боку, навіть було задоволене цим, тому що підтверджувалась неможливість німецько-англійського компромісу, а з іншого боку – розширення боївих дій вермахту відволікало їх частини зі Східної Європи, що надавало змогу вести підготовку до війни з Німеччиною.

Через 11 днів, 17 квітня 1941 року, Югославія капітулювала, а 23 квітня припинила опір і Греція. 28 квітня 1941 року німці провели близьку повітряно-десантну операцію, захопивши о. Крит, який боронили англійці. А. Гітлер показав Й. Сталіну, хто в Європі хазяїн. Сталін це «стерпів», з жалем констатуючи, що війна виявилась неминучою. Проте 8 червня 1941 року Радянський Союз розірвав дипломатичні відносини з Югославією, а 3 червня – з Грецією, як було раніше зроблено і з Бельгією,

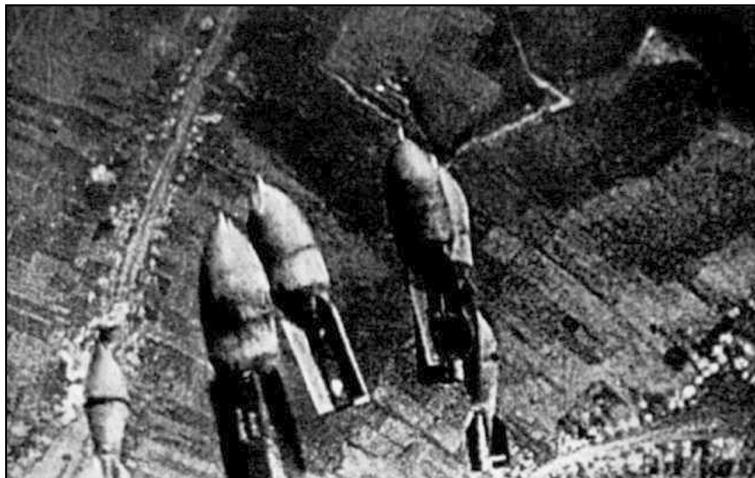

Парад переможців у Бресті. В центрі – Гудеріан та Кривошеїн

Норвегією та іншими окупованими країнами. За французького уряду Петена було створене навіть радянське посольство [13, с.204]. Й. Сталін робив все, щоб догодини А. Гітлеру: йшов йому назустріч, погодившись 25 квітня 1941 року з умовами Німеччини щодо лінії радянсько-німецького кордону в Польщі, а 3 травня 1941 року офіційно визнав уряд Р. Алів в Іраку, який в результаті перевороту захопив владу та підтримував держави вісі.

На думку Ж. Б. Дюрозеля, з 6 травня 1941 року Й. Сталін очолив Радянський уряд для того, щоб показати А. Гітлеру, що він проводитиме пронімецьку політику 1939 року. Економічна співпраця з Німеччиною тривала до початку війни. СРСР навіть прискорив поставки багатьох товарів [10, с.259-260]. Німці пускали на свої заводи радянських фахівців, що виробляли ОВТ, навіть продавали багато її зразків. На думку автора, Й. Сталін цим відволікав А. Гітлера і планував нанесення раптового удару по Німеччині.

13 квітня 1941 року СРСР уклав радянсько-японський договір про нейтралітет, що дало можливість убезпечити східні кордони Радянського Союзу, відволікти увагу

Люфтваффе бомбить танки й колони мехкорпусів Червоної армії. 1941 р.

США та Англії від Європейських проблем та забезпечити нейтралітет Японії на період розгрому Німеччини та «визволення Європи від капіталізму» [1, 341]. З 15 червня 1941 року керівництво СРСР почало пропонувати Рейху нові переговори. Й. Сталін хотів знати наміри Німеччини та розгорнути свої Збройні сили. Якщо б переговори не відбулися, це дало б змогу Радянському Союзу розпочати бойові дії. Але А. Гітлер мовчав. Це означало єдине – війну.

Ще 18 грудня 1940 року фюрер підписав директиву №21, яка отримала кодову назву «План Барбаросса». План війни з СРСР розробляли майже п'ять місяців і мав до 12 різних варіантів. Спинилися на тому, який передбачав наступ трьох груп армій на Ленінград, Москву і Київ. Кінцевою метою операції був наступ до лінії Архангельськ–Астрахань, відгородившись від «азіатської Росії». Тривала операція п'ять місяців. Наступ до лінії Архангельськ–Астрахань був мотивований намірами, щоб радянська авіація не змогла здійснювати «нальоти» на територію Рейху і щоб німецькі військово-повітряні сили могли наносити удар з повітря по радянських воєнно-промислових об'єктах на Уралі. Наступ був запланований на 15 травня 1941 року. Разом

з Німеччиною планувався виступ Фінляндії та Румунії, але пізніше до них підключилися Італія, Угорщина, Хорватія, Словаччина, Іспанія та військові формування інших країн. А. Гітлер заявляв, що СРСР від ударів вермахту зазнає ще більшої поразки, ніж у Франції. План війни з СРСР був перевірений на воєнних іграх, які добре описав генерал-фельдмаршал Ф. Паульс [16].

Основною метою «Східного походу» було виведення з ладу одного противника у війні на два фронти, щоб можливо було з повною силою нанести удар по іншому ворогу – Англії. Взагалі план «Барбаросса» не мав чітких політичних цілей та ясного стратегічного задуму: наступ на Москву, розгром Червоної армії та встановлення схожості постійного військового кордону між окупованним Радянським Союзом і рештою його частини не було продумано заздалегідь. План «Барбаросса» став планом війни без резервів, без великих матеріальних запасів, планом одноактної кампанії, де все було підпорядковано ідеї потужного початкового удару, який повинен був вирішити результати війни.

З 3 лютого 1941 року вермахт почав зосередження та розгортання біля кордонів, яке завершилося 21 червня 1941 року. У першому ешелоні було 103 дивізії, які нанесли удар на ділянці від Крайпепі до Самбора на фронті шириною 800 км, який поступово розширювався і через два тижні став завдовжки 1400 км – від Риги до Одеси.

Що ж до воєнних планів СРСР стосовно Німеччини, то вони ще до кінця не досліджені, бо не всі архіви в Росії є відкритими. На сьогодні відомо, що в Генеральному штабі Червоної армії було розроблено

п'ять варіантів наступу на Німеччину. Варіанту оборони СРСР дослідники «поки що» не знайшли. Але головною суперечкою, яка провадиться і зараз між дослідниками, є те, готував в 1941 році Й. Сталін Червону армію до наступу чи оборони чи не готував, «борючись за мир».

Серед п'яти варіантів наступу, розроблених в оперативному управлінні Генерального штабу Червоної армії, зупинились на так званому «південному» від 15 травня 1941 року, коли основний удар по Німеччині наносився через південну Польщу південно-Західним фронтом на Krakів, Катовіце, допоміжний – лівим крилом Західного фронту з метою оволодіти Krakовом, Varшавою, а далі – через Pozнань на Berлін [19, 484–498]. Саме такий удар Червоної армії був найбільш імовірним, бо пролягав більш вигідною місцевістю, відрізав Німеччину від основних союзників, нафти та виводив радянські війська у фланг і тил головного угрупування противника, рішуче впливаючи на Балканські країни щодо їх участі у війні проти СРСР.

Перехід у наступ Червоної армії був спланований на 25-й день після мобілізації і був пов'язаний не із ситуацією на фронті, а із завершенням зосередження радянських військ [24, с.247]. Хоча в радянських джерелах розповсюджувалась версія, що Червона армія чекала спочатку нападу ворога, а вже потім наступала. Це неправда, бо вона не врахувала того, що у цьому випадку стратегічна ініціатива фактично добровільно віддавалася б німцям, а радянські війська опинилися б у заздалегідь невигідних умовах. Відомо, що сам процес переходу від оборони до наступу теоретично простий, але вимагає ретельної та всебічної підготовки, яка повинна почнатися з будівництва чотирьох обладнаних рубежів на глибину 150 км. Тому у тих, хто вважає, що Червона армія готувалася до оборони, можна запитати: чому вона цього не робила? Чому до початку війни не створювалися оборонні рубежі хоча б на 500 км на кордоні з Рейхом

(колишньому польському)? Але «оборонці» розповідають про те, що Червона армія могла успішно боронитися на непідготовленій місцевості та ще й при раптовому нападі противника, якого радянські плани не передбачали. Тоді навіщо в Генеральному штабі Червоної армії планували тільки наступальні операції, якщо військам треба буде оборонятися від нападаючого противника? Адже ніхто не знає, як складеться ситуація на фронті в ході оборонної операції, де опиняться війська, в якому вони будуть стані тощо.

В Берліні все ж таки побоювались війни на два фронти, вважаючи, що англійці знайдуть собі союзників на континенті, маючи на увазі СРСР. Багато керівників Рейху розуміли, що треба поки «дружити» з Радянським Союзом, зустрітися особисто А. Гітлеру з Й. Сталіним, навіть піти на поступки Москві на Балканах, хоч вони перебували у сфері економічних інтересів Німеччини.

Італії та СРСР треба було домовитися про Середземне море. Тільки виконуючи ці умови, Німеччина змогла б нанести Англії вирішальний удар на Середземному морі, відрізати її від Азії, допомогти Італії створити Середземноморську імперію та за допомогою Радянського Союзу укріпити свої володіння у Західній та Північній Європі. Тоді можна було б вести тривалу війну з Англією [6, с.76]. Грос-адмірал Е. Редер та багато інших військових керівників: В. Браухіч, Ф. Гальдер, Ф. Рундштедт радили А. Гітлеру не починати війни з СРСР, поки не буде покінчено з Англією. Проте всі такі пропозиції не знайшли підтримки з боку А. Гітлера та політичного керівництва Німеччини, хоча багато хто розумів, що вермахт не мав сил, які могли вирішувати такі складні завдання на двох різних театрах воєнних дій [9, с.106–107]. Але А. Гітлер вважав, що розгром СРСР підштовхне Лондон до мирних переговорів, тому треба було розбити СРСР, тоді й Англія втратила б останню надію і а в Європі та на Балканах

запанувала б Німеччина [6, 80]. Розгром СРСР також дозволив би Японії направити всі свої зусилля проти США, що утримало б їх від вступу у війну.

Особливе значення для розгрому СРСР фюрер надавав часові. З одного боку він вважав Червону армію глинняним колосом без голови, з іншого – точно не міг передбачити її подальший розвиток. Тому СРСР у будь-якому випадку потрібно було розбити, і це зробити було краще тоді, коли він послаблений репресіями, погано підготовлений, долає великі труднощі у військовій промисловості, що створена стороннім впливом. Проте А. Гітлер боявся Радянського Союзу, плануючи вести проти нього війну максимальними силами. Причому не фронтально відтісняти Червону армію, а проводити рішучі прориви. Треба було знищити радянські Збройні сили, захопити найважливіші економічні центри та зруйнувати решту промислових районів, насамперед в районі Свердловська, оволодіти нафтовим Баку, захопивши СРСР до лінії Архангельськ–Астрахань. А. Гітлер планував залишити там 40–50 дивізій, скоротивши сухопутні війська, і всю військову промисловість використовувати для озброєння ВПС і ВМС.

В Радянській літературі існувало багато міфів та неправди, серед них такі, що історія відміряла СРСР мало часу для підготовки для відбиття агресії, що Червона армія не була відмобілізована, мала набагато менше особового складу та ОВТ, ніж вермахт, яке до того ж було неякісним, що Червона армія готувалася тільки до оборони, та була захоплена нападом зненацька тощо. Аналізуючи науково-історичну та воєнно-історичну літературу, архіви, колись таємні та цілком таємні радянські документи, застосовуючи критичний аналіз та нові концептуальні підходи, автор вважає, що дійсно ці питання висвітлювалися в СРСР по-різному. За керівництва Й. Сталіна – по-одному, за М. Хрущова – по-іншому, за Л. Брежнєва – теж по-своєму.

Щодо того, що історія відвела Радянському Союзу мало часу для підготовки до війни, то це більше стосується нацистської Німеччини, яка тільки з весни 1935 року почала відбудовувати свої ЗС, коли А. Гітлер розірвав умови Версальського договору 1919 року, згідно з яким був припинений економічний та воєнний розвиток держави. До того ж, Рейхсвер мав тільки 10 піхотних дивізій. Німеччині заборонялося створювати та утримувати бойову авіацію, танки, артилерію, середніх та великих калібрів, кораблі великої тоннажності тощо.

В СРСР же, не маючи ніяких обмежень щодо Збройних сил, з початком індустріалізації та економічної кризи на Заході Червона армія і флот, ОВТ почали поступово збільшуватися. Причому до створення ОВТ зачалися спочатку німецькі, а пізніше – інші іноземні фахівці. Радянський Союз купував за кордоном ОВТ, технології, лабораторії, цілі заводи. Так, на підприємствах СРСР, оснащених новим американським і німецьким обладнанням, масово випускалися англійські танки «Віккерс-Е» під назвою Т-26, танки американського інженера Крісті під назвою ГТ. За німецькими ліцензіями було налагоджено виробництво 37-мм та 76-мм зенітних гармат, 45-мм протитанкових гармат. На радянські літаки ставили французькі й американські авіамотори, автопілоти американської фірми «Спері», будували літаки за ліцензією німецької фірми «Юнкерс». Бойові кораблі та обладнання до них купували у Німеччини та Італії [21, 33].

«Мирна праця» радянського народу за рік до початку війни, без вихідних та по 8 годин на день закінчилася тим, що СРСР мав найбільше у світі ОВТ: літаків – до 25 тис., більше 24 тис. танків, 5242 бронеавтомобілі, 112 тис. гармат і мінометів [23, 112]. «Найбільш миролюбна держава у світі» мала і найбільші Збройні сили у світі, які на червень 1941 року налічували майже 6 млн. Тільки в західних прикордонних округах СРСР на 22 червня 1941 року

було 7600 бойових літаків, більше 14 тис. танків, 70 тис гармат і мінометів, більше 3 млн. чоловік особового складу [4, с.51].

Збройні сили Німеччини, які 22 червня 1941 року нападуть на СРСР, налічували близько 3 млн. чоловік, мали 3710 танків, 2200 бойових літаків, 37 тис гармат і мінометів, тобто значно менше, ніж Червона армія і флот на Заході [1, с. 242].

Сателіти 3-го Рейху налічували 800 тис чоловік і мали 1000 літаків, 402 танки, 7 тисяч гармат і мінометів [13, 389]. Резерв вермахту разом з призовниками, якими Німеччина зможе посилити свої війська на радянсько-німецькому фронті, в 1941 році дорівнювали 950 тис. [15, с. 311], тоді як в червні-грудні 1941 року у Червону армію було призвано більше 10 млн. чоловік, не рахуючи 2 млн. народного ополчення [22, с.113].

В Радянській історії писали, що Й. Сталін, відтягуючи війну з Німеччиною, укріпляв Червону армію. Але це було не так. Дійсно, Й. Сталін, уникаючи воєнних дій, надіявся на диво і все чекав, що в Європі визріє пролетарська чи колоніальна революція або чекав, доки капіталісти не переб'ються між собою, послаблюючи власні сили. У 1939 році Червона Армія була набагато сильніша за вермахт, ніж у 1941 році. Але в СРСР «відтягуючи» війну, надавали Німеччині можливості теж зміцнюватися. З кожним роком вермахт збільшувався, удосконалювалося його ОВТ, набувався бойовий досвід, тому що Німеччина у багатьох воєнно-технічних галузях випереджала Радянський Союз. Технічний прогрес Рейху проходив швидше, ніж в СРСР. Але стратеги в Радянському Союзі надіялися на кількість ОВТ, плануючи мати в Червоній армії для війни 37895 танків, 32200 літаків, а в резер-

Оборонні бої на рідній землі. 1941 р.

ві – 23,9 млн. військовозобов’язаних, які підлягали призову в ЗС [23, с. 120]. Й. Сталін взагалі вважав, що кількість – це теж якість.

Наприкінці 1940 року секретар ЦК ВКП(б) О. Щербаков говорив: «Червона армія має могутню артилерію, потужні танки та швидкісні літаки у кількості, що переважає будь-яку капіталістичну армію» [18, с.12–13]. Й. Сталін за півтора місяці до початку війни з Німеччиною підкresлював, що ОВТ Німеччини відстає не тільки від їхнього, але й забезпечені авіаційною технікою її починає обганяти Америка [2, с.132]. Щодо якості ОВТ у 1941 році, то, як вважає більшість дослідників, Червона армія не поступалась вермахту, за винятком, можливо, літаків та деяких видів озброєння.

В Радянському Союзі ВПС створювали шляхом копіювання іноземних зразків. Так, в кінці 20-х років ХХ століття, J-15, J-16 були скопійовані з літаків Джиммі Уедла і Уолтера Бітча. Літак МіГ-3 скопіювали з «Кometса» Де Хевіленда, ЯК-1 – з Маккі Кастальді МК-72, ЛАГ-3 – з Bf-109, Пе-2 та Іл-2 копіювали з Bf-100, Ju-87.

Літаки СРСР вважали найкращими: вони мали більшу швидкість, висоту, швидкість підйомності, хороше озброєння. Але ергономіка та захищеність машин у ВПС Червоної армії була погана. До початку війни

Пересування німецьких військ окупованою територією в 1941 р.

нові літаки у ВПС СРСР поступалися німецьким. Особливо Bf-109, G-10 чи FW-190, Ju-87. Тим не менше, ВПС СРСР мали літаків майже у 6 разів більше, ніж люфтваффе, але і на них можливо було битися і перемагати [11, с. 29–30].

Щодо танків, то у 1941 році німці ще не мали «Тигрів», «Пантер» і «Леопардів» та поступалися радянським танкам не тільки в якості, але і в кількості, хоча мали вже непогані танки Т-3 та Т-4. Але, незважаючи на це, «числом» здобути перемогу не вдалось. З'ясувалося, що з початком війни більше значення мала передова тактика та професійна здатність, якої у радянських танкістів не було.

Стосовно того, що Червона армія мала «одну гвинтівку на трьох», то варто зазначити, що на 22 червня 1941 року в Червоній армії було 7 млн. 350 тис. гвинтівок та карабінів, 88300 автоматів, 240 400 ручних станкових кулеметів [23, с. 702], не рахуючи пістолетів ТТ та револьвері «Наган», які були у кожного офіцера. В СРСР налічувалося стільки гвинтівок та карабінів, що ними можна було укомплектувати 743 дивізії [7, с. 351].

Хоча Червона армія, як вважає багато дослідників, в особовому складі була підготовлена до воєнних дій погано. Головним

критерієм молодшого командира була політична грамотність і відданість справі робітничого класу. Середній командний склад мав слабке уявлення про правила бою. Старший же командний склад витав у хмарах стратегічних теорій замість того, щоб досякоало вивчити тактику. Радянські солдати були навчені недостатньо та озброєні не по-сучасному. Дисципліна та порядок у військах були слабкими. Але дуже погано підготов-

лені молодші командири свято вірили, що Червона армія найсильніша у світі [11, с.19]. Замість того, щоб як слід займатися бойовою підготовкою, радянські Збройні сили будували, читали газети, проводили політичні заняття, зустрічалися з шефами, артистами тощо.

Одним з недоліків Червоної Армії називали «нестачу» офіцерів у військах. Справді, на одного офіцера припадало 6 сержантів та червоноармійців, тоді як у вермахті на одного офіцера припадало 29 солдат, у Франції – 22, в Японії – 19 [22, с.378].

Й. Сталін готував країну до війни і вірив, що Червона армія найкраще озброєна та найбоєздатніша у світі. У 1940 році на оборону в СРСР витрачалося 32,6 відсотка, а в 1941 році – 40 відсотків бюджету держави [17, с.255].

Згідно із мобілізаційним планом МП-41 р., підписаним в лютому 1941 року, Збройні сили СРСР повинні були мати 303 дивізії, 36879 танків, 22,2 тис. літаків, 106,7 тис. гармат і мінометів, 10679 бронеавтомобілів, 90847 тягачів і тракторів, 595 тис. автомобілів, 94 корпусні артилерійські полки, 72 артилерійські полки РГК, 10 противотанкових бригад РГК, 16 повітряно-десантних бригад, сформувати додатково 30 нових стрілецьких дивізій.

Усього – 8,9 млн. чоловік. [19, 309-351]. В мобілізаційному плані передбачалися і втрати особового складу за рік війни, в якому планували відновити 100 відсотків рядово-го складу армії [11, 340].

Радянська розвідка працювала незадовільно напередодні та на початку війни. Вона не повідомила про точну кількість сил і ОВТ ворога, план «Барбаросса», дату початку війни, напрямок головного удару вермахту. Її дані були суперечливими, що не давало керівництву держави мати власне бачення міжнародної ситуації, у тому числі і впевненості, що А. Гітлер у 1941 році не нападе. Координація між різними службами відомств розвідки була поганою, її аналітична служба працювала незадовільно.

В СРСР, як відомо, розраховували на «експорт революції» на багнетах Червоної армії, щоб скинути «іго капіталізму». Керівництво держави передбачало, що зіткнення між Радянським Союзом і Німеччиною неминуче. 5 травня 1941 року Й. Сталін, виступаючи в Кремлі перед випускниками військових академій, заявив, що вступ СРСР у війну – це питання вибору моменту. І Червона Армія, на думку автора, саме готувалася до удару по Німеччині, підтягуючи основні сили до кордону. Як вважають деякі історики, почати війну з Німеччиною в Кремлі було вирішено 24 травня 1941 року. А в квітні 1941 року вже почалося стратегічне розгортання Червоної армії саме для наступу, як вважає автор. Хоча розгортання та шикування Червоної армії в бойові порядки повністю не вдалося закінчити, розташування військ на 22 червня 1941 року в прикордонних округах говорило про те, що радянські Збройні сили готовалися для проведення глибокої наступальної операції. Особливо характерним було розташування Червоної армії на Львівському та Білостоцькому виступах, а саме – на вістрях виступу, що завжди робиться для наступу, а не для оборони. Про це знає будь-який командир загальновійськової роти.

Чи збирається Німеччина напасті на Радянський Союз в Кремлі, точно не знали. Радянська розвідка подавала дані, що «дивізій вермахту було зосереджено більше проти Англії, ніж проти СРСР». Тому в Генеральному штабі планувалося «випередити противника у розгортанні та атакувати вермахт у той момент, коли він буде у стадії розгортання та не встигне організувати фронт і взаємодію військ» [1, 216].

Керівництво держави, Генеральний штаб Червоної Армії не врахували того, що Німеччина може першою в 1941 році напасті на СРСР, тому стратегічне розгортання Червоної Армії та шикування в бойові порядки планувалося проводити без протидії противника, тим більше – до його раптового нападу.

З квітня 1941 року розпочався повномасштабний процес зосередження на майбутньому театрі воєнних дій військ, що виділені для війни з Німеччиною. Це 247 дивізій, що становили 81,5 відсотка наявних сил Червоної армії, які після мобілізації налічували б понад 6 млн. чоловік, 70 тис. гармат і мінометів, понад 15 тис. танків і 12 тис. бойових літаків [3, 133].

До 10 липня 1941 року повинно було закінчитися зосередженням семи армій – 77 дивізій, що складали другий стратегічний ешелон (в першому було 170 дивізій). Це все відбувалося таємно, під виглядом навчань, змін дислокації літніх таборів. Саме 1 липня 1941 року війська повинні були зайняти райони зосередження у 20–80 км від кордону [1, 322]. Виходячи з цього факту, німці випередили Червону армію приблизно на 25 діб у зосередженні та розгортанні військ. Про це говорили В. Молотов, С. Іванов та ін..

На думку автора, Й. Сталін йшов на всі поступки німцям, робив вигляд, що не вірити у напад Німеччини у 1941 році. Дав команду зробити 14 червня 1941 року повідомлення ТАРС про дотримання умов пакту про ненапад для того, щоб ввести А. Гітлера в оману, приспати його пильність

та нанести першим удар. Для цього в СРСР в 1941 році відбувся достроковий випуск військових навчальних закладів, призвано в армію в травні-червні під виглядом великих навчальних зборів біля 900 тис. чоловік, якими були укомплектовані західні прикордонні округи. Певна річ, це була прихована мобілізація. Йшов процес зосередження і розгортання військ перед кордоном. Всі тилові запаси, склади висувалися до кордону. Замість округів були створені фронти та їх польові штаби, командні пункти яких розташовувалися біля кордону. Й. Сталін в травні 1941 року став главою уряду тощо.

Отримавши 21 червня 1941 року зі штабу Південно-західного фронту доповідь, що німецький солдат переплив річку Буг та повідомив, що 22 червня зранку Німеччина нападе на СРСР, С. Тимошенко та Г. Жуков доповіли про це Й. Сталіну. На нараді у Кремлі у війська о 00:25 було відправлено Директиву №1 про приведення у бойову готовність військ західних прикордонних округів. О 3 годині надійшла перша доповідь у кабінет Наркома оборони про наліт німецької авіації на Севастополь. Після доповіді Й. Сталіну о 5:45 відбулася нова нарада у Кремлі і о 7:15 було підписано Директиву №2, згідно з якою військам треба було знищити противника, відкинути його з території СРСР, не переходячи кордону. Удар на глибину до 200 км дозволялось наносити тільки авіації.

Радянське воєнно-політичне керівництво в перший день не знало положення на фронтах. Багато командирів втратило управління військами. Директива №3, що була відправлена у війська о 21:15 22 червня передбачала перехід Червоної армії у контраступ з метою розгрому агресора на важливих напрямках (Південний варіант травневого довоєнного плану). Але директива вже не відповідала обстановці, що склалася.

Розпочався перший період радянсько-німецької війни, що тривав з 22.06.41 по 18.11.42. Його складовою частиною був по-

чатковий період. Це час, упродовж якого держави вели воєнні дії угрупуваннями ЗС, розгорнутими ще до початку війни, для досягнення найближчих стратегічних цілей з початку війни чи створення вигідних умов для вступу у війну головних сил і ведення подальших операцій [20, с.454]. На радянсько-німецькому фронті початковий період тривав з 22.06.41 по 10.07.1941.

Радянський народ дізнався про початок війни тільки 22 червня 1941 року о 12:00 із заяви В. Молотова, який виступив по радіо (Й. Сталін відмовився виступати, мотивуючи це тим, що він до цього не готовий).

Перший удар по радянських військах нанесла авіація та артилерія німців. Авіація в основному – по аеродромах, а артилерія – по військах на глибину до 20 км. Вермахт перейшов радянський кордон, зустрівши опір прикордонників зі стрілецькою зброєю у руках, і почав наступ у глибину території, застосовуючи проти Червоної армії «клин» та «кліщі» («клин» – групи армій «Північ» і «Південь», а «кліщі» – група армій «Центр»). Головний удар наносили в смузі дій Західного фронту.

Німецькі танки були звільнені для маневру. Вони за підтримки авіації (Ju-87, Hs-123, Bf-110), яка розчищала їм шляхи, діючи виключно прямо перед ними на полі бою. Авіаційні та артилерійські навідники були тут же в авангардних частинах танкових військ, підтримуючи зв'язок зі своїм штабом. Танки здійснювали кидок, знищували радянські частини, займаючи райони, куди потім підтягалася німецька піхота, що йшла разом з артилерією. Після цього починали новий кидок, уникаючи часто прямого зіткнення з Червоною армією і не втрачаючи темпу, обходячи противника з флангу. Німецькі танки діяли стрімко, а радянські механізовані корпуси, в яких танків було майже в 6 разів більше, ніж у вермахту, виявилися звалищем техніки, якою ніхто не умів користуватися, в чому і полягала причина ганебної поразки. Поки радянські механізовані корпуси, як звичайно, топта-

лися на місці, німці, не чекаючи активності суперника, йшли далі вперед. Так було і в трикутнику Дубно-Луцьк-Броди.

Німецька воєнна машина діяла як злагоджений механізм, вміло керована своїми воєначальниками, діючи за принципом, що воює не тільки ОВТ, але й люди, які його обслуговують. Не маючи переваги в кількості та в якості, вермахт вміло зосереджував сили і засоби на напрямку головного удару, створюючи їх перевагу. Червона армія просувалася до кордону назустріч ворогові, займала поспішно оборону на необладнаній в інженерному плані місцевості, діючи двома способами – позиційною обороною і контрударами. Хоча позиційна оборона взагалі не була передбачена статутами, а контрудари треба відбивати тільки в процесі наступу. Тому зустрічне бойовище, а не оборона, була притаманна в той час Червоній армії, яка не вміла починати бій. В результаті контрударів Червона армія нічого не добилася, а тільки втрачала багато особового складу та ОВТ. 29 червня 1941 року Верховне командування СРСР наказало переходити до оборони на старих кордонах по лінії укріплених районів. Але це вже не могло врятувати Червону армію, а тільки «узаконило» і прискорило відступ радянських військ, який вже розпочався. Сам факт відступу деморалізує військо, ним стає важко керувати, червоноармійці перетворилися з бійців на полі бою у беззахисні об'єкти для нападу з повітря і обстрілу артилерією противника.

Після перших днів війни стало зрозуміло, що Червона армія воювати не вміє і не дуже хоче. Спроби радянських танкістів «числом» вирішити перемогу не вдалась. Вияснилося, що на поточний момент більше значення має передова тактика та професійний вишкіл, якот у радянських танкістів не було.

Щодо радянських військо-повітряних сил, літаків у яких було набагато більше, ніж у люфтваффе, то вони діяли неефективно, обережно, хоча втратили в перші п'ять днів до 20 відсотків машин.

Під час початкового періоду війни (18 діб) Червона армія відійшла у деяких напрямках до 650 км від кордону – приблизно по 25 км за добу. Для цього треба було «бігти», кинувши все, що заважає, а для військового це, власне, ОВТ. Вже є дослідження щодо втрат ОВТ Червоної армії в початковому періоді війни [7, 368]. Але якими вони були – бойовими чи не бойовими, поки не відомо, проте, на думку автора, вони, здебільшого, не були бойовими. Втрати особового складу Червоної армії в початковому періоді війни були як 10:1, а ОВТ як 19:1. Так, вермахт втратив 80 тис. чол., а Червона армія – 815 тис. Червона армія втратила 11700 танків, а вермахт – 350. Військово-повітряні сили Червоної армії втратили 4013 літаків, люфтваффе – 826. Червона армія втратила 21500 гармат і мінометів, а німці – 1061 [21, с.375-381].

Червона армія була в основному селянська. А що бачив безправний селянин від радянської влади? За що він повинен був вмиряті? За своє напівголодне життя в колгоспі? За Й. Сталіна, розуміючи, що гірше, ніж за його правління, жити не буде? Побачивши, як діють німецькі війська, як розвиваються події з початку війни, бійці Червоної армії, переважно не знаючи намірів німців відносно полонених та цивільних осіб, сподівалися, що вони розженуть колгоспи, відновлять церкву, дадуть землю, а, може, і самостійність, як в Хорватії та Словенії.

Тому організованих дій з початку війни більшості командирів не вдалося створити. Паніка та розгубленість панувала у військах. Дослідники припускають, що саме в цей час більша частина особового складу Червоної армії пережила психологічний надлом, пов'язаний з переходом від мирного життя до війни. Готовалися воювати на чужій території – малою кров'ю, могутнім ударом, а в реалії треба було стримувати наступ противника. Тому і Червона армія віддавала перевагу полонові, дезертирству, а не смерті. Тільки в 1941 році в полон потрап-

пило 3,8 млн. бійців Червоної армії (а всього за час війни потрапить 6,3 млн. чол.).

Якщо на початку війни головними причинами невдач Червоної армії в СРСР вважали віроломність та раптовість німецьких військ, несвоєчасне приведення Червоної армії в бойову готовність, нестача ОВТ і їх якість у радянських ЗС тощо, подальші дії показали, що Червона армія не вміла або

не хотіла воювати ні в наступі, ні в обороні. Командні кадри мали низьку оперативно-тактичну підготовку тощо.

Червона армія, вся країна зазнала глибокого морального потрясіння, подолати яке вдалося не відразу. Наслідки невдач, втрат, поразок на початковому періоді війни продовжували позначатися протягом 1941–1942 років.

ДЖЕРЕЛА

1. Бадах Ю.Г. Переддень та початок Великої Вітчизняної війни: монографія: / Ю.Г. Бадах. – К., 2011.
2. Безыменский Л.А. Гитлер и Сталин перед схваткой / Л.А.Безыменский. – М., 2000.
3. Бешанов В.В. «Кровавая» Красная армия / В.В.Бешанов. – М., 2010.
4. Боевой и численный состав Вооруженных сил СРСР в период Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.) ст.сб.№1. – М., 1994.
5. Вишлев О.В. Накануне 22 июля 1941 г.: документальные очерки/ О.В.Вишлев. – М., 2001.
6. Гальдер Ф. Военный дневник Т.3 / Ф. Гальдер. – М., 1941.
7. Гриф секретности снят. Статистическое исследование под ред. Г.Ф. Кривошеева. – М., 1993.
8. Гудернан Г. Воспоминание солдата / Г.Гудернан. – Ростов н/Д.,1998.
9. Дашибев В.И. Банкротство стратегии Германии фашизма в 2 т. (т. 2) / В.И. Дашибев. – М., 1973.
10. Дюроузель Жан-Батіст. Історія дипломатії від 1919 року до наших днів. / Ж.Б. Дюроузель. – К., 2005.
11. Захаревич С.С. Большая кровь. Как СРСР победил в войне 1941-1945 гг. / С.С. Захаревич. – Минск, 2010.
12. Карель П. Восточный фронт. Гитлер идет на Восток 1941-1943 гг. Кн. 1. / П. Карель. – М., 2008.
13. Мельтюхов М.И. Упущеный шанс Сталина. Советский Союз и борьба за Европу. 1939-1941 г. / М.И. Мельтюхов. – М., 2002.
14. Мессенджер Ч. Энциклопедия войн XX века / Ч. Мессенджер. – М., 2000.
15. Мюллер-Гиллебранд Б. Сехопутная армия Германии 1933-1945 гг. / Б. Мюллер-Гиллебранд. – М., 2002.
16. Panlus Ich Stehe hier ant Beten. / Frankfurt. – М., 1960.
17. Плотников К.И. Очерки истории бюджета Советского государства / К.И. Плотников. – М., 1955.
18. Російський Державний військовий архів. (РЖВА) ф.88 оп.41. Спр. 898. Арк. 171.
19. Россия XX век. Документы 1941 г. Кн.1. – М., 1998.
20. Советская военная энциклопедия. Т.2. – М., 1978.
21. Солонин М.С. 23 июня. День «М» / М.С. Солонин. – М., 2009.
22. Солонин М.С. Мозгоимение: фальшивая история Великой войны / М.С. Солонин. – М., 2009.
23. Стратегический очерк Великой отечественной войны. (1941-1945 гг.). – М., 1961.
24. 1941 год. Документы. Т.1. – М., 1998.
25. Уинстон С. Черчилль. Вторая мировая война. Т. 3. / С. Черчилль Уинстон. – М., 1998.
26. Якобсон Г.А. Вторая мировая война. Два взгляда / Г.А. Якобсон, А.Тейлор. – М., 1975.

ПОЛІСЬКЕ ЛОЗОВЕ КОЗАЦТВО – ПОПЕРЕДНИК УКРАЇНСЬКОЇ ПОВСТАНСЬКОЇ АРМІЇ

Юрій КАЛІБЕРДА,
кандидат історичних наук, завідувач кафедри
гуманітарних дисциплін ДФ ВМУРоЛ «Україна»

Каліберда Ю. Поліське лозове козацтво – попередник Української Повстанської Армії. У статті розглянута історія створення і боєвой шлях Поліського лозового козацтва та його участь у боротьбі за українську державність у 1939–1941 роках.

Ключові слова: Поліське лозове козацтво, Організація українських націоналістів, Українська повстанська армія.

Калиберда Ю. Полесское лозовое казачество – предшественник Украинской Повстанской Армии.

В статье рассматривается история создания и боевой путь Полесского лозового казачества и его участие в борьбе за украинскую государственность.

Ключевые слова: Полесское лозовое казачество, Организация украинских националистов, Украинская повстанческая армия.

Kaliberda J. Polesskogo wicker Cossacks – Ukrainian Insurgent Army.

The article reviews the creation and fighting way Polesskogo wicker Cossacks and his participation in the struggle for Ukrainian statehood in the 1939–1941 biennium

Keywords: Poliske Vine Cossacks, the Organization of Ukrainian Nationalists, the Ukrainian Insurgent Army.

Поліське лозове козацтво – українське військове формування, що діяло на Поліссі у 1939–1941 роках. Поява і діяльність цієї оригінальної та найбільш загадкової у вітчизняній воєнній історії мілітарної одиниці стало відкритим проявом регіонального патріотизму, прямою відповіддю населення українського Полісся та Волині на загрозу Другої світової війни 1939–1945 років, сміливою та відчайдушною спробою створення власної збройної сили в умовах бездержавного статусу української нації.

На думку деяких дослідників, Поліське лозове козацтво увійшло в історію як національне збройне формування, яке справедливо можна вважати безпосереднім по-передником Української Повстанської Армії (УПА).

Бойовий шлях та діяльність Поліського лозового козацтва відноситься до розряду слабо досліджених тем історії України. Сучасному досліднику приходиться буквально по крихтах збирати інформацію про цю військову формaciю, бiографiї її командирів та вояків.

Так, одним із перших історію Поліського лозового козацтва у загальних рисах подав на сторінках своєї відомої праці «Українська Повстанська Армія. 1942–1952. Документи і матеріали» (Мюнхен, 1953) відомий американський історик українського походження Петро Мірчук [19, 192-193].

Іншим важливим історичним джерелом щодо теми дослідження є мемуари діяча українського національно-визвольного руху та члена Організації українських націоналістів (ОУН) зі шкільних років Петра Івановича Башука «Спогади надбужанця про Лозове Козацтво» [25, 51-63].

Хронологічно «Спогади» охоплюють кілька іжневий період перебування їх автора у серпні-вересні 1939 року на посаді організатора та командира Поліського лозового козацтва і вміщують багато маловідомої та цікавої інформації з історії створення та бойової діяльності Лозових козаків на початку німецько-польської війни 1939 року.

Про Поліське лозове козацтво досить фрагментарно згадують на сторінках своїх наукових публікацій А. Бедрій, К. Бондаренко, В. Дзьобак, Ю. Киричук, І. Патриляк, М. Посівнич, С. Ткаченко та ін. [2, 8-9; 3, 382; 8, 91-92; 13-14; 19, 192-193; 20, 72-73; 21; 24, 26; 6, 47-48]. Деякі відомості про організаторів та членів Поліського лозового козацтва надають також мемуари учасників тих подій [16-18; 22].

У той же час сучасній вітчизняній історіографії бракує серйозного наукового дослідження з історії цієї військової формaciї, яке б на солідній джерельній базі надало неупереджену та об'ективну оцінку внеску її вояків у боротьбу за Українську державність під час Другої світової війни 1939-1945 років.

Поліське лозове козацтво має свою передісторію.

Загострення польсько-українських взаємостосунків у 1930-х роках через радикальну політику уряду Польщі щодо національних меншин призводить до активізації українських політичних угруповань на території Західної України, серед яких домінуючу роль відігравала Організація Українських Націоналістів.

Проголосивши незалежну Українську державу, ОУН, опираючись на власні сили, прагнула використати тогочасну політичну ситуацію на свою користь та самотужки приступила до створення власних військових формувань, які б, на думку її Проводу, у майбутньому, за відповідних обставин, повинні були включитися у збройну боротьбу за відновлення державної незалежності.

З цієї причини військовий референт Організації українських націоналістів на Північно-Західних Українських землях (ПЗУЗ) Василь Сидор – «Шелест» – (1910-1949) в середині 30-х років ХХ ст. висунув ідею організації спеціальних військових відділів ОУН, «які, на взірець колишніх відділів УВО (Української військової організації – *Авт.*), рейдували б Поліссям й Волинню і, відповідно до розвитку політич-

ної ситуації, перейшли б в зовж Прип'яті в Східну Україну або стали б зв'язком проти польської повстанчої армії на ПЗУЗ» [19, 192].

У липні 1937 року В. Сидором на Поліссі була створена військова організація під кодовою назвою «Вовки», на ґрунті якої влітку 1939 року постало Поліське лозове козацтво.

До складу «Вовків» входило дві бойові групи. Перша така група у кількості 25 (за іншими даними – 32) «випробуваних бойовиків ОУН» під проводом майбутнього керівника рефентури Служби Безпеки ОУН на ПЗУЗ Василя Макара – «Сіроманця» – (1908-1941рр.) з липня 1937 року почала діяти у лісах біля Янова (Іваново) на Берестейщині (Полісся). Одним із організаторів першої самооборонної групи «Вовків» був колишній в'язень Берези Картузької Петро Башук [10, т. 2, 355].

Другий такий бойовий відділ невдовзі був створений на Городівщині (Волинь) [19, 192; 12; 20, 72]. Планувалось також створити інші групи.

Основним завданням цих груп був збір військової інформації, здобуття та переховання зброї, охорона ліній зв'язку, саботажно-диверсійні акції, підготовка місцевого населення до антипольського повстання тощо.

Невдовзі вже перші дії «Вовків» (погроми маєтків польських поміщиків, сутички з місцевими комуністами, захисна акція українських торговців у Сокалі (12 липня 1937 р.), вбивство агента поліції Я. Душка та ін.) зробили Василя Сидора та його бойовиків широко відомими на теренах Західної України [6, 47; 18, 214-215].

Проте Шелесту та його однодумцям на той час так і не вдалося виконати свого головного завдання – підняти населення Полісся та Волині на збройне повстання проти польської влади та створити на базі «Вовків» повстанську армію.

Польська поліція досить швидко вийшла на слід підпільників і заарештувала більшість керівників українських націона-

Василь Сидор-Шелест

лістів (у тому числі В. Сидора та П. Башука) та членів бойових груп «Вовки» [19, 192; 22, 117-121].

Після низки показових судових процесів, що широко висвітлювалися на сторінках тогочасної польської преси, всі заарештовані отримали великі терміни ув'язнення, які вони вимушенні були відбувати у польських в'язницях та горезвісному концтаборі Береза Картузька.

З масовими арештами українських революціонерів діяльність бойових груп на території Волині та Полісся на певний час була припинена, а вцілілі члени «Вовків» вимушенні були саморозпуститися.

Напередодні німецько-польської війни 1939 року перед керівництвом ОУН знову постало питання по відновленню бойової діяльності на території Полісся.

На початку 1939 року нові спроби створення власних збройних загонів здійснили

*Організатор Поліського лозового козацтва
Василь Загакайлло-«Білий»*

проводники Крайової екзекутиви Організації українських націоналістів на Північно-Західних Українських землях (КЕ ОУН на ПЗУЗ) Іван Скоп'юк – «Сатана» (1909 – 1941) та Андрій Закоштуй – «Василь» [18, 570; 2, 8-9; 21, 349].

На допомогу їм навесні 1939 року з Галичини прибули члени Організації українських націоналістів Семен Левицький («Кліш») та Андрій Мандзій («Байда»).

«Їх скерування на Полісся не було випадковим, – стверджує сучасний історик М. Посівнич. – Адже наприкінці 1930-х років ОУН посилювала свою роботу на слабо опанованих теренах Західної України.

Рівень національної свідомості місцевих українців був низьким через відсутність громадського руху і установ, якісної освіти, полонізаційної політики поліського воєводи Я. Костека-Бернацького, потужний вплив комуністів тощо. Тому було створено Поліську округу ОУН, а місцеву мережу під-

силено випробуваними революціонерами з Галичини та Волині» [21, 349].

З історичної літератури відомо, що в організаційній роботі зі створення бойових груп на Поліссі активну участь також взяли Семен Лось і Кіндрат Адамський, які проживали на хуторі біля с. Скибич Дорогичинського повіту, колишній старшина польської армії Володимир Війтюк – «Погоня» (1913-1941), Сильвестр і Петро Мацкевичі, а також провідниця ОУН на Поліссі Оксана Степура-Пеленська – «Ріко» [21, 349; 1].

Зусиллями цих людей у липні 1939 року в околицях Янова під Дорогичином постала «Поліська Січ» – «осідок військово-повстанчого загону «Поліського Лозового Козацтва» [19, 192].

Своєю назвою його організатори, з одного боку, ніби висловили вірність багатовіковим традиціям героїчної боротьби українського козацтва за Українську державність, а з іншого – проголосили себе прямими продовжувачами справи вояків однайменного українського куреня (створений у січні 1919 р. в м. Кобрині для боротьби з більшовиками і поляками; командир – П. Макарук) періоду Визвольних змагань 1917–1921 років в Україні, який впродовж свого короткого існування (до лютого 1919 р.) брав участь у боях з поляками на території Полісся.

Неважко також підрахувати, що саме фактом заснування «Поліської Січі» у липні 1939 року біля с. Янова під Дорогичином на Берестейщині Лозові козаки на два роки випередили появу іншої широкозвісної «Поліської Січі» – військового формування-попередника Української повстанської армії (УПА), створеного влітку 1941 року на Поліссі за згодою уряду Української Народної Республіки (УНР) в екзилі відомим учасником визвольної боротьби, колишнім офіцером Армії УНР Тарасом Бульбою-Боровцем (1908-1981).

З іншого боку, дата створення Поліського лозового козацтва збігається зі ство-

ренням Українського легіону Романа Сушка (липень-серпень 1939 р.), який підпорядковувався командуванню Вермахту і традиційно у вітчизняній воєнній історіографії вважається першим військовим формуванням ОУН, створеним під час Другої світової війни [26].

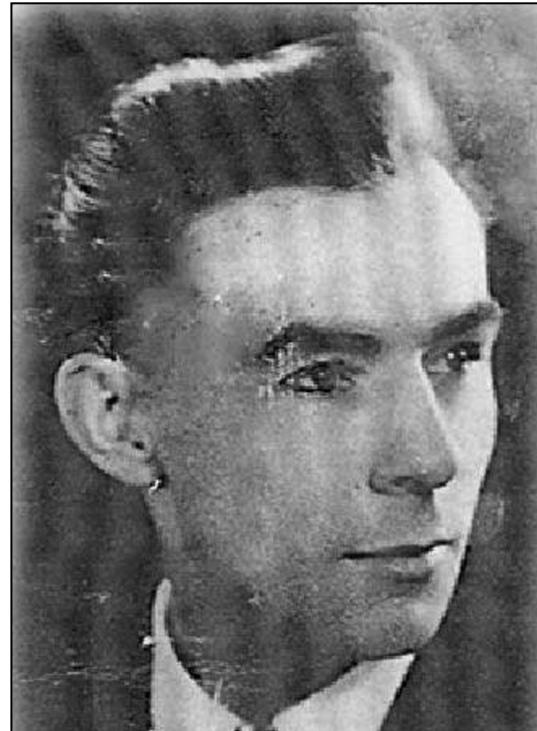
«До командного складу загону (Поліського лозового козацтва – Авт.) – стверджує історик П. Мірчук, – належали: поліщук В. Війтюк-Погоня, капітан польської армії; Ромашківський, військовий інструктор з Луцька; поліщук Лось-Адамський, на хуторі якого містилася головна квартира «Поліської Січі»; А. Карий, студент зі Львова; Федір з Янова; А. Бульба з Бережанщини; В. Загакайлло-Білій зі Стрийщини; Оксана П.-Ріка з Волині» [19, 192].

Важливу роль на етапі створення та становлення Поліського лозового козацтва відіграв його перший командир, вже згадуваний у цій статті активний член ОУН Петро Башук – «Чок», який 16 червня 1939 року разом з членом Крайової Екзекутиви ОУН на ЗУЗ Ярославом Гайвасом – «Андрухом» та Петром Капюкою здійснив відчайдушну втечу з польської в'язниці «Бригадки» у Львові.

У серпні 1939 року за дорученням керівництва Організації українських націоналістів він був призначений провідником ОУН на Поліссі (замість О. Степури-Пеленської) і прибув на Берестейщину з завданням організувати повстання на Поліссі.

Впродовж декількох тижнів під керівництвом П. Башука детально було досліджено переходи кордону на радянський бік, пункти переховування повстанців у Пінському, Дорогичинському, Столинському, Давигородському, Сарнинському, Луцько-Луцькому повітах.

Вже перше ознайомлення зі справами на «місці» довело, що це завдання було не з легких. Наближення війни докорінно змінювало плани діяльності підпільників. Потрібна була загальна мобілізація населення і перехід до відкритої конfrontації з поль-

Петро Башук. Провідник ОУН на Поліссі. У вересні 1939 р. – командир Поліського лозового козацтва

ською окупаційною владою, а головне – бракувало стрілецької зброй та набоїв.

Прийнявши наприкінці серпня 1939 року справи у Олени Степури-Пеленської («Ріко»), Петро Башук («Чок») разом з В. Війтюком («Погонею»), С. Левицьким («Кліщем»), А. Мандзієм («Байдою»), В. Загакайлом («Білим»), Ховайлом («Ромашківським») через Янів повернулися на «головну квартиру», що була на хуторі Кіндрата Адамського.

Їх безпеку гарантували стрільці Кость, Земляк, кур'єри Саша, Вова та Коля. На своєму озброєнні група мала декілька застарілих гвинтівок, один обріз, три пістолети (типу ФН-6.35 та ФН-7.65) з 27-ма набоями до них та мисливський ніж.

«Озброєння наше майже ніяке... Дальнішим нашим «озброєнням» була маленька бібліотека, – згадував на сторінках своїх

«Лозовий козак» Петро Башук у Мюнхені, 1947 р.
(перший зліва)

«Спогадів» П. Башук, – машина до писання і циклостиль. Решта – люди й матеріали – мали надійти зі Львова, а для приспішення висилки поїхала, власне, Ріко. Хлопці цілими днями були на селях в розвідувальній акції» [25, 53].

На своїй нараді члени «Поліської Січі» прийняли рішення: до прибуття «допомоги» з Галичини посилити агітаційно-пропагандистську роботу з мешканцями поліських сіл з метою підготовки до «повстання проти Польщі».

Друковані листівки («летючки») з відзивами, у яких «закликали ми (бойовики – Авт.) не йти в польську армію, а хто охоту має, хай іде з нами...», «рознесені по селях, зробили на поліщуків надзвичайне враження» і вже через декілька днів до загону зголосилося «кільканадцять перших «рекрутів Лозового Козацтва» [25, 53].

Агітація членів «Поліської Січі» серед мешканців навколоїшніх сіл на початку німецько-польської війни 1939 року привернула увагу місцевих комуністів – членів Комуністичної партії Західної України (КПЗУ).

З вересня 1939 року після переговорів, які здійснювалися через «Земляка», до націоналістів долутилися також комуністи під

керівництвом Федора з Янова (другого секретаря КПЗУ на Поліссі), Лопачука та Прокоповича [25, 55].

Головними умовами тимчасового союзу з комуністами за мемуарами Петра Башука були: надати людей під команду ОУН, не відновлювати КПЗУ, не вести комуністичної пропаганди та дотримуватися військової дисципліни.

Комуністам у випадку провалу повстання було гарантовано безпеку, і на їх пропозицію військовий відділ було названо «Поліським Лозовим Козацтвом». У свою чергу члени ОУН обіцяли впродовж двох днів надати зброю та старшин, а також ввели до складу повстанського проводу Федора [25, 55-59].

Першою акцією новоствореної формaciї стало роззброєння польської протилентунської станиці в с. Кліщах Дорогичинського повіту, де було здобуто 18 рушниць, 6 револьверів, дві скриньки набоїв і скриньку гранат.

Звідти повстання блискавично поширилися по всій околиці. Упродовж трьох днів повсталі за допомогою місцевих селян майже без спротиву «роззброїли ще дві станиці коло Янова», а також «постерунки поліції» (поліцейські відділки) в околицях Скибич, Кліщів, Мотоля та інших сіл, захопивши значну кількість гвинтівок, один кулемет та набої.

Збройні загони з місцевих селян були створені також у Гутові, Кленках, Окдимірі, Скибичах, Стрільній.

Повстанці здійснили декілька успішних сутичок з польськими військами, що відступали, виступивши на захист від мародерів селищ, розташованих вздовж дороги Кобрин – Дорогичин – Пинськ. На відтин-

ку С. Левицького («Кліща») було знищено кілька підрозділів польської кінноти.

Згодом було сформовано військовий штаб Поліського лозового козацтва, до якого увійшли колишній старшина польської армії В. Війтюк («Погоня»), В. Загакайло («Білий»), Ховайло («Ромашківський») та ін. Очолив відділ П. Башук – «Чок». Чисельність повстанців дорівнювала 500 осіб [19, 192; 25, 56-58].

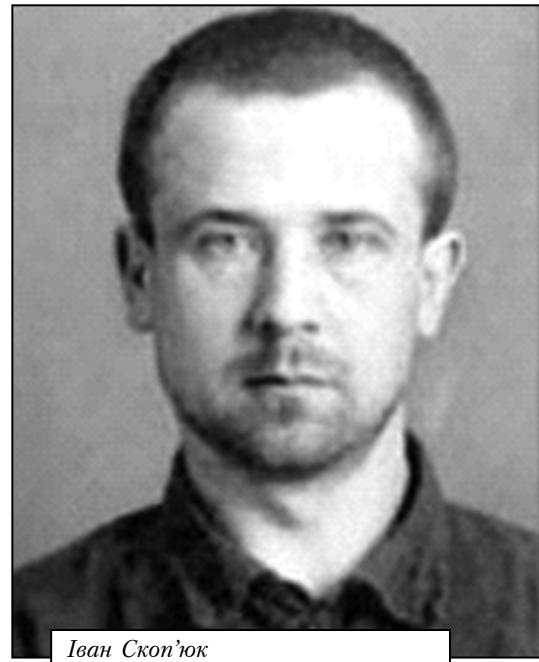
Перші успіхи окрилили «лозовиків» та додали додаткового клопоту його керівництву. «Ліс наповнився повстанцями, – писав у своїх «Спогадах» Петро Башук. – Треба їх повстанського розуму навчити і про все подбати. Старшина-повстанець мусить бути універсальний. Він не може сказати: не вмію, я того не вчивається, то не мое діло і т. д. Він мусить бути військовиком, організатором, бойовиком, господарем і навіть духовником... знавцем зброї, топографії» [25, 58].

Досвід, набутий у лавах Лозового козацтва, виявився у нагоді Олені Степурі-Пеленській, яка з початком німецько-польської війни 1939 року на чолі невеликого загону з 15 осіб сміливо вступила у бій з польськими військами на трасі Луцьк-Львів на Волині. За однією з версій, вона загинула під час цього нерівного бою [28].

Зі вступом 18 вересня 1939 року на територію Західної України частин Червоної Армії Поліське лозове козацтво опинилося у складній ситуації через те, що в ньому було чимало симпатиків комуністичної ідеології.

Деякі члени Організації українських націоналістів (П. Башук, В. Загакайло, С. Левицький, А. Мандзій, Ховайло) з наближенням радянських військ вирішили повернутися у Галичину та на Волинь.

Перед відходом Петра Башука відділ Поліського лозового козацтва налічував 218 добре озброєних вояків. Команду Поліським лозовим козацтвом та провід ОУН на Поліссі перебрав поручник Володимир Війтюк – «Погоня» [25, 60].

Іван Скоп'юк

За деякими даними, під його керівництвом 22 вересня 1939 року відділ Лозових козаків звільнив м. Дорогичин від польської облоги, а наступного дня відступив під на тиском радянських військ і невдовзі був розформований, а його керівники перейшли у глибоке підпілля.

Незадоволення радянською владою призвело до того, що у 1940 році «лозовики» зорганізували самостійно чинний проти більшовицький виступ, що довів до арештів і головного процесу Адамського і тов.» [19, 192].

Проте арешти і репресії Лозового козацтва на цьому не припинилися. Так, наприкінці березня 1940 року радянськими спецслужбами був підступно заарештований, а згодом розстріляний заступник крайового провідника ПЗУЗ та командир Поліського лозового козацтва поручник Володимир Війтюк – «Чорний-Погоня» [5].

7 січня 1941 року радянські чекісти заарештували обласного провідника ОУН Волині Івана Скоп'юка – «Сатану», який 13 липня 1941 року був засуджений до роз-

Федір Одрач (1912-1964) – український письменник, вояк Поліського лозового козацтва та УПА

стрілу (вирок виконаний у таборі біля радгоспу НКВС «Комунарка», що під Москвою) [23, 253].

Арешти та фізичне знищення більшовиками командного складу Поліського лозового козацтва напередодні німецько-радянської війни 1941-1945 років призвело до того, що ця військова організація тимчасово вимушена була припинити своє існування.

Напад 22 червня 1941 року фашистської Німеччини на Радянський Союз створив сприятливі умови для відновлення діяльності Лозового козацтва. Але ця сторінка історії вимагає додаткового наукового дослідження.

Так, П. Мірчук на сторінках вже згадуваної у цій статті праці писав, що у 1941 році з групою Лозових козаків через сестру відомого члена Організації українських націоналістів Сергія Качинського Г. Качин-

ську зв'язався Т. Бульба-Боровець, який у серпні того ж року «відновлює «Поліську Січ» (зручно зав'язуючи у своєму псевдо прізвище відомого провідного члена «лозовиків» А. Бульби з іменем романтичного Тараса)» [19, 192].

У той же час у своїх спогадах «Армія без держави» командир Української повстанської армії – Поліська Січ (УПА-ПС) Тарас Бульба-Боровець не тільки не згадує про цей випадок, але і взагалі ні словом не обговорює про сам факт існування Поліського лозового козацтва та його діяльності на Поліссі у 1941-1944 роках [4].

Брак архівних джерел, певна упередженість окремих військових мемуаристів та схожість назв бази Поліського лозового козацтва та військового формування Т. Бульби-Боровця примусили декотрих істориків припустити, що Лозове козацтво входило до складу військового формування УПА «Поліська Січ», у складі якого вони боролися з німецькими окупантами та радянськими партизанами.

«Перші збройні формування виникають стихійно у волинських і поліських лісах ще у 1941 році під такими назвами УПА «Поліська Січ», якою командував М. Боровець (псевдо Тарас Бульба), «Поліське лозове козацтво» та ін., – стверджував Юрій Киричук на сторінках своєї праці «Історія УПА». – Пізніше ці військові об'єднання отримають спільну назву – Українська Національна Революційна Армія (УНРА). В народі їх називали бульбівцями або бульбашами» [14].

В. Дзьобак на сторінках своєї монографії «Тарас Бульба-Боровець і його військові підрозділи в українському Русі опору (1941-1944)» (К., 2008) не підтверджує факт перебування Лозових козаків у 1941-1943 роках у складі військових формувань Т. Бульби-Боровця на Поліссі [7].

За версією Петра Мірчука, Поліське лозове козацтво, невдоволене політикою німецьких окупантів, увійшло до складу перших військових формувань, які були

створені під загальним керівництвом уповноваженого Проводу ОУН В. Сидором-Шелестом на Волині й Поліссі у жовтні 1942 року (командири: Сергій Качинський («Остап») та І. Перегійняка (Довбешки-Коробки). Саме з цих військових загонів невдовзі постала Українська повстанська армія, керівництво якою здійснювала ОУН(б) [19, 193-194].

Інший історик К. Бондаренко вважає, що колишні «лозовики» вступили в Українську повстанську армію у 1943 році (як і значна частина інших військових формувань, що були у більшості випадків насильно включені бандерівцями до складу УПА) [3]. Проте з цим категорично не погоджується дослідник Сергій Ткаченко.

«Но все же остались несколько таких отрядов, — стверджует він у своїй книзі «Повстанческая армия: тактика борьбы» (Мінськ-Москва, 2000), — не подвластных ОУН, боровшихся с немецкими войсками, а позже и с советской властью. Это «Поллесское лозовое казачество» и вооружённые отряды «Вольного казачества» [24, 26].

Пошуки «слідів» Лозового козацтва на території Полісся та Волині у 1943-1949 роках, ознайомлення з назвами куренів та загонів УПА показує, що військового формування під назвою «Поліське лозове козацтво» там не існувало.

У той же час у складі групи УПА-Захід, командиром якої був Василь Сидор, на терені 6 Воєнної округи (ВО) «Сян» у 1943-1944 роках успішно діяв відділ «Вовки» (командир Ягода-Черник), який, на думку автора цієї статті, по праву можна вважати прямим продовжувачем країні традицій Лозового козацтва.

Після переходу радянсько-німецького фронту в 1944 року курінь «Вовки» у післявоєнні роки вели збройну боротьбу на території 28 Тактичного відділення (ТВ) «Данилів» (Холмщина) [19, 206-207].

27 травня 1946 року цей підрозділ разом з польським підпіллям «Воля і незалежність» відзначився під час спільногого наступу на м. Грубешів [15].

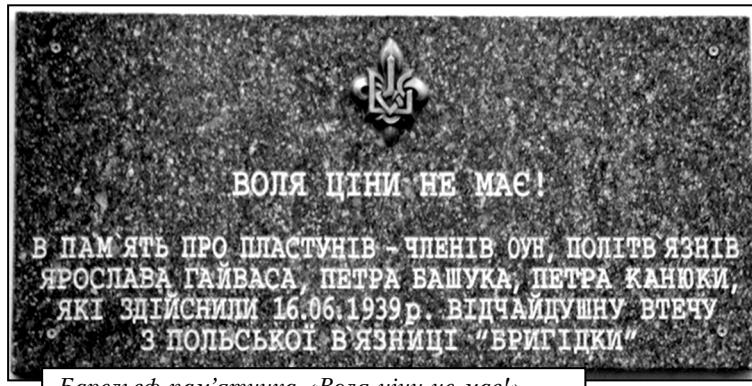
Пам'ятник Ярославові Гайвасу, Петрові Башку, Петрові Канюці. Львів, вул. Городоцька, 20

Непрямим доказом того, що «лозовики» увійшли до складу Української повстанської армії можна вважати і популярний серед її вояків повстанський марш «Гей гу, гей га, нас було тридцять два...» (адже саме такою була кількість бойовиків групи «Вовки», очолюваної Василем Макаром у 1937 році на Поліссі) [16].

Спираючись на ці факти, можна з великою долею ймовірності стверджувати, що історична версія П. Мірчука більш достовірна, і саме до партизанських загонів УПА-Захід легендарного полковника Василя Сидора, що розташувалися на Волині, наприкінці 1942 – на початку 1943 років перейшли майже всі колишні ветерани-бойовики підрозділів «Вовки» та Поліського лозового козацтва.

По-різному склалася доля колишніх організаторів та учасників Лозового Козацтва під час Другої світової війни.

Так, сучасним науковцям за допомогою архівних джерел вдалося відновити мало-

Барельєф пам'ятника «Воля ціни не має!»

відомі сторінки біографії вже згадуваного у цій статті активного діяча Поліського лозового козацтва (серпень-вересень 1939 р.) Василя Загакайла, який діяв під псевдоніми «Жук», «Береза», «Білій», «Зелений».

У липні 1941 року рій, який входив до 3-ї похідної групи ОУН(б), під керівництвом «Білого» переправився через р. Сян з метою досягнути міста Суми та Сумської області, щоб оголосити там Акт відновлення Української Держави 30 червня 1941 року і створити підпільну націоналістичну організацію [11, 84].

Про діяльність В. Загакайла на Сумщині з'ясувати поки що не вдалося, але з інших джерел відомо, що він разом із похідною групою ОУН дійшов до Києва. Потім, у 1943-1944 роках, був організаційним референтом Дрогобиччини. За антифашистську діяльність потрапив до рук гестапо. У результаті близькочої операції, проведеною українськими націоналістами на чолі з Романом Шухевичем, підпільникам вдалося вирвати Загакайла і Олексу Гасина «Лицаря» із Львівської в'язниці.

Василь Загакайло загинув у червні 1944 року геройчною смертю під час першого бою з німцями і власівцями у Верхньому Синьовидному, знищивши перед смертю дев'ятьох ворогів. Був похований у с. Сопіт Сколівського району [11, 84; 27, 86].

У смертельний та нерівній збройній боротьбі з іншим сильним ворогом – біль-

шовиками – віддали свої життя визначні організатори Поліського лозового козацтва: на той час голова рефентури СБ на ПЗУЗ Василь Макар-Сіроманець (загинув 14.04.1944 р. в бою з загонами НКВС на Костопільщині) та командир групи УПА-Захід полковник Василь Сидор-Шелест (вбитий у квітні 1949 р. чекістами під час бою у Перегінському, що на Івано-Франківщині) [17, 97; 9, т. 3, 159].

Нелегким, повним випробувань був життєвий шлях Петра Башука. У вересні 1939 року Петро Іванович після передачі посади командира Поліського лозового козацтва В. Війтюку-Погоні за дорученням Організації переїхав до Львова, де був управителем переходової станції для полонених.

У 1943 році за антинацистську діяльність та належність до ОУН(м) був заарештований і вивезений німцями до концтабору Освенцим (Аушвіц). У грудні 1944 року був звільнений.

Після війни перебував в еміграції, спочатку в Західній Німеччині, а з 1949 року – у Вінніпезі (Канада). До самої своєї смерті – 29 травня 1995 року – Петро Башук брав активну участь у громадсько-політичному та культурному житті українців Канади [10, т. 2, 355].

На думку деяких сучасних дослідників та краєзнавців, з Поліським лозовим козацтвом також пов'язано життя українського письменника, уродженця Полісся, Федора Одрача (1912-1964).

Історична правда про Поліське лозове козацтво поступово повертається в сучасну Україну.

Так, 13 квітня 2008 року з нагоди 96-ї річниці створення української молодіжної організації «Пласт», на стіні колишньої в'язниці Бригідки (сучасного СІЗО, що на вулиці Городоцькій, 20, що у Львові) був

урочисто відкритий барельєф і пам'ятник трьом килимчим українським політв'язням – членам Пластву та Організації українських націоналістів: командиру Поліського лозового козацтва Петру Башку та двом його товаришам – Ярославові Гайвасу та Петру Канюці під загальною назвою «Воля ціни не має!»

На барельєфі зображені трьох соколів, які символічно розірвали грати тюрми й утекли на волю.

Як стверджує аннотаційна дошка до пам'ятника, він споруджений в пам'ять про

пластунів-членів ОУН, політв'язнів Ярослава Гайваса, Петра Башку, Петра Канюку, які здійснили 16.06.1939 р. відчайдушну втечу з польської в'язниці «Бригідки».

Визнання вояків Поліського лозового козацтва борцями за свободу і незалежність України та гідне вшанування їх пам'яті – не тільки наш моральний обов'язок перед наступними поколіннями, але і важливий крок до національної єдності, іспит на політичну та національну зрілість сучасної української еліти та всього українського народу.

ДЖЕРЕЛА

1. Архів Управління Служби Безпеки України у Львівській обл. – Спр. П-33843. – Т. 3. – Арк. 167–191.
2. Бедрій А. ОУН і УПА / А. Бедрій; Літ.-мовн. ред. Л. Полтава та ін. – Нью-Йорк : Укр. центр. інформ. служба, 1983. – 64 с.
3. Бондаренко К. Поліське лозове козацтво // Довідник з історії України / За ред. І. Підкови та Р. Шуста. Т. 2. – К.: Генеза, 1995. – С. 382.
4. Див.: Бульба-Боровець Т. Армія без держави. Слава і трагедія українського повстанського руху. Спогади. – Київ-Торонто-Нью-Йорк: Фундація імені О. Ольжича. Фундація ім. С. Петлюри. – 270 с.
5. Див.: Василько Р. Степан Ніклевич-«Вірко» // Шлях перемоги. – 1997. – Ч.48 (26 листопада). – С.5.
6. Веденеев Д. Одиссея Василия Кука. Военно-политический портрет последнего командующего УПА. – К.: К.И.С., 2007. – 208 с.
7. Дзьобак В.В. Тарас Бульба-Боровець і його військові підрозділи в українському русі опору (1941-1944) / В.В. Дзьобак. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. – 260 с.
8. Дзьобак В.В. Деякі маловідомі сторінки діяльності ОУН-УПА на західно-українських землях в 1939-1944 рр. // Науково-методичні праці з історії СРСР. Збірка статей. Київський державний педагогічний інститут ім. О.М. Горького. – Київ, 1991. – С. 81-97.
9. Довідник з історії України. Т. 3. (Р – Я). / За ред. І. З. Підкови, Р. М. Шуста. – Київ: Генеза, 1999. – 688 с.
10. Енциклопедія Сучасної України / Під ред. І. М. Дзюби, А. І. Жуковського, О. М. Романова. – Т. 2 (Б-Біо). – К., 1995. – 871 с.
11. Іванущенко Г. Підпілля ОУН-УПА на Сумщині: деталізація подій через призму документів спецслужб // Діяльність підпілля ОУН на Сході України. Збірник статей. – Дніпропетровськ, Сідноукраїнський дослідницький центр «Спадщина», 2010. – С. 79-103.
12. Квазіенциклопедія ОУН-УПА. – Режим доступу: <http://oun-upa.org.ua/encyclopaedia/v.html>.
13. Киричук Ю.А. Місце тероризму у визвольній боротьбі УВО-ОУН // Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX століття. Історичні нариси. – К.: Наукова думка, 2002. – С. 556-573.
14. Киричук Ю. Історія УПА. – Тернопіль: Редакційно-видавничий відділ управління по пресі, 1991. – 55 с. / Режим доступу: http://lib.oun-upa.org.ua/kutuzuk/rozdil_1.html.

15. Див.: Літопис Української Повстанської Армії. – Торонто-Львів, 2003. – Т. 39: Тактичний відтінок УПА 28-й «Данилів»: Холмщина і Підляшшя. – С. 451-482.
16. Див.: Мак Б. Василь Сидор-Шелест – командир УПА / Режим доступу:<http://ridnaukraina.com/view.aspx?type=news&lang=1&nid=188&id=9>.
17. Макар В. Когорти хоробрих // Життя і смерть полковника Коновалця. Збірка. – Львів: «Червона Калина», 1993. – С. 95-103.
18. Макар Володимир. Бойові друзі: Збірка спогадів з дій ОУН (1929 - 1945). – Торонто: Гомін України. Т.1. – 1980. – 415с.
19. Мірчук П. Українська Повстанська Армія. 1942–1952. Документи і матеріали. – Львов, 1991. – 448 с.
20. Патруляк І.К. Військова діяльність ОУН (б) у 1940-1942 рр. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – 598 с.
21. Посівнич М. Антипольська діяльність ОУН в Західній Україні (лютий–серпень 1939 р.) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – 2008. – № 17. – С. 346-355.
22. Романів Семен. Революційна Сокальщина в моїх спогадах // Надбужанщина: Сокальщина, Белзчина, Радехівщина, Камінеччина, Холмщина і Підляшшя. Історично-мемуарний збірник. – Нью-Йорк; Париж; Сидней; Торонто, 1989. – Т. 2. – С. 108-124.
23. Романів О., Федущак І. Західноукраїнська трагедія 1941. – Львів – Нью-Йорк, 2002. – 430 с.
24. Ткаченко С.Н. Повстанческая армия (Тактика борьбы) / Под общ. ред. А.Е. Тарасова. – Мн.: Харвест; М.: АСТ, 2000. – 512 с.
25. Чок-Зборовський Ю. [Башук П.] Спогади надбужанця про Лозове Козацтво // Надбужанщина: Сокальщина, Белзчина, Радехівщина, Камінеччина, Холмщина і Підляшшя. Історично-мемуарний збірник. – Нью-Йорк; Париж; Сидней; Торонто, 1994. – Т. 3. – С. 51-63.
26. Шмігель М. Український легіон Романа Сушка. Напад зі Словаччини на Польщу (1939) // Український визвольний рух / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Центр досліджень визвольного руху. – Львів, 2007. – Збірник 11. – С. 81-94.
27. Шпіцер Василь, Мороз Володимир. Крайовий Провідник Володимир Тимчій - «Лопатинський». – Львів: Афіша,2004. – 256 с.
28. Яровенко Е. Невідомий «золотий» вересень. Волинь 1939 / Режим доступу: http://yarovenkosp.ucoz.ru/publ/nevidomij_quot_zolotij_quot_veresen_volin_1939/1_naperedodni/15-1-0-152.

ПРОРИВ ДНІПРОВСЬКОГО ЗАГОНУ КОРАБЛІВ З БУБНОВОГО ДО КІЄВА – ГЕРОЇЧНА СТОРІНКА КИЇВСЬКОЇ СТРАТЕГІЧНОЇ ОБОРОННОЇ ОПЕРАЦІЇ

Сергій СОКОЛЮК,

доцент кафедри ВМС НУОУ, кандидат історичних наук, член Національної спілки журналістів України, капітан 1 рангу запасу

Соколюк С. Прорив Дніпровського загону кораблів з Бубнового до Києва – героїчна сторінка Київської стратегічної оборонної операції.

У статті висвітлено успішний прорив Дніпровського загону кораблів з Бубнового до Києва у серпні 1941 року, здійснений за складних умов завдяки якісно розробленому плану прориву та його бойового забезпечення, добре організованій тактичній взаємодії загону з артилерією й авіацією Південно-Західного фронту.

Ключові слова: Київська стратегічна оборонна операція, Дніпровський загін кораблів, бойові групи прориву, тактична взаємодія кораблів, артилерії і авіації.

Соколюк С. Прорыв Днепровского отряда кораблей с Бубнового к Киеву – героическая страница Киевской стратегической оборонительной операции.

В статье освещается успешный прорыв Днепровского отряда кораблей с Бубнового к Киеву в августе 1941 года, осуществленной в сложной обстановке благодаря качественно разработанному плану и его боевому обеспечению, хорошо организованному тактическому взаимодействию отряда с артиллерией и авиацией Юго-Западного фронта.

Ключевые слова: Киевская стратегическая оборонительная операция, Днепровский отряд кораблей, боевые группы прорыва, тактическое взаимодействие кораблей, артиллерию и авиации.

Sokolyuk S. *Dnieper squadron's breakthrough from Bubnove to Kyiv – Kyiv heroic page of the strategic defense operations.*

The article highlights a successful Dnieper squadron's breakthrough from Bubnove to Kyiv in August 1941, made for difficult conditions due to quality plan developed breakthrough and its combat support, well-organized tactical squad interaction with artillery and aviation Southwestern Front.

Keywords: Kyiv strategic defensive operation, Dniprovskiy detachment, combat breakout group, tactical interaction of the ships, artillery and aviation.

Київська стратегічна оборонна операція за своїм значенням посідає одне з найвизначніших місць у воєнній історії України. Цій темі було присвячено чимало публікацій, історичних розвідок. Проте залишилась поза увагою дослідників одна із сторінок тих подій – участь Пінської флотилії в оборонних операціях і бойових діях Південно-Західного фронту у липні-вересні 1941 року.

На радянсько-німецькому фронті першою значною водною перешкодою на шляху німецьких загарбників став Дніпро, який був не тільки потужним водним рубежем, а й важливою прифронтовою комунікацією та ареною низки операцій на території України. Оволодіння розташованими на його берегах найбільшими військово-промисловими центрами і вузлами залізничних,

водних і автодорожніх ліній (Київ, Черкаси, Кременчук, Дніпропетровськ, Запоріжжя, Херсон) стало кінцевою метою цих операцій [1, 12], що зумовлювало широке і різномірне використання бойових кораблів в басейні Дніпра, де були зосереджені сили Пінської військової флотилії.

Радянська історіографія щодо дій Пінської флотилії у 1941 році була представлена книгою М. П. В'юненка та Р. М. Мордвинова «Военные флотилии в великой Отечественной войне» [4], мемуарами колишнього главкома ВМФ СРСР адмірала М. Г. Кузнецова «Курсом к победе» [6], працею колективу авторів «Боевой путь советского Военно-Морского флота» [3], у незначній мірі монографією В. Басова «Флот в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. (Опыт оперативно-стратегического применения)» [2], ширше – книгою А. Лисенка «Моряки Дніпровської воєнної флотилії в боях за Родину» [9], низкою статей і публікацій.

На нашу думку, найбільш повноцінним дослідженням, яке узагальнило всі публікації періоду війни та післявоенного періоду, а також матеріали Архіву Міністерства оборони СРСР та Архіву історичного відділення Головного штабу ВМФ, стала монографія І. Локтіонова [8]. У Росії при дослідженні історії розвитку військово-морського мистецтва

Монітор «Флягин» на параді з нагоди святкування Дня ВМФ
24 липня 1939 р.

загальному аналізу дій річкових флотилей присвятив увагу В. Доценко [5], дії Пінської військової флотилії у 1941 р. висвітлювали Е. Максимов [10], В. Спічаков [12] тощо.

В незалежній Україні до теми дослідження участі сил Пінської флотилії в бойових діях на радянсько-німецькому фронті, за виключенням О. Лисенка [7] та фрагментарних згадувань у деяких працях і статтях [11; 13], практично ніхто не звертався. Безумовно, обсяг однієї статті не дає змоги у цілком висвітлити цю тему. Утім, одному з епізодів з історії участі кораблів Пінської військової флотилії у сприянні діям військ Південно-Західного фронту – прориву Дніпровського загону флотилії з району Канева до Києва у середині серпня 1941 року – варто приділити особливу увагу як одному з яскравих прикладів чітко організованої взаємодії сухопутних військ і річкової флотилії, що у сучасному контексті бачиться достатньо актуальним.

Дніпровська військова флотилія, яка існувала з 1931 року, наказом Наркома ВМФ № 00172 від 8 липня 1940 року була розформована. Основну її частину перевели на Дунай, а іншу – відповідно до наказу наркома ВМФ СРСР № 00184 від 17 липня 1940 року – за назвою Головної бази флотилії – Пінськ – перейменували на Пінську військову флотилію. Командувачем був призначений капітан 1 рангу Д. Д. Рогачов (пізніше – контр-адмірал), начальником штабу – капітан 2 рангу Г. І. Брахтман, військовим комісаром – полковий комісар Г. О. Татарченко, а після його смерті від серцевого нападу 14 липня 1941 року – бригадний комісар І. І. Кузнецов [8, 15; 12, 65].

Монітор «Бобруйск» (колишній польський «Городище»)

Значення Пінської флотилії особливо зросло, відколи стала очевидною небезпека нападу Німеччини. Відтак 5 з 9 новозбудованих за рішенням уряду моніторів і бронекатерів було передано саме Пінській флотилії [6, 372]. До її складу увійшла також значна частина кораблів колишньої польської річкової флотилії [10]. Дніпровській військовій флотилії було поставлене завдання протягом року освоїти новий театр воєнних дій і відпрацювати тактику спільніх дій з військами Червоної Армії. Із закінченням укомплектування флотилії всі кораблі організаційно були розподілені по дивізіонах, загонах і групах однорідних кораблів, що дозволяло достатньо гнучко здійснювати управління і ефективно використовувати сили [6, 373; 8, 16].

У таблиці 1 наведений загальний склад флотилії станом на 22 червня 1941 року.

Тиловою була визначена Київська військово-морська база зі складом, наведеним у таблиці 2.

Таким чином, на початок війни у складі Пінської військової флотилії (ПВФ) нараховувалося загалом до 86 [8, 15], за іншими даними – до 100 [7, 50] бойових кораблів і суден, особового складу – 2 300 осіб [10], за іншими даними – 446 командирів (110 осіб – політсклад), 650 старшин і сер-

Таблиця 1

Склад Пінської флотилії (Пінська ВМБ) за станом на 22.06.1941 року

Організаційні складові	Склад сил
Дивізіон моніторів	<ul style="list-style-type: none"> – монітори «Житомир», «Вітебск», «Винница», «Бобруйск», «Смоленск» – 5 од.; – плавбаза «Неман»
Група канонерських човнів	<ul style="list-style-type: none"> – канонерські човни «Белорус», «Трудовой» – 2 од.
Дивізіон бронекатерів	<ul style="list-style-type: none"> – №№ 41-45, 51-54 (колишні польські) – 9 од.; – СКА типу «А»: С-1, С-2 – 2 од.; – плавбази: №3, №4, «Березина»
Дивізіон тралщиків-загороджувачів	<ul style="list-style-type: none"> – МЗ «Пина» (колишній польський); – колесних катерів-тралщиків ТЩ № 1-5 – 5 од.; – колишні польські ТЩ № 30-35 – 5 од.
Загін глісерів	<ul style="list-style-type: none"> – 11 од.; – плавбаза № 7
109-й окремий зенітний артилерійський дивізіон	<ul style="list-style-type: none"> – батареї 4-автоматного складу калібром 37-мм – 3 бат. (на механічній тязі)
46-а окрема авіаційна ескадрилья	<ul style="list-style-type: none"> – літаки Р-10, Р-5, 2 УТИ-4, 2 УТ-1, У-2 – 1 од. Всього – 16 од.
Управління тилу	<ul style="list-style-type: none"> – склади і майстерні
Пінський військовий порт	
6-а окрема рота морської піхоти	
86-а окрема стрілецька рота (місцева)	

Примітка: таблиця складена згідно з джерелами 8, с.15; 12, с.65-66.

Таблиця 2

Склад Київської ВМБ (тилової) за станом на 22 червня 1941 р.

Організаційні складові	Склад сил
Учбовий загін	<ul style="list-style-type: none"> – група моніторів («Флягин», «Левачов» типу СБ-37) – 2 од.; – група канонерських човнів («Верный», «Передовой») – 2 од.; – загін бронекатерів (№ 201-205, Н-15 – 6 од.); – плавбази «Белоруссия», «Ударник», «БК», №2 – 4 од.
Київський військовий порт	<ul style="list-style-type: none"> – «Гавань особого назначения» – ГОН; – склади, майстерні; – взводи охорони – 151 омсв, 301 омсв – 2.

Примітка: таблиця складена згідно [8, с.15; 12, с.65-66].

жантів, 2290 червонофлотців і червоноармійців. Усього – 3386 осіб [12, 74].

Основні кораблі флотилії – монітори, канонерські човни, сторожові кораблі і бронекатери – були озброєні морськими артилерійськими системами калібру 120 мм,

102 мм, 76 мм, 122-мм гаубицями, 45-мм гарматами, крупнокаліберними кулеметними установками [8, 15].

Разом з тим, з 00 год. 23 червня 1941 року розпочалося і відмобілізування Пінської військової флотилії, відповідно до

якого на середину липня на Дніпровському басейні були приведені до ладу і передані до складу флотилії 45 нових бойових кораблів [1, 12].

Уже з перших годин війни почали відпрацьовуватися мобілізаційні плани флотилії в Київській ВМБ. Були призвані і переобладнані в канонерські човни 4 буксири («Смольний», «Кремль», «Каганович», «Димитров»), у сторожові кораблі – 8 буксирів («Водопьянов», «Пушкин», «Паризька коммуна», «Техник», «Большевик», «Ворошилов», «Рулевой», «Река»), у сторожові катери типу «Опыт» – 8 прогулянкових теплоходів (С-1, С-2, С-3, С-4, С-7, С-9, С-10, С-12). На озброєння канонерських човнів пішли артилерійські системи 102-120 мм і 76-мм гармати Лендера, 76-мм сухопутні зразка 1902 р. і чотири 76-мм універсальні установки 34-К. Сторожові катери отримали 12 башт з 45-мм гарматами (40-К і 41-К) і гармати 45-мм на тумбах. Крім того, були мобілізовані 10 гвинтових газоходів як катери-тральщики. Усі кораблі і катери мали зенітні кулемети – від одного, який мали тральщики, до восьми – у канонерських човнів. В результаті зусиль робітників заводів «Ленінська кузня» і Київського суднобудівного-судноремонтного ім. Й. В. Сталіна мобілізовані кораблі увійшли до бойового складу раніше накреслених планом термінів (крім СКА). Але швидше за всіх виявилися переобладнаними в несамохідні зенітні батареї три сталіні баржі – на палуби були установлені по два 37-мм автомати 70-К на платформах, отримані перед війною для ППО «пінських» моніторів [12, 67].

Пінська військова флотилія (ПВФ) підпорядковувалася безпосередньо наркому ВМФ, а в оперативному плані – командувачу військами Західного особливого військового округу. Завданнями флотилії було визначено: при прориві оборони противника і появи в смузі Західного Бугу і Вісли сприяти військам 4-ї армії у форсуванні річок; прикривати переправу; підтримувати

Бронекатери флотилії при підготовці до чергового бою

артилерійським вогнем наступ сухопутних військ, порушувати переправи противника; при просуванні радянських військ у смузі Німану підтримувати війська артилерійським вогнем; забезпечувати перевезення і переправи своїх частин; організовувати протидесантну оборону прирічкових флангів. В операційну зону флотилії входили річки Прип'ять з Дніпро-Бузьким каналом, річки Західний Буг, Вісла (з початком воєнних дій), Німан зі з'єднуючою їх водною системою (р. Ясельда, Огінський канал, р. Щара) [5, 739; 12, 66].

З початком війни оперативне розгортання ПВФ почалося за наказом Главкома ВМФ М. Г. Кузнецова о 4:30 22 червня 1941 року [8, 16]. Відповідно до оперативно-стратегічних обставин (вихід противника на р. Березина на Західному фронті і прорив

13-ї німецької танкової дивізії до рубежів Київського укріпрайону) на підставі вказівок наркома ВМФ і начальника Генерального штабу від 11 липня з корабельного складу Пінської флотилії були сформовані Прип'ятський, Березинський і Дніпровський загони. Прип'ятський (командир – капітан 2 рангу Г. І. Брахтман) і Березинський (командир – капітан-лейтенант К. В. Максименко) загони були підпорядковані командувачу 21-ї Армії Західного фронту і призначалися для підтримки військ лівого крила фронту на берегах Прип'яті та Березини [12, 67-68]. Штаб флотилії з 13 липня до останнього дня оборони розташовувався в Києві на Подолі [7, 50].

Дніпровський загін, підпорядкований командувачу 26 армії Південно-Західного фронту, у складі моніторів (МН) «Флягин», «Левачев», канонерських човнів (КЧ) «Передової», «Верний», «Димитров», «Кремль», «Каганович», «Смольний», сторожового корабля (СКР) «Ворошилов», бронекатерів (БКА) №41-45, №53, №54, тральщиків (ТЩ) №30-35, плавучих баз забезпечення (ПЗБ) «Белоруссия», «Березина», глісера (ГС) «Молотов», очолив капітан 1 рангу І. Л. Кравець [12, 68]. Уже 14 липня він розгорнувся південніше Києва [8, 18] на ділянці до Канева, де виникла загроза виходу німецьких військ до Дніпра і форсування його з ходу [7, 50].

Завдяки успішним діям кораблів флотилії, які допомогли військам якомога довший час утримувати переправи і виграти час для організації оборони на лівому березі, основні сили радянських військ, які відходили на південь від Києва, 17 серпня переправилися через Дніпро. У цілому там, де діяли кораблі флотилії, противник ніде не був спроможний з ходу форсувати Дніпро або зірвати переправу радянських військ [3, 382].

Не досягнувши успіху у форсуванні Дніпра південніше Києва, німецькі війська перейшли до оборони на ділянці Пирогове – Канів. У середині серпня гітлерівці знову

відновили наступ перед фронтом Коростеньського укріпленого району і на Кременчуцькому напрямі. Створилася загроза обходу Києва з півночі. Противник розвивав наступ на Окунінове, Остер. У цей же час, розвернувшись фронтом на південь, з рубежу Гомель-Стародуб на Чернігів і Конотоп наступало ударне угруповання 2-ї німецької армії і 2-ї танкової групи. Це угруповання виходило до Десни – правого флангу Південно-Західного фронту. Командування фронту вирішило для посилення оборони Києва з півночі і північного сходу відвести війська Коростеньського укріпленого району в межиріччя Дніпра і Десни. Виникла необхідність зосередити основні сили флотилії північніше Києва на Прип'яті та Дніпрі для прикриття переправ сухопутних військ [8, 53].

Проте кораблі Дніпровського загону, виконуючи завдання з прикриття переправ Південно-Західного фронту через Дніпро південніше Києва, були змушені під тиском противника послідовно відходити вниз від Трипілля і Ржищева до району Бубнове. [6, 374-375]. Надвечір 16 серпня вони виявилися відрізаними не тільки від головної бази флотилії – Києва – німецькими військами, які вийшли до Дніпра на фронті понад 200 км [5, 740], а й від шляху до відходу на південь, до Чорного моря, оскільки противник на цей час уже вийшов на правий, вищий берег Дніпра на ділянці Дніпропетровськ-Запоріжжя, з якого досить просто було контролювати плесо Дніпра [3, 382].

Оскільки у районі Києва на правому березі Дніпра наші війська утримували чималий КиУР, командування Південно-Західного фронту віддало наказ командувачу флотилією створити Київський загін кораблів [3, 382] і 16 серпня передислокувати Дніпровський загін із Бубнового спочатку до Києва з метою посилення оборони Київського укріпрайону, а потім – для наступного зосередження його до переправ

північніше Києва [8, 53]. Для цього кораблям необхідно було пройти близько 200 км угору по Дніпру, правий берег якого був зайнятий ворожими військами [3, 382].

Особливо небезпечними були райони Канева, Ржищева і Трипілля, де йшли за- пеклі бої за переправи. Тут гітлерівці мали значні сили артилерії, танків, бронемашин і піхоти. Поблизу Канева ситуація ускладнювалася ще й тим, що при відході частин Радянської армії була підірвана судноплавна секція залізничного мосту біля лівого берега, ферми якого загромадили фарватер. Нижче цього мосту на фарватері були затоплені понтони наплавного мосту, який неодноразово руйнувався авіацією й артилерією противника. Панування ворожої авіації в повітрі ще більше ускладнювало умови прориву кораблів до Києва [8, с.54].

Успіх операції залежав від швидкості, раптовості та прихованості його здійснення, від організації, взаємодії польової артилерії й авіації Південно-Західного фронту з кораблями прориву. Важливо було використовувати ту обставину, що головні сили противника ще не вийшли до Дніпра на всій ділянці прориву. Тому командування флотилії о 17 годині 16 серпня віддало наказ командиру загону капітану 1 рангу І. Л. Кравцю про негайну підготовку до прориву на Київ і одночасно створило рухому оперативну групу штабу з організації прориву і координації дій польової артилерії армії й авіації фронту з кораблями прориву. Очолив цю групу начальник штабу флотилії капітан 2 рангу Г. І. Брахтман [7, 50]. До її складу увійшли: військовий комісар флотилії дивізійний комісар І. І. Кузнецов, начальники оперативного та розвідувального відділів штабу, флагманський артилерист, флагманський хімік і заступник начальника зв'язку флотилії [8, 54]. У розпорядження цієї групи були додані рухома рація, взвод зв'язку та автотранспорт.

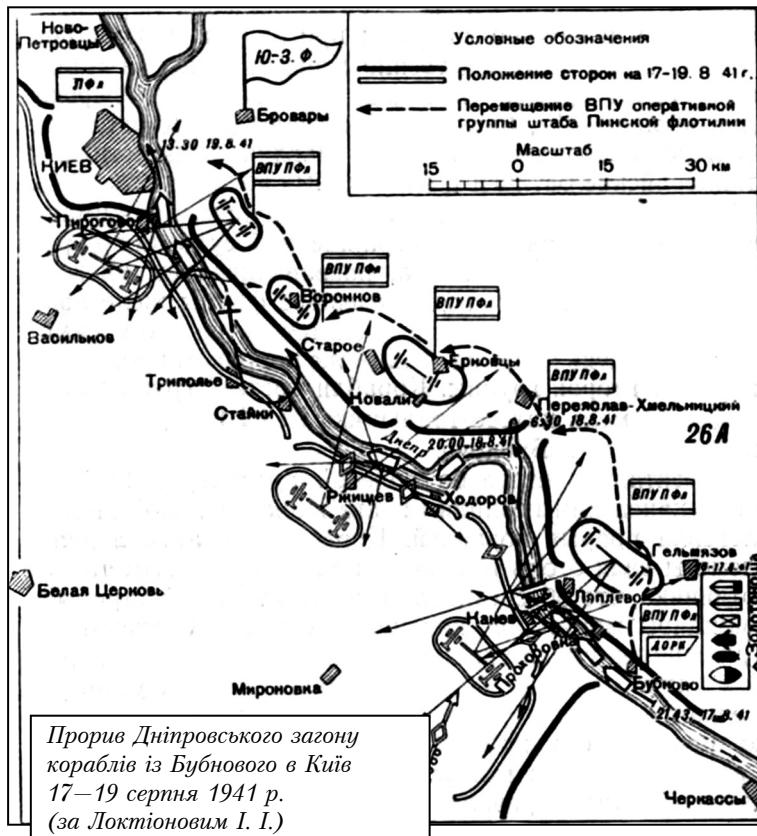
У другій половині дня 16 серпня оперативна група штабу флотилії спільно зі штабом фронту розробила план прориву,

Тренування гарматної обслуги на канонерському човні «Передової». На задньому плані – канонерський човен «Верний»

погодила спільні дії польової артилерії армій, корпусів, авіації фронту і кораблів під час прориву, питання управління і зв'язку, бойового та матеріально-технічного забезпечення. Пізно ввечері оперативна група прибула в Бубнове [8, 54].

План прориву детально враховував умови поточеної обстановки і можливу протидію противника. Щоб пройти найбільш небезпечні ділянки Дніпра біля Канева, Ржищева і Трипілля в темний час доби, було вирішено здійснити прорив двома етапами: у ніч на 18 серпня прорватися на ділянці Бубнове-Трахтемирів, увійти до Переяславського затону, замаскуватися і готоватися до продовження прориву, а потім в ніч на 19 серпня прорватися на ділянці Трахтемирів-Трипілля і на світанку під прикриттям авіації фронту і польової артилерії продовжувати рух до Києва. Бойовий порядок загону для прориву передбачав

розділ кораблів за трьома тактичними групами:

1) монітор «Левачев», канонерський човен «Смольний», «БКА-41», катер-тральщик № 31 і буксир «Москва»;

2) монітор «Ростовцев» (прапор команда-ри загону), канонерський човен «Верний», «БКА-42», катер-тральщик № 32 і буксир «Федерація»;

3) плавуча база «Белоруссия», катер-тральщик № 34 і катер зв'язку.

Такий розподіл кораблів забезпечував кожній групі розвідку по шляху руху загону, буксирування пошкоджених кораблів і тактичний вогневий зв'язок між групами прориву [8, 55].

Для бойового забезпечення прориву командування фронту виділило шістнадцять (!) артилерійських полків. Вісім з них було розташовано на лівому березі поблизу Ка-

ніва, п'ять – навпроти Ржищева, три – в районі навпроти Трипілля, а, отже, в найбільш небезпечних районах прориву було сконцентровано найбільше число гармат. Прорив кораблів безпосередньо в Київ забезпечувався артилерією південного флангу Київського укріпленого району. Польова артилерія до підходу кораблів до таких небезпечних пунктів, як Канів, Ржищів та Трипілля, повинна була вести попередню артилерійську підготовку по передньому краю прибережної смуги оборони ворожих військ. З підходом кораблів і виявлення їх противником корабельна артилерія повинна була прямою наводкою знищувати діючі вогневі точки і живу силу

противника біля урізу води, а польова артилерія – перенести вогонь у глибину його тактичної оборони. Після того, як план прориву був в деталях уточнений оперативною групою штабу флотилії, командування загону провело на моніторі «Ростовцев» нараду командирів і комісарів кораблів. Варто зазначити, що в результаті роз'яснювальної роботи особовий склад кораблів повністю усвідомив поставлене завдання і був не тільки готовий до прориву, а й повністю впевнений у його успішності [8, 56].

Проявивши виключну цілеспрямованість і гнучкість, офіцери оперативної групи та штабу загону кораблів забезпечили готовність до прориву з настанням темряви 17 серпня. Так, флагманські артилеристи штабів Пінської флотилії і загону кораблів побували на вогневих позиціях польової артилерії в районі Калеберди – Лепляво,

погодили організацію надання цілевказівок і порядок ведення вогню при прориві кораблів. Опісля на кораблях вони перевірили готовність корабельної артилерії та бойових розрахунків гармат і кулеметів. Начальник розвідувального відділу штабу флотилії забезпечив уточнення даних про склад і розташування військ противника на ділянці Бубнове-Трахтемирів і промір глибин під несудноплавними прольотами Канівського мосту і нижче, де були розташовані затоплені секції pontonnoї переправи. Отримані дані дозволяли припустити, що рівень води у Дніпрі після рясних дощів, які пройшли в середині серпня, дозволяє прохід кораблям [8, 57-58].

Станом на 19:00 17 серпня кораблі були готові до прориву, особовий склад очікував наказу про початок руху. З настанням темряви саперні частини розчистили прохід на ділянці затопленого pontonного мосту і встановили огороження фарватеру. До 22 години був проведений промір глибин під двома несудноплавними прольотами мосту – дійсно глибини тут виявилися такими, що дозволяли плавання кораблям навіть з більшою осадкою, ніж ті, що входили до складу Дніпровського загону. Промір глибин був здійснений приховано, під прикриттям автоматників і польової артилерії. Після завершення проміру глибин начальник розвідки флотилії з командного пункту передового полку дивізії, що оборонялася на лівому березі Дніпра навпроти Канева, мав відслідковувати прохід кораблів біля мостів і доповідати начальнику штабу флотилії [8, 58].

О 21:45 за умовним сигналом з командного пункту оперативної групи кораблі загону, які вишикувались у бойовий порядок, вийшли бойовими групами на Канів. Як і було передбачено планом, у першій групі йшли монітор «Левачев», канонерський човен «Смольний», буксир «Москва», «БКА-41», катер-тралщик № 31, у другій – монітор «Ростовцев», канонерський човен «Верный»,

«БКА-42», катер-тралщик №32 і буксир «Федерация», у третій – плавбаза «Белоруссия», катер-тралщик №34 і буксир. Близько опівночі з лівого берега Дніпра польова далекобійна артилерія 26-ї армії з рубежу Келеберда-Лепляво розпочала методичний обстріл ворожих позицій у Каневі та прилеглих до нього околиць – у Бобриці, Ситниках, Пекарях – з метою дезорганізувати оборону і відвіліти увагу противника від загону кораблів, які підходили на цей час до Канева. Розпочавши обстріл противника окремими гарматами і батареями, з уведенням у бій все більшого числа гармат, що були у Каневі і на зворотних схилах канівських висот, вогонь відкривало все більше батарей армії – розпочалася запекла артилерійська дуель, у якій з обох сторін брало участь понад триста гармат [8, 59].

Загрузнувши у двобої з артилерією 26-ї армії, гітлерівці не помітили підходу кораблів до Канева. Вони виявили головну групу тільки тоді, коли вона вийшла на траверз могили Кобзаря. У цей момент за сигналом ракетами з монітора «Левачев» польова артилерія перенесла вогонь у глибину оборони противника, а кораблі почали обстрілювати безпосередньо позиції противника у Каневі. Кораблі рішуче просувалися уперед, подавляючи мінометні й артилерійські батареї і кулеметні гнізда ворога.

Минувши Канів, кораблі першої групи, притискаючись до лівого берега, проходили огорожений судновий прохід зруйнованого pontonного мосту, розвертаючись уліво, до правого берега, і йшли вже під уцілілими фермами залізничного мосту – останньою перешкодою на цій найскладнішій ділянці прориву. У такий спосіб прорвалися і кораблі другої групи. Кораблі третьої групи внаслідок посадки на мілину катера-тралщика №34 згаяли час і повернулися в Бубнове [8, 60].

Значною мірою полегшила прорив кораблів ефективна стрільба польової артилерії 26-ї армії по канівських позиціях ворога.

Корабельна артилерія і кулемети вели вогонь лише по видимих точках противника, що забезпечувало високу точність стрільби. Командири моніторів, канонерських човнів, бронекатерів і тральщиків уміло управляли вогнем під час маневрів кораблів у надзвичайно складних бойових і навігаційних умовах. Ділянку Дніпра від канівських мостів до Трахтемирова була пройдена без протидії ворога. На світанку 18 серпня кораблі втягнулися до Переяславського затону і ретельно замаскувалися гіллям під фон берега.

Таким чином, найбільш небезпечну ділянку було пройдено. Завдяки добре організованій тактичній взаємодії кораблів і польової артилерії опір ворога був зламаний, досягнута раптовість була вміло використана. Матроси, старшини й офіцери загону виявили високу військову майстерність і відвагу, забезпечили безвідмовну роботу усіх засобів і механізмів. Незважаючи на надзвичайну напругу і втому, особовий склад після вдалого швартування у Переяславському затоні був остаточно перевонаний в успішності прориву. Як було пізніше встановлено, німці прийняли інтенсивну стрілянину з лівого берега Дніпра за артилерійську підготовку перед контрударом радянських військ на канівській ділянці фронту. Прориву кораблів вони аж ніяк не очікували. Тільки з виходом кораблів на траверз Канева і початком ними стрільби гітлерівці зрозуміли дійсну ситуацію, але вже не були в змозі ефективно протидіяти кораблям. Зранку 18 серпня німецька розвідувальна авіація протягом кількох годин обстежувала прилеглі до Канева лівобережні райони і Дніпро від Канева до Трипілля, але виявити кораблі не змогла [8, 60-61].

Другий етап прориву почався з настанням темряви, о 20 годині 18 серпня. Першими вийшли для розвідки фарватеру бронекатер і тральщик, за ними – монітори, канонерські човни й інші кораблі. Польова артилерія 26-ї армії з району Ковалі-Старе провела попередній обстріл позицій против-

ника біля Ходорова, Щучинки і Ржищева, супроводжувала своїм вогнем кораблі прориву на цій ділянці. Відстань від Ходорова до Гребенів кораблі долали вночі в умовах потужної протидії ворога, яка, у той же час була практично нейтралізована польовою і корабельною артилерією на всій тактичній глибині його прибережної оборони.

На світанку 19 серпня кораблі підходили до Трипілля. Звідти до Києва, крім польової артилерії, їх прикривала винищувальна авіація Південно-Західного фронту. Коли неподалік від південного флангу Київського укріпрайону кораблі були обстріляні з району Хотів-Пирогове зосередженим вогнем противника, це уже не могло суттєво зашкодити їх прориву до Києва. Ворожі далекобійні батареї були подавлені перехресним вогнем артилерії 64-го стрілецького корпусу з лівого берега Дніпра і артилерією південного флангу Київського укріпленого району. Власне, і самі кораблі, змінюючи швидкість ходу і виставляючи димові завіси, збивали пристрілку ворожих батарей, одночасно своїм метким вогнем подавляли прибережні вогневі точки. О 13:30 19 серпня кораблі Дніпровського загону, подолавши протидію ворога, без втрат прибули до Києва [3, 382; 8, 61].

Отже, прорив кораблів Дніпровського загону до Києва у настільки складній ситуації був успішно здійснений завдяки якісно розробленому плану прориву та його бойового забезпечення, добре організованій тактичній взаємодії загону з артилерією й авіацією Південно-Західного фронту, використанню елементу раптовості, високим морально-бойовим якостям особового складу. Створення мобільної оперативної групи з досвідчених офіцерів штабу флотилії, яка, маючи повноваження приймати відповідальні рішення, в обмежений час організувала прорив кораблів і керовану взаємодією з сухопутними військами на ділянці прориву, повністю виправдало себе [8, 62].

Збереження ядра Дніпровського загону кораблів мало важливе значення для при-

криття переправ радянських військ на Прип'яті, Дніпрі і Десні на північ і, власне, для підтримки флангів Київського укріпленого району [5, 740; 7, 51]. Успішний прорив Дніпровського загону із Бубнового до Києва, здійснений без втрат кораблів у таких складних бойових умовах, став важливим внеском у розвиток військово-морського мистецтва, яскравим прикладом зростаючої бойової майстерності моряків флотилії, їх важливою перемогою, яка сприяла підвищенню бойового духу захисників і населення Києва.

Всього три доби отримав особовий склад цих кораблів на усунення бойових пошкоджень, ремонт матеріальної частини і поповнення боєприпасів. Попереду на моряків чекали нові запеклі бої північніше Києва, які розгорнулися 23 серпня і тривали до відходу радянських військ із столиці України на лівий берег Дніпра.

Наприкінці серпня 1941 року кораблі всіх трьох загонів забезпечували відхід 5-ї армії через Прип'ять і Дніпро. Згодом флотилія опинилася в складному становищі: їй довелося діяти в умовах, коли обидва береги ріки були зайняті противником. Внаслідок безперервних ударів авіації й артилерійських обстрілів противника вона втратила більшу частину кораблів і катерів. Оскільки противник зайняв обидва береги Дніпра до самого Херсона, що виключало можливість прориву в Чорне море, 19 вересня (за інши-

ми даними – 18 вересня [10]) останні боєздатні кораблі були підірвані своїми екіпажами [6, 375], а моряки перейшли на суходіл, де героїчно воювали у складі сухопутних військ, створивши два загони морської піхоти, прикриваючи відхід 37-ї армії з Києва [2]. 5 жовтня (за іншими даними – 6 жовтня [12, 74]) 1941 року нарком ВМФ підписав наказ № 00361 про розформування Пінської військової флотилії [6, 375].

Загалом, успішні дії Пінської військової флотилії сприяла підвищенню стійкості оборони радянських військ у Київській стратегічній операції у липні-вересні 1941 року та бойових діях зі сковуванням противника на інших ділянках радянсько-німецького фронту, що, у цілому, дало змогу виснажити ворога і зменшити темп його наступу. Одним з епізодів тих подій став, зокрема, героїчний прорив Дніпровського загону кораблів із Бубнового до Києва 17–19 серпня.

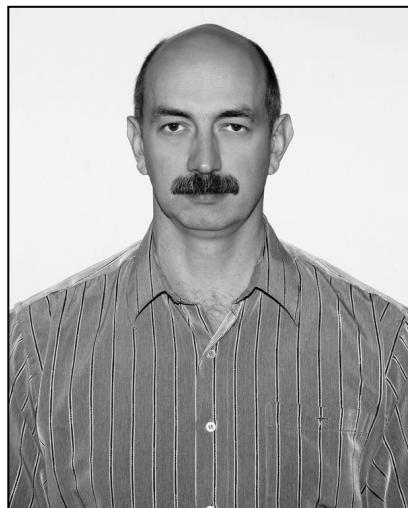
Самовідданість і мужність моряків-дніпровців обійшлася дорого: загалом у 1941 році флотилія у боях за Білорусію та Україну втратила загиблими, померлими від ран, тими, хто зник безвісті і пораненими 707 осіб особового складу [10], переважно при веденні бойових дій на суходолі. На кінець лютого 1942 року із оточення вийшли тільки 42 особи командного складу і близько 500 червонофлотців [12, 74].

ДЖЕРЕЛА

1. Амусин Б. Создание и развёртывание военных речных и озёрных флотилий в боевой обстановке (1941–1944 гг.) // Военно-исторический журнал. – 2008. – № 9. – С. 16-18.
2. Басов В. И. Флот в Великой Отечественной войне 1941–1945 (Опыт оперативно-стратегического применения). – М.: Наука, 1980. – 304 с. – Книга на сайті: <http://www.biografia.ru/cgi-bin/quotes.pl?oaction=show&name=material64>.
3. Боевой путь советского Военно-Морского Флота / В.И. Ачкасов, А.В. Басов, Н.В. Больщаков, Г.М. Гельфонд и др.; Предисл. С. Горшкова. – 3-е изд., доп. – М.: Воениздат, 1974. – 592 с.

4. Вьюненко Н.П., Мордвинов Р.Н. Военные флотилии в Великой Отечественной войне. – М.: Воениздат, 1957. – 272 с.
5. Доценко В. Д. История военно-морского искусства. Т. II. Боевые действия флотов. – М.: Изд-во Эксмо; Terra Fantastica. – 800 с., ил. – (Энциклопедия военной истории).
6. Кузнецов Н.И. Накануне. Курсом к победе. – М.: Воениздат, 1991. – 732 с.
7. Лисенко О.С. Дніпровська військова флотилія в обороні Києва в 1941 р. // Воєнна історія. – 2002. – № 3-4. – С. 50-53.
8. Локтионов И.И. Пинская и Днепровская флотилии в Великой Отечественной войне. – М.: Воениздат, 1958. – 276 с. (с. 53-63).
9. Лысенко А.С. Моряки Днепровской военной флотилии в боях за Родину. – К., 1970.
10. Максимов Е. Флотилия на Пине // Красная звезда. – 2011. – 27 апреля.
11. Муковский І.Т., Лисенко О.С. Звитяга і жертовність: Українці на фронтах Другої світової війни / За ред. В.Д. Конашевича. – К.: Пошуково-видавничє агентство «Книга Пам'яті України », 1997. – 563 с.
12. Спичаков В. Пинская военная флотилия в 1941 г. // Морской сборник. – 2010 – № 5. – С. 65-74.
13. Україна в полум'ї війни. 1941-1945 / П.П. Панченко, О.І. Уткін, В.І. Горєлов та ін. – К.: Україна, 2005. – 560 с.

БОЙОВІ ДІЇ АВІАЦІЇ У БЕРЕЗНЕГОВАТО-СНІГІРІВСЬКІЙ НАСТУПАЛЬНІЙ ОПЕРАЦІЇ 1944 РОКУ

Вадим КОЛЄЧКІН,
старший викладач кафедри соціально-гуманітарних
наук Кіровоградської льотної академії
Національного авіаційного університету

Андрій ГРИЩУК,
старший викладач гуманітарних і правових дисциплін
Кіровоградського інституту регіонального
управління та економіки

Колєчкін В., Грищук А. Бойові дії авіації у Березнеговато-Снігірівській наступальний операції 1944 року.

У статті розглянуто застосування авіації у Березнеговато-Снігірівській наступальний операції радянських військ у березні 1944 року, показано склад та співвідношення радянської та німецької і румунської авіації, бойові дії та втрати сторін.

Ключові слова: Березнеговато-Снігірівська операція, повітряна армія, бомбардувальники, винищувальна авіація.

Колечкин В., Грищук А. Боевые действия авиации в Березнеговато-Снегиревской наступательной операции 1944 года.

В статье рассматривается применение авиации в Березнеговато-Снегиревской наступательной операции советских войск в марте 1944 года, показано состав и соотношение советской и немецко-румынской авиации, боевые действия и потери сторон.

Ключевые слова: Березнеговато-Снегиревская операция, воздушная армия, бомбардировщики, истребительная авиация.

Kolyechkin V., Grischuk A. Fighting aircraft in Bereznehovato-Snihiriivskiy offensive in 1944.

The article considers the use of aircraft in Bereznehovato-Snihiriivskiy offensive Soviet troops in March 1944, shows the composition and value of Soviet and German and Romanian aviation, fighting and losing of the sides.

Keywords: Bereznehovato-Snihiriivska operation, Air Army, bombers, fighter aircraft.

У період з 6 березня по 16 березня 1944 року 3-й Український фронт провів Березніговато-Снігирівську наступальну фронтову операцію. Вона полягала у наступі у Миколаївсько-Одеському напрямку з метою розгрому противника між річками Інгулець та Південний Буг.

17-а повітряна армія (ПА), що підтримувала фронт, на 1 березня 1944 року налічувала 613 бойових літаків [12, 23]. Проте лише 500 з них були боєздатними, решта вимагали ремонту. Частина літаків входила до складу 1-го гвардійського змішаного авіакорпусу, що перебував у тилу з метою відпочинку та поповнення [12, 4]. В цілому середньодобова кількість літаків, що були залучені до бойових дій, протягом місяця дорівнювала 459. У складі армії налічувалося також 113 транспортних і зв'язкових літаків [12, 5].

Радянській авіації протистояли німецькі та румунські авіаційні частини, які базувалися на південь від паралелі Первомайська, і мали, згідно з радянськими даними, до 785 бойових і транспортних літаків. 17-й ПА протистояв I-й авіакорпус Люфтваффе, яким командував генерал Пауль Дейхманн. Реально під командою Дейхманна були зосереджені близько 450 бойових та 180 транспортних літаків [1]. Крім того, у його підпорядкуванні перебували 59 літаків 1-го авіакорпусу королівських румунських вій-

ськово-повітряних сил генерала Еманоїла Іонеску [7, 229]. Таким чином, загальна кількість бойових літаків, яка могла бути використана німцями та румунами, навряд чи перевищувала 550. Якщо враховувати, що німецькі і румунські авіакорпуси також мали значну частину літаків, котрі перебували в стані ремонту, то сили сторін можна було б вважати приблизно рівними, якби зазначені німецькі і румунські авіачастини одночасно не повинні були діяти і проти 5-ої ПА генерала С. К. Горюнова. Okрім того, з боку радянських військ до бойових дій періодично були залучені пілоти 8-ї ПА, що налічувала наприкінці лютого близько 600 бойових літаків, а також Скадовської групи військово-повітряних сил Чорноморського флоту (70-90 боєздатних літаків). Отже більш ніж подвійна перевага в силах була на боці радянської авіації.

Умови базування радянської авіації були важкими. Аеродроми на лівому березі Дніпра вже були занадто далеко від району бойових дій. На правому ж березі в розпорядженні командування 17-ої ПА була лише недобудована стаціонарна льотна смуга в Кривому Розі. Наприкінці лютого 1944 року місцеві партійні органи мобілізували населення міста, щоб привести аеродром до ладу. Але і після того аеродром забезпечував бойову роботу лише двох полків одночасно. Не були побудовані рульожні доріжки і

стоянки, літаки стояли на краях злітної смуги, що провокувало аварії. Весь захист аеродрому складався з кількохzenітних кулеметів та гармат дрібного калібр, пунктів повітряного спостереження та двох пар винищувачів. На щастя, командування німецької авіації не скористалося вигідним моментом [10, 257–258].

Більшість ґрунтових аеродромів стали непридатними для використання. Бездріжжа ускладнило підвіз пального, боєприпасів та інших необхідних матеріалів. Місцеве населення разом з солдатами іноді на руках підносило до літаків боєприпаси, трамбувало у пісок та багнюку солому й очерт, намагаючись хоч якось зміцнити ґрунт на аеродромах.

Згідно з планом наступу, головний удар по німецьких військах повинні були завдати 46-а та 8-а гвардійська армії. Командування фронту вимагало від 17-ї ПА активного знищення вогневих пунктів та вузлів опору супротивника, зрыву перегрупування його військ та дезорганізації управління ними. Після прориву оборони німців в бій повинна була бути введена кінно-механізована група генерала І. А. Плієва. Авіація 17-ої ПА на цьому етапі повинна була зосередити свої головні зусилля на підтримці наступу кінно-механізованої групи.

Погодні умови були несприятливими для підготовки та проведення наступу. Діям авіації заважали мряка, що час від часу переходила в хуртовину, постійні тумани, низькі хмари. Проте бойові вильоти не припинялися. Велася розвідка переднього краю ворожої оборони, залізничних та автомобільних шляхів в тилу німців, місць концентрації військ та техніки.

Характерною особливістю дій радянської авіації напередодні і під час наступу було широке застосування «вільного полювання», причому не тільки винищувачами, але й бомбардувальниками та штурмовиками. У складних погодних умовах одиночні екіпажі самостійно відшукували й атакували наземні цілі. Іноді «вільні по-

лювання» поєднувалося з розвідкою. Командуванням були відзначенні екіпажі бомбардувальників капітана Лебедєва, старшого лейтенанта Федорця, лейтенантів Журавльова та Золотарьова [2, 107].

Наступ розпочався 6 березня 1944 року. Вночі бомбардувальники А-20 244-ої бомбардувальної авіадивізії (БАД) завдали масованих ударів по близьких тилах 6-ої польової армії німців. У результаті удару були порушені система управління військами і прифронтові залізничні перевезення. Одночасно німецькі фронтовики були атаковані нічними бомбардувальниками По-2 з 262-ї дивізії [2, 108–109]. Вранці 6 березня розпочалася артпідготовка, і наземні війська атакували німецьку оборону, але злива завадила 17-ї ПА активно підтримати наземні війська. Незважаючи на це, перша лінія оборони ворога була прорвана.

7 березня погода трохи покращилася. У повітря піднялися винищувачі та штурмовики, які піддали ударам німецьку оборону та колони німецьких військ, що відступали. Прикриття штурмовиків здійснювали комбіновані групи «яків» та Ла-5Ф чисельністю у 2–4 винищувачі. При цьому Яки здійснювали безпосереднє прикриття штурмовиків, а Ла-5 виконували роль групи повітряного бою. Якщо штурмовики летіли на висоті 20–50 м, то позаду за ними ішли Яки на дистанції 500–700 м і з перевищеннем 400 м. Над «яками», на 700–900 м вище, йшла група Ла-5Ф [12, 14]. Дві великі групи Іл-2 з 672-го та 951-го штурмових авіаполків (ведучі груп – лейтенант М. Д'яконов і старший лейтенант А. Кобелев) атакували колону німецьких військ в районі Троїцько-Сафонове. У результаті удару було знищено 30 автомашин і до 100 воїків. Відзначилися також пілоти 93-го гвардійського штурмового авіаполку (ШАП) лейтенант М. Конін, молодші лейтенанти Є. Жебровський, А. Мазуров, П. Єршов. Радянські війська за два дні наступу просунулись вперед на 60–80 км [2, 110].

Прикриття наземних військ здійснювали 295-а винищувальна авіадивізія (ВАД) 9-го змішаного авіакорпусу та 288-а ВАД 1-го змішаного авіакорпусу. Прикриття здійснювалося методом, подібним до того, який до того застосувала німецька авіація. Пари винищувачів вилітали з інтервалом 10-15 хвилин і, таким чином, над полем бою завжди перебувала значна кількість радянських винищувачів [12, 13]. Після прориву радянські винищувачі зосередилися на захисті кінно-механізованої групи Плієва. 8 березня винищувачі 897-го винищувального полку 288-ї ВАД під командуванням майора Маркова відбили наліт Ju-87 та He-111 на бойові порядки кінноти, збивши 2 «юнкерси» і 1 «хейнкель» [10, 262].

Цього ж дня було визволено м. Новий Буг, де був розташований штаб 6-ої армії німців. Загалом за перші три дні операції авіатори 17-ої ПА здійснили до 270 бойових вильотів (у тому числі й 163 вильоти – літаки По-2). На бойовий рахунок радянських пілотів було зараховано 1 знищений танк, 20 автомашин, 2 бензоцистерни, 2 гармати польової артилерії, 2 вагони, 15 возів, до 4-х рот німецької піхоти. Транспортні літаки перевезли до 85 т вантажів [12, 7].

Активно велося «вільне полювання» винищувачів. 9 березня о 9:30 пара Як-9Т 659-го ВАП дивізії, ведена командиром полку майором Смешковим, атакувала ланку FW-190. Майор Смешков збив ведучого другої пари німецьких винищувачів. «Вхопивши» пряме попадання 37-мм набою, німецький винищувач розвалився у повітрі. Одночасно лейтенант Копиченко атакував і збив веденого німецької пари [12, 17].

Ворожа авіація намагалася завадити наступу. «Фокке-вульфи» 10-ї штурмової ескадри (SG 10) групами по 4-12 літаків бомбардували і штурмували радянська війська на полі бою та у прифронтовому тилу на глибину до 15-25 км. За країцю погоди їх прикривали 4-6 Me-109 першої групи 52-ї ескадри винищувачів (I/JG 52) або 9-ї винищувальної авіагрупи румунських ВПС.

Бомбардувальників прикривали змішані групи «мессершміттів» та «фокке-вульфів». Кількість винищувачів та ударних літаків у групах найчастіше складала співвідношення – 1 винищувач на 3-4 бомбардувальники, що не дозволяло надійно захищати ударні літаки від атак радянських винищувачів, і німецькі та румунські екіпажі мусили покладатися на стрільців бомбардувальника більше, ніж на власних винищувачів [12, 20].

Прикриваючи наземні війська, німецькі та румунські винищувачі поводилися пасивно і вступали у бій тільки за чисельної переваги або ж несподівано. Якщо радянські винищувачі чинили опір або самі атакували, німці тікали у хмарі чи до землі. Вийшовши з-під удару, ворожі винищувачі перегруповувалися і шукали можливості для контратаки. У той же час радянське командування неодноразово відзначало наявність у супротивника досвідчених пілотів. Пасивність же пояснювалася низьким бойовим духом ворога, який зазнавав поразки за поразкою [12, 20]. Бомбардувальна авіація німців, як і радянська, діяла головним чином одиничними екіпажами та дрібними групами. Транспортна авіація німців без винищувального прикриття групами по 3-20 літаків намагалася, користуючись складними метеорологічними умовами, постачати необхідні матеріали своїм військам.

Після здійснення прориву кінно-механізованої групи була спрямована на південний. Подальший наступ радянських військ створив загрозу оточення для 6-ї армії німців. Німецькі війська почали негайний відступ за р. Південний Буг до Миколаєва. Авіація 17-ої ПА була націлена на знищенння відступаючих німецьких військ. Незважаючи на погані погодні умови та умови базування, авіація здійснювала до 300 літако-вильотів на добу. Частина з цих вильотів була здійснена з метою забезпечення групи Плієва пальним, боеприпасами та харчами [2, 111].

Прикриття «повітряного мосту» здійснювали винищувачі 288-ї ВАД. Німецьке командування кинуло проти радянської

авіації Me-109 I/JG 52 та 9-ї винищувальної авіагрупи румунських ВПС. Групами по 4–12 літаків вони атакували радянські транспортні літаки, але не досягли майже ніякого успіху через вдалі дії винищувачів прикриття [2, 111–112].

Щоб зменшити активність німецької авіації командування, вирішили завдати удар по Миколаївському аеровузлу. Для атаки ворожих аеродромів були залучені літаки Скадовської групи ВПС Чорноморського флоту і 8-ї повітряної армії. 10 березня 12 штурмовиків Іл-2 23-го окремого авіаполку ВПС Чорноморського флоту в супроводі 18 «аерокобра» 11-го гвардійського винищувального авіаполку ВПС ЧФ здійснили удар по аеродрому Кульбакіно на околиці міста [8]. Під вогнем зеніток і атаками ворожих винищувачів «Іли» виконали 2 заходи, знищили 8 і пошкодили 7 німецьких літаків на землі, підпалили 3 автомашини, 2 сховища боеприпасів і 1 сховище паливно-мастильних матеріалів. У повітряному бою чорноморці збили (за радянськими даними) 13 німецьких винищувачів. З радянського боку був збитий 1 винищувач, а один Іл-2 підірвався на власних бомбах [6, 51].

У цей же день група штурмовиків 8-ї ПА атакували аеродром Водопой. Штурмовики 503-го ШАП 206-ї ШАД знищили 7 бомбардувальників Ju-88, два ангари і сховище боеприпасів [4]. У повітряному бою винищувачі 73-го гв. ВАП 6-ї гв. ВАД збили 2 FW-190 [11, 68, 151]. З радянського боку був підбитий зенітками «як» молодшого лейтенанта Й.Стопи. Пілот здійснив вимушенну посадку між Новомиколаївкою та Ольговою. Льотчик-штурмовик В. Мілонов намагався вивезти Стопу, але його Іл-2 загруз у вологому чорноземі. Тоді командир ланки штурмовиків лейтенант А. Демехін сам приземлився поряд з місцем вимушеної посадки Стопи та Мілонова. Г'ятьох авіаторів вдалось розмістити у двомісному літаку і вивезти їх на радянську територію. Таким чином, втрати 8-ї ПА

склали 1 Як та 1 Іл-2 [9]. Німецькі винищувачі з I/JG-52 у свою чергу заявили про 9 збитих радянських літаків [3]. На три збитих літаки претендували румунські пілоти [7, 290].

11 березня радянськими військами було визволено місто Берислав. 12–13 березня кінно-механізовані групи перехопила шляхи відходу 6-ої армії німців. 13 березня 28-а радянська армія визволила м. Херсон. Опинившись в оточенні, німецьке армійське командування діяло рішуче. Вже у другій половині дня 12 березня було ухвалене рішення про вихід з оточення. Зосередивши всі наявні сили, німці пішли на прорив в напрямку Миколаєва та Вознесенська, кинувши важку техніку, танки та літаки без пального [5, 187]. Німецька транспортна авіація без супроводу винищувачів розпочала рейси до району Снігирівки. Але радянська винищувальна авіація зірвала усі спроби регулярного постачання оточених необхідними матеріалами [2, 115].

Радянська авіація, незважаючи на погану погоду, намагалася зірвати прорив. 12 березня пара Іл-2 951-го ШАП капітана П. Зубко атакувала танкову колону німців, знищивши 2 танки, бензоцистерну та близько взводу німців [2, 113]. Наступного дня повітряні розвідники 237-го ШАП старший лейтенант М. Соболев та молодший лейтенант І. Журба підтвердили відомості про підготовку німців до прориву. За даними розвідки, дві дев'ятки Іл-2 послідовно атакували противника і зупинили атаку однієї з частин німецьких військ у районі Березніговатого. В ударах по артилерійських позиціях німців відзначилися штурмовики капітана І. Данильченка. Успішним був удар кількох груп штурмовиків по німецьких частинах, що вже вийшли з оточення у районі Христофорівки. Успішно діяли також винищувачі 288-ої ВАД та 295-ої ВАД. 17 березня, прикриваючи групу Плієва, лейтенант А. Твердохлебов збив розвідник FW-189. Іншу «раму» знищив старший лейтенант А. Колдунов у парі з веденим [2, 114].

Завдяки вчасному відступу значній частині 17-го та 44-го армійських корпусів 6-ї армії німців вдалося вирватися з оточення. Решта оточених військ була ліквідована до 16 березня. Згідно з даними радянського командування, під час проведення операції німці втратили до 50659 солдат та офіцерів. Більше 13 тис. солдат та офіцерів потрапили в полон. Німці також втратили 276 танків, 192 штурмові гармати та багато іншої техніки [12, 3].

Швидкий наступ наземних військ привів до відставання тылових закладів. Командування фронту, природно, в першу чергу намагалося забезпечити наземні війська боеприпасами. В умовах, коли швидкість просування автоколон іноді не перевищувала 4-5 км на добу, для забезпечення ведення бойових дій доводилося іноді жертвувати постачанням харчів та обмундирування для військ. Безумовно, страждала в першу чергу піхота, але й авіаційні частини наприкінці березня відчули перебіг з харчуванням та речовим постачанням. 17 березня через несвоєчасний підвіз пального в 672-му ШАП був зірваний виліт шістки Іл-2 [12, 22].

Важливим завданням для 17-ої повітряної армії були удари по німецьких комунікаціях. Німецькі війська прагнули якомога швидше відійти за Південний Буг. Щоб вивезти війська, бойову техніку, матеріальні цінності, продукти харчування німці використовували всі наявні види транспорту: автомобільний, гужовий та залізничний. В умовах, коли погода вкрай уповільнюла рух автотранспорту, залізничні перевезення набули найважливішого для окупантів значення. Радянське командування розуміло це і віддало наказ авіації на боротьбу з німецькими залізничними перевезеннями. 16 березня екіпажі 449-го БАП протягом однієї ночі знищили 5 німецьких ешелонів [2, 116]. Активно діяли на німецьких комунікаціях пілоти 659-го та 866-го ВАП 288-ї ВАД. В одному з вильотів 3 групи «яків» атакували і знищили 2 ешелони з військами і технікою [10, 264].

17 березня 1944 року, враховуючи проблеми з постачанням пального армійської авіації, командування 3-го Українського знову залучило до бойових дій пілотів 23-го окремого ШАП ВПС Чорноморського Флоту. Пілоти-чорноморці атакували залізничний міст та автогужову переправу через Південний Буг в районі села Піски. Результатом удару стало припинення руху через переправу та міст на 3 доби [6, 51].

Переслідуючи німецькі війська, 3-й Український фронт до 20 березня вийшов на р. Південний Буг та до м. Миколаїв. Форсувати річку з ходу не вдалося і наступ припинився. Для того, щоб захопити плацдарм, була проведена місцева наступальна операція у районі Вознесенська.

22 березня радянські бомбардувальники під прикриттям винищувачів завдали ударів по позиціях німців в пригородах та ешелонах на залізничній станції. На момент бомбардування на залізничних коліях станції скупчилося багато ешелонів з різноманітними вантажами, на платформах стояли великі групи автомашин, німецька бойова техніка. Пілоти 244-ої та 262-ої БАД атакували станцію великими групами. В результаті на станції сталося кілька сильних вибухів, дим від пожеж було видно за 20 км. Німецькі винищувачі намагалися зірвати наліт, але пілоти 897-го та 866-го ВАП захистили «бостони» і заявили про знищення 4-х Ме-109. Четвірка лейтенанта Гури підбила паровоз і знищила кілька вагонів. У ніч на 23 березня 262-а БАД знову бомбардувала станцію. Вдень бомбардувальники 244-ої БАД повторили удар, завдавши німцям нових втрат [2, 116]. 24 березня місто було визволене.

Ще один плацдарм радянські війська захопили в районі Нова Одеса, Троїцьке. Німецьке командування перекинуло війська з району Одеси і намагалося ліквідувати плацдарми. Але завдяки активній підтримці авіації контратаки були відбиті і плацдарми, з яких почалось подальше просування на захід, збережені.

В цілому протягом місяця тільки пілоти 17-ї ПА здійснили 8734 літако-вильотів, з них 4171 – бойових, у тому числі 674 нічних. Командування 17-ї ПА вважало, що пілоти армії знищили 12 танків та самохідних артилерійських установок, 32 зенітні гармати та 130 гармат польової артилерії, 15 мінометів, 8 паровозів, 129 залізничних вагонів, 21 залізничну цистерну, 971 автомобіль, 20 автоцистерн, 4 тягачі та 877 возів, 5 сховищ паливно-мастильних матеріалів, 10 сховищ боеприпасів, 7 укріплених будинків [12, 38]. Пілоти армії провели 52 повітряних бої. Їм заразували 35 збитих та 2 ушкоджених у повітряних боях ворожих літаків, 14 знищених та 7 ушкоджених на землі літаків [12, 33]. Власні втрати армії склали 14 літаків, втрачених у повітряних боях, 12 збитих ЗА ворога. Ще 10 літаків армії не повернулися з бойових завдань. 23 літаки були розбиті в аваріях та катастрофах [12, 34]. Не менше 19 збитих було

зараховано винищувачам 8-ї ПА, 14 – винищувачам-чорноморцям [11].

З німецького боку було зареєстровано 1900 літако-вильотів. Більше половини з них припадала на дії в інтересах наземних сил (до 1000). Найбільшу активність на ділянці армії розвинули FW-190 (421 л.-п.), які були придатні і до повітряного бою, і для штурмовки наземних цілей [12, 4]. Протягом місяця тільки німецькі пілоти-винищувачі, а також розвідники, що використовували Me-109, заявили про знищенння 65 радянських літаків у денних та нічних повітряних боях [3]. Власні втрати ворожої авіації склали 209 бойових та 52 транспортних літаків [1]. Виділити достовірні бойові втрати досить важко через специфічну систему обліку втрат у Люфтваффе, проте з того факту, що лише I-й повітряний корпус німців втратив літаків більше, ніж дві радянські повітряні армії, витікає закономірний висновок про поразку ворожої армії не тільки на землі, але й у небі.

ДЖЕРЕЛА

1. The Luftwaffe, 1933-45». [Електронний ресурс]. Режим доступу до сайту: www.ww2.dk/
2. 17-я Воздушная в боях от Сталинграда до Вены / [Скоморохов Н. М., Бурляй Н. Н., Гучок В. М. и др.]. – М.: Воениздат, 1977 – 261 с.
3. O.K.L. Fighter Claims Chef fur Ausz. und Disziplin Luftwaffen-Personalamt L.P. [A] V Films & Supplementary Claims from Lists. Eastern Front [Ostfront] 1944 – 88 р.
4. Герои страны. Ярышев Б.Н. [Електронний ресурс]. Режим доступу до сайту: www.warheroes.ru/hero/hero.asp?Hero_id=13007
5. Грылев А. Н. Днепр-Карпаты-Крым. Освобождение Правобережной Украины и Крыма в 1944 году. – М.: Наука, 1970 – 308 с.
6. Денисов К.Д. Скадовская авиационная группа / Военно-исторический журнал – 1979 – №1. – С.50-55
7. Зефиров М.В. Асы второй мировой войны: Союзники Люфтваффе: Венгрия. Румыния. Болгария. Хорватия. Словакия. Испания / М.В.Зефиров. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2002. – 526 с.
8. Литвинчук Б.М. [Електронний ресурс]. Режим доступу до сайту: [www.airaces.narod.ru/all3/litvinch.htm](http://airaces.narod.ru/all3/litvinch.htm)
9. Милонов В.Е. Впятером на двухместном самолете. [Електронний ресурс]. Режим доступу до сайту: [www.fisinter.ru/~ain/osdg1/t3/milonov_ve.pdf](http://fisinter.ru/~ain/osdg1/t3/milonov_ve.pdf)
10. Смирнов Б.А. Небо моей молодости. – М.: Воениздат, 1990. – 320 с.
11. Советские асы 1941-1945. Победы сталинских соколов: Сборник / авт.-сост. М.Ю.Быков. – М.: Яузा, Эксмо, 2008 – 608 с.
12. Центральный Архив Министерства обороны Российской Федерации, Фонд
13. 17-й Воздушной армии, опись 6518, дело 234.

ОПЕРАТИВНЕ МИСТЕЦТВО РУХОМИХ З'ЄДНАНЬ НА ЗАВЕРШАЛЬНОМУ ЕТАПІ ДНІПРОВСЬКО- КАРПАТСЬКОЇ НАСТУПАЛЬНОЇ ОПЕРАЦІЇ

Леонід КРИВИЗЮК,
кандидат історичних наук, доцент,
провідний науковий співробітник наукового центру
Академії сухопутних військ

Кривизюк Л. Операцівне мистецтво рухомих з'єднань на завершальному етапі Дніпровсько-Карпатської наступальної операції.

У статті розглянуто і проаналізовано роль рухомих з'єднань при введенні в прорив для нарощування зусиль і розвитку успіху в оперативній глибині в умовах весняного бездоріжжя в Одеській наступальній операції.

Ключові слова: корпус, кінно-механізована група, танки, наступ, противник, фронт.

Кривизюк Л. Оперативное искусство подвижных соединений на завершающем этапе Днепровско-Карпатской наступательной операции.

В статье рассмотрено и проанализировано роль подвижных соединений при вводе в прорыв для наращивания усилий и развития успеха в оперативной глубине в условиях весеннего бездорожья в Одесской наступательной операции.

Ключевые слова: корпус, конно-механизированная группа, танки, наступление, противник, фронт.

Kryvyyzuk L. Operational art mobile connections at the final stage of the Dnieper-Carpathian offensive.

The article reviews and analyzes the role of mobile connections in giving break to build upon the success and development of operational depth in spring thaw in Odessa offensive.

Keywords: corps, horsed-mechanized group, tanks, offensive, enemy, front.

У новітній історичній науці історія Другої світової війни є предметом особливого зацікавлення і прискіпливого вивчення. Війна між Німеччиною і Радянським Союзом залишила глибокий слід в історичній долі України та в історії її народу. Воєнне мистецтво в операціях вказаного періоду, що проходили на території України, залишається найменш дослідженим у вітчизняній історіографії. Одним із важливих завдань вітчизняної воєнно-історичної науки є грунтовніше вивчення наукових праць учених та джерельної бази з висвітлення бойових дій, що проходили на теренах України.

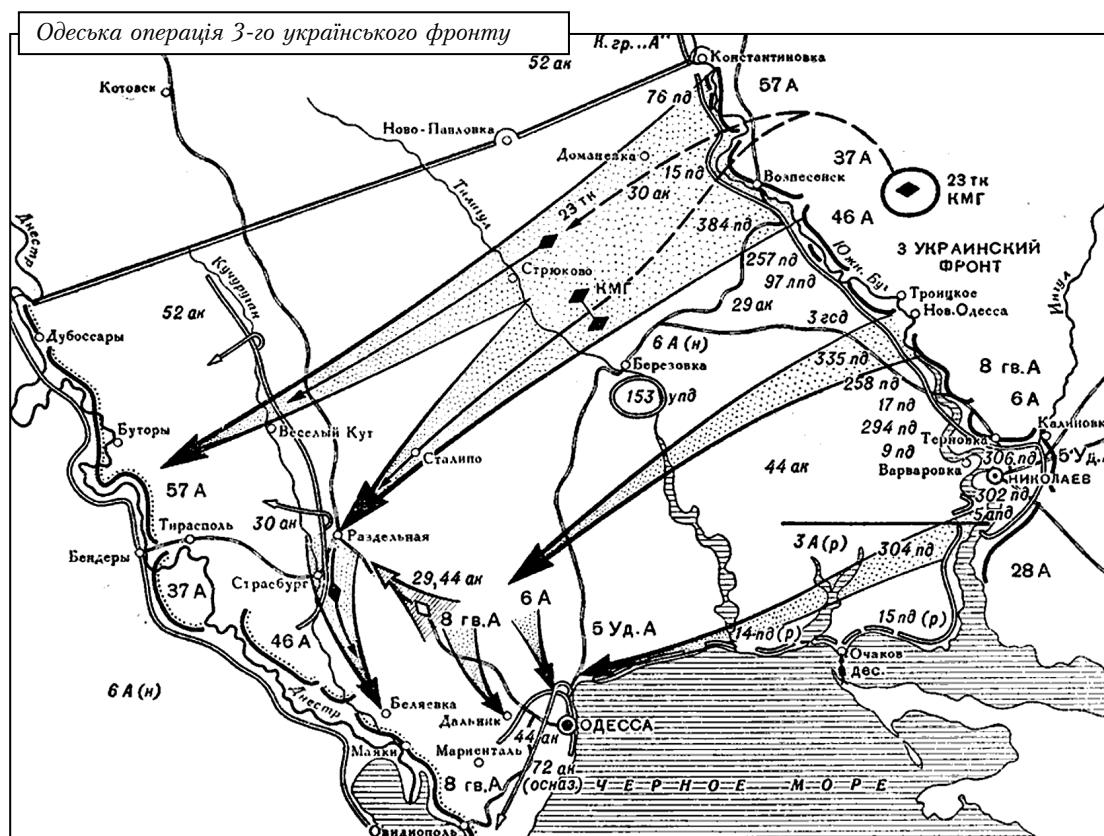
В радянській історіографії [3, 4, 8, 9, 10, 12, 18, 20] та мемуарній літературі [11, 14] розглядались питання бойового досвіду застосування рухомих з'єднань в Одеській наступальній операції, яка є складовою

Дніпровсько-Карпатської стратегічної операції. Акцентована увага на ролі кінно-механізованої групи при введенні в прорив для нарощування зусиль і розвитку успіху в глибині оборони противника.

У вітчизняній історичній науці досліджувану проблему зачіпали [1, 2, 6, 16], але вона не знайшла належного висвітлення, зокрема щодо танкових і механізованих з'єднань на завершальному етапі Дніпровсько-Карпатської стратегічної операції.

Мета цієї статті – визначити роль і значення танкових і механізованих (рухомих) з'єднань в Одеській наступальній операції при введенні їх в прорив для нарощування зусиль і розвитку успіху в оперативній глибині оборони та під час передслідування противника.

Одеська наступальна операція військ 3-го Українського фронту (командувач –

генерал армії Р. Малиновський) проходила з 26 березня по 14 квітня 1944 року [1, 535; 2, 158]. Операція складала перший етап третього сталінського удару. Він включав Одеську і Кримську операції. Одеська наступальна операція є продовженням Березнегувато-Снігурівської наступальної операції [5, 265] і є складовою Дніпровсько-Карпатської стратегічної операції. Як стверджує Валерій Грицюк, особливістю Дніпровсько-Карпатської операції стала незавершеність фронтових операцій на оточення великих угруповань противника [6, 124].

Операцію проводили в умовах весняного бездоріжжя безпосередньо після розгрому німецьких військ у районі Березнегувате і Снігурівка. Ще під час Березнегувато-Снігурівської операції війська фронту отримали завдання від Ставки Верховного Головного командування (ВГК) (директива № 22050): переслідувати противника, що відходить, не допустити його відходу за р. Південний Буг і захопити переваги через річку на ділянці Константинівка, Вознесенськ, Нова Одеса, щоб не дати йому нагоди організувати оборону на цій водній перешкоді. Одночасно вимагалося з ходу звільнити Миколаїв і Херсон, а в подальшому зайняти Тирасполь, Одесу і продовжити наступ з

метою вийти на р. Прут і північний берег р. Дунай, тобто на державний кордон СРСР [7, 58].

Противник прагнув зупинити наступ радянських військ, обладнав у глибині оборони пояси оборонних рубежів по річках Тилігул, Великий Куяльник, Малий Куяльник, Дністер. Велику увагу було приділено укріпленню підступів до Одеси [8, 190].

Німецьке командування відводило свої війська на захід, що дозволило 3-му Українському фронтові відновити наступ і організувати переслідування противника на напрямках Тирасполя і Одеси. Як наслідок, зупинити подальше просування Червоної Армії німцям не вдалося, як писав Тіппельських [9, 349].

19 березня 1944 року Військова рада 3-го Українського фронту і представник ВГК Маршал Радянського Союзу О. Василевський надіслали в Ставку план проведення Одеської наступальної операції. Задум операції передбачав: головний удар нанести силами 46 А (генерал-лейтенант В. Глаголев) і 8 гв. А (генерал-полковник В. Чуйков), кінно-механізованої групи (КМГ) під командуванням генерал-лейтенанта І. Плієва (4-й гвардійський кавалерійський корпус (генерал-майор В. Головський) і 4-й гвардійський механізований корпус (генерал-лейтенант танкових військ Т. Танасчишин, з 31.03.1944 генерал-майор танкових військ В. Жданов) і 23-го танкового корпусу (генерал-лейтенант танкових військ О. Ахманов) у загальному напрямку на Роздільну і оточити Одесу з північного заходу.

57 А (генерал-лейтенант М. Гаген) і 37 А (генерал-лейтенант М. Шарохін) отримали завдання наступати у напрямку на Тирасполь.

Битва за Одесу. Воїни ЧА ВМФ вступають в Одесу

Допоміжний удар планувалося нанести силами 6 А (генерал-лейтенант І. Шльомін), 5-ої ударної армії (генерал-лейтенант В. Цвєтаєв) і 28 А (генерал-лейтенант О. Гречкін) у напрямку Миколаїва, Одеси [10, 506].

Кінно-механізовану групу зі своїми 200 танками планувалося ввести в прорив для нарощування зусиль і розвитку успіху через Роздільну на Одесу у взаємодії з 46 А і 8 гв. А. 23-й танковий корпус, підсищений мотоциклетною групою (за умови, що до цього часу фронт отримає всі 360 танків, що вже були відправлені Ставкою) у тісній взаємодії з 37 А йшов у напрямку на Вознесенськ, Цебриково, Тирасполь. Одночасно просили Ставку допомогти фронту артилерійськими тягачами, танками і винищувальною авіацією та прискорити прибуття особового складу на поповнення частин.

На підготовку форсування р. Південний Буг відводилося два дні – 21–22 березня з виходом на рубіж 5–8 км на захід від річки.

До 1 квітня планувався вихід військ фронту на рубіж Затишня, Роздільна і оволодіння Одесою.

Ставка Верховного Головнокомандування, розглянувши представлений план, затвердила і наказала негайно розпочати підготовку операції, але у виділенні особового складу відмовила [11, 190; 12, 161–162; 13, схема 4а].

На початок операції у складі 3-го Українського фронту нарахувалося 57 стрілецьких дивізій, один танковий, один механізований і один кавалерійський корпус, що забезпечувало середню оперативну щільність 3–4 км на одну стрілецьку дивізію. Під час попередніх боїв війська фронту понесли втрати, і чисельність стрілецьких дивізій не перевищувала 3–4 тис. чол.

Військам фронту на 170-кілометровій ділянці фронту від Константинівки до Дніпровсько-Бузького лиману протистояла 6-а німецька і 3-я румунська армії, які нарахували 21 дивізію (з яких чотири – румунські і одна – словацька) і вісім бригад

штурмових гармат. У зв'язку з великими втратами у попередніх боях близько половини цих дивізій були зведені у бойові групи дивізій. Чисельність піхотних дивізій сягала 7,5 тис., а бойових груп – 4,5 тис. чоловік. Це німецьке угруповання підтримувалося авіацією двох німецьких корпусів і двох румунських повітряних флотилій, які нараховували 620 літаків.

За наявністю сил і засобів 3-й Український фронт мав чисельну перевагу над німецьким угрупованням: в особовому складі в 2,6 рази, в артилерії – у 3,2 рази, у танках і САУ – у 2,6 рази. На напрямку головного удара оперативна щільність складала 1,7–2,5 км на дивізію, перевага на боці радянських військ була ще більш відчутною: в особовому складі – в 4,5 рази, в артилерії і мінометах – у 4 рази, у танках і САУ – у 4,5 рази.

Весняне бездоріжжя та повільне відновлення залізниці ускладнило забезпечення військ фронту боєприпасами і пальномастильними матеріалами. Підвезення артилерії, боєприпасів і табельних засобів для переправи здійснювали лише трактори і всюдиходи. Через це початок операції було перенесено з 23 на 26 березня.

В ніч на 26 березня армії правого крила і центру (57, 37, 46 і 8 гв. армії) 3-го Українського фронту після артилерійської підготовки приступили до форсування Південного Бугу основними силами, використовуючи переважно підручні переправні засоби і ті, що підійшли у незначній кількості. Через інтенсивний артилерійський вогонь противника, що призводив до втрати понтонних засобів, переправа була припинена і відновилася з настанням темряви.

27 березня успішніше діяли війська 57 А і 37 А, які розширили захоплені плацдарми в районі Константинівки і Вознесенська. 46 А і 8 гв. А не змогли подолати супротив німців. Враховуючи успіх свого правого крила і лівого крила 2-го Українського фронту у напрямку на Тирасполь, командувач 3-го Українського фронту ви-

рішив зосередити основні зусилля на правому фланзі. На цей напрямок були перегруповані 23-й танковий корпус зі смуги 46 А у смугу 57 А із завданням на ранок 28 березня зосередитися в районі Трікрати, Олександровки, Воронівки і бути готовими в ніч на 29 березня до переправи в районі Олександровки й готовності нанести удар у напрямку на Тирасполь [8, 191]. Кінно-механізована група готувалася перейти зі смуги 8 гв. А у смугу 37 А із завданням до ранку 29 березня зосередитися в районі Олександровки і Вознесенська, переправитись мостами 37 А із завданням розрізати 6-у німецьку армію в напрямку Березівка-Роздільна. Враховуючи досвід попередніх операцій, у танкових частинах кожен танк, крім основної заправки пально-мастильних матеріалів і боєкомплекту, додатково кріпив на бортах по дві бочки пального і оліви, а на люді двигуна (не закриваючи жалюзі) – до двадцяти ящиков зі снарядами [14, 140; 15, 96].

Слідом за 23-м танковим корпусом переправилися танки і головні сили кінно-механізованої групи. Головні сили КМГ перейшли в наступ для прориву оборони і виходу в тил 6-ої німецької армії. Перший ешелон 4-го гв. МК: 14-а, 15-а гвардійські механізовані і 36-а танкова бригади розвивали наступ на правому фланзі з півночі у

напрямку Доманівка, Мостове, Березівка. 13 гв. мбр прикривала його правий відкритий фланг. Решта сил корпусу були ешелоновані в глибину для маневру, нарощування зусиль і розвитку успіху першого ешелону. Дивізії кавалерійського корпусу зі своїми засобами підсилення наступали лівіше широким фронтом.

У цей час війська 6-ої, 5-ої ударної і 28-ої армій вели важкі бої в районі Миколаєва. В ніч на 28 березня 61 сд (генерал-майор Л. М. Лозанович) і 243 сд (полковник М. І. Тоголев) із складу 6 А під інтенсивним вогнем противника на підручних засобах форсували р. Інгул і о третій годині 28 березня увірвалися в Миколаїв з півночі, порушивши цим стійкість оборони противника, а на четверту годину прорвалися в центр міста. Одночасно 130 сд (полковник К. В. Сичов) 5-ої ударної армії прорвалася через р. Інгул і спільно з іншими з'єднаннями армії, що наступали зі сходу, увірвалися в місто. У результаті узгоджених дій на ранок 28 березня м. Миколаїв було звільнено.

Опівночі 31 березня передові загони 4 гв. МК і 10 гв. кд увірвалися у Березівку. Через цей населений пункт від Південного Бугу проходила залізниця і шосейна дорога – найважливіші для 6-ої німецької армії і єдині для 3-ої румунської армії шляхи відходу. Командувач кінно-механізованої гру

пи приймає рішення одночасно з підготовкою прориву у районі Березівки форсувати річку в районі Завадівки і розвивати наступ у напрямку Раухівки, Котовського, Андріївки, головний удар нанести у напрямку Вікторівки, Нейково – в обхід противника, який протистоять механізованому корпусу, і створити передовий загін для захоплення Сталіно. 9 гв. кд рішучим ударом захопила залізничну станцію і

Звільнення Одеси від німецьких загарбників

увірвалася до Березівки з півдня, а 30 кд, форсувавши Тилігул, обійшла Березівку з південного заходу й відрізала шляхи відступу німецькому гарнізонові. 4 гв. МК також вступив до Березівки. Бій тривав майже до півдня. Німецькі війська, що оборонялися, було розгромлено. Війська кінно-механізованої групи виступили на станцію Роздільна. У той час у небі з'явилися німецька авіація. На бойові позиції військ і залізничну станцію посыпалися бомби. Одна з них влучила у спостережний пункт на північно-західній околиці Березівки, де перебував командир 4 гв. МК. Смерть генерала Т. Танисчишина глибоко вразила всіх воїнів. Його з почестями поховали у Вознесенську. Командиром корпусу було призначено начальника штабу генерал-майора В. Жданова [14, 99-102; 16, 331].

У цей час на лівому крилі фронту вздовж узбережжя Чорного моря успішно наступали війська 5-ї ударної армії. 30 березня разом з десантною групою Чорноморського флоту комбінованим ударом з суші і моря звільнили Очаків.

Німці, намагаючись не допустити оточення, вживали всі заходи, щоб затримати наступ військ 57-ої і 37-ої армій, 23 тк і кінно-механізованої групи на рубежі р. Тилігул. Незважаючи на впертий супротив ворога, війська 37-ої армії і кінно-механізованої групи 31 березня форсували річку і вибили противника з висот правого берега. 4 квітня кінно-механізовані групи оволоділа станцією Роздільна, перерізавши залізницю, що з'єднує Одесу з Тирасполем. Внаслідок цього угруповання противника було розсічене на дві частини. 30-й і 52-й армійські корпуси 6-ої німецької армії під ударами 37-ої і 57-ої армій та 23 ТК відступали до Тирасполя. 29-й, 44-й і 72-й корпуси 6-ої армії і румунський 3-й армійський корпус охоплювалися військами 3-го Українського фронту з півночі і північного заходу і притискалися до Одеси. Одеському угрупованню загрожувало оточення. 5 квітня кінно-механізовані групи підійшли до Страсбургу, від-

тиснувши за Дністер у районі Беляївки частину сил 29-го армійського корпусу (бригада штурмових гармат, два танкових батальйони) [17, 473; 4, 179; 18, 86; 19, 520].

Для німецького командування надзвичайно важливим було втримати Одесу. Це підтверджують протокольні записи бесіди, що відбулася 20-21 березня 1944 року між Деницем і Гітлером, в якій останній підкреслив, що втрата Одеси негативно вплине на морські перевезення і на обстановку в Чорному морі, особливо на забезпечення Кримського півострова [20, 562].

Німецьке командування, намагаючись уникнути оточення в районі Одеси, передкувало військам фронту вийти на цей напрямок. У другій половині дня 5 квітня і в ніч на 6 квітня в район на південий схід від Роздільної були підтягнуті п'ять дивізій (3-я горнострілецька, 17-а, 258-а, 294-а і 335-а – піхотні) під командування 29-го армійського корпусу. На північний захід від Роздільної зосередилася 97-а легкопіхотна і 257-а піхотна дивізії 30-го армійського корпусу [17, 473].

З метою забезпечення відходу своїх військ німецьке командування зранку 6 квітня розпочало частиною сил 44-го і 29-го корпусів контрудар у напрямку Роздільна, щоб з'єднатися з частинами 52-го і 30-го армійських корпусів, вийти до переправ на р. Дністер біля Тирасполя і відвести свої війська на правобережжя Дністра.

Під час жорстоких боїв радянські війська нанесли ворогу значних втрат, але чимала кількість його військ змогла пробитися через бойові порядки військ 37-ї армії, що діяла в районі Роздільної, і відійти в район Тирасполя.

Протягом 7 квітня кінно-механізовані групи продовжувала наступ уздовж лівого берега Дністра і захопила Беляївку, Маяки, створила загрозу захоплення єдиної переправи через Дністровський лиман в районі Овідіополя.

9 квітня КМГ отримала розпорядження від командування фронту, в якому було

Одеса. 10 квітня 1944 р.

поставлене завдання частиною сил захопити Овідіополь, відрізати шляхи відходу противника до переправ через р. Дністер, а головними силами вийти на узбережжя Чорного моря трохи південніше Одеси.

8-ма гвардійська армія повинна була на ранок 9 квітня вийти на рубіж біля Бєляєвки, Маяків і до кінця дня ударом з півночі у взаємодії з 6-ю і 5-ю ударною арміями оточити німецьке угруповання в районі Одеси, оволодіти містом.

Але під час запеклих боїв війська 3-го Українського фронту не змогли повністю оточити частини 72-го і 44-го армійських корпусів противника. А сталося це тому, що кінно-механізована група, яка стримувалася німецькими військами, що відходили до Овідіополя, з виходом на узбережжя Чорного моря, запізнилася. Не спромоглася відрізати шляхи відходу противника і 8 гвардійська армія.

I, як наслідок цих невдалих дій, все узбережжя від Одеси до Овідіополя лишилося не зайнятим військами фронту. Німці, кидаючи велику кількість техніки, озброєння, відходили до переправи Дністровського лиману.

Тільки опівдні 10 квітня головні сили кінно-механізованої групи з боями захопили Татарка і до кінця 10 квітня вийшли на узбережжя Чорного моря [12, 167; 13, 4а; 21, 337].

В ніч на 10 квітня війська 8-ої гвардійської, 6-ої і 5-ої ударної армії після короткої артилерійської підготовки ударами зі сходу, півночі і заходу після кровопролитних боїв захопили й Одесу. Продовжуючи переслідування противника, війська 3-го Українського фронту 11-14 квітня вийшли до Дністра, звільнивши Тирасполь, з ходу форсувавши річку, захопили плацдарми, включаючи Кицканський. На цьому рубежі, згідно з наказом Ставки, ВГК перейшли до оборони. Одеська операція була завершена. Лівий берег Дністра був повністю звільнений від німецьких військ.

В результаті Одеської операції 6-та німецька і 3-я румунська армії зазнали тяжких втрат. Із 21 дивізії, що оборонялися за нижньою течією Південного Бугу, 4 дивізії були зведені у бойові групи, а решті нанесено шкоду в живій силі і техніці.

Війська 3-го Українського фронту, просунувшись на 180 км, звільнили Миколаївську і Одеську області, а також значну частину Молдови. Чорноморський флот отримав можливість перебазувати у північно-західний район басейну Чорного моря флот і авіацію, що створило загрозу ізоляції з моря кримського угруповання противника, яке було блоковано радянськими військами з суходолу.

В Одеській наступальній операції, як при прориві оборони противника, так і під час його переслідування, широко застосовували гармати для стрільби прямою наводкою.

Існували величезні труднощі в постачанні боєприпасів і пально-мастильних матеріалів, особливо бронетанкових військ. З метою забезпечення дій рухомих з'єднань боєприпасами й іншими матеріальними за-

собами в операції застосовувалася транспортна авіація, яка на парашутах скидала військам необхідні вантажі.

Значно удоцконалювалося мистецтво організації і здійснення перегрупувань і маневрів під час операції.

Діючи в оперативній глибині, рухомі з'єднання порушували управління, зв'язок і роботу тилу противника, подавляли рештки його військ і резерви, що висувалися з глибини.

Під час операції військам фронту доводилося форсувати декілька рік і лиманів. В умовах, коли через бездоріжжя табельні переправні засоби відставали, широко використовувалися трофейні та підручні переправні засоби. Важливою особливістю форсування рік танками і САУ було те, що воно здійснювалося в умовах піднімання рівня води, розливання долинами і заплавами і збільшення швидкості течії.

Важливе значення мали дії передових загонів, які стрімко виходили в оперативну глибину, відриваючись від головних сил на 35-50 км. Противник лишався на вигідних для оборони рубежів, а сили військ фронту отримували можливість безупинно просуватися вперед.

Одеська наступальна операція, незважаючи на тяжкі умови весняного бездоріжжя, характеризується відносно високими темпами наступу, який в окремі дні досягав 30 км на добу, а піхоти – 9–12 км. Такі темпи наступу військ досягалися обходом окремих опорних пунктів і вузлів опору противника, веденням невеликими групами бойових дій вночі, невідступним переслідуванням противника, що відходив.

Разом з тим слід зазначити, що війська 3-го Українського фронту не змогли в повному обсязі виконати завдання, що були поставлені Ставкою ВГК, а саме – вийти на державний кордон з Румунією.

Противнику ціною значних втрат у живій силі і бойовій техніці вдалося відвести частину військ 6-ої німецької і 3-ої румунської армій на західний берег Дністра, зайняти оборону на цьому водному рубежі і організувати затяжий опір.

У підсумках операції в значній мірі позначилась неукомплектованість частин і з'єднань особовим складом і бойовою технікою, що було наслідком більш ніж тримісячних непереривних боїв військ фронту, що пройшли шляхом від Нікополя до Дністра.

ДЖЕРЕЛА

1. Енциклопедія історії України. Т. 7. – Київ: Наукова думка, 2010. – 728 с.
2. І. К. Патриляк, М. А. Боровик. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду. – Ніжин.: Видаваць ПП Лисенко М.М., 2010. – 590 с.
3. Важнейшие операции Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. Сборник статей. / Под общей редакцией доктора исторических наук полковника П.А. Жилина. – М.: Воениздат, 1973. – 624 с.
4. Советские танковые войска 1941-1945. Военно-исторический очерк. – М.: Воениздат, 1973.
5. Бешанов В. В. Десять сталинских ударов. – М.: АСТ, Мн.: Харвест, 2005. – 768 с.
6. Грицюк В. М. Стратегічні та фронтові операції Великої Вітчизняної війни на території України / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2010. – 150 с.
7. Русский архив: Великая Отечественная. Ставка ВГК: документы и материалы. 1944-1945. – Т. 16(5-4). – М.: ТЕРРА, 1999.
8. Грылев А.Н. Днепр. Карпаты. Крым. Освобождение Правобережной Украины и Крыма в 1944 году. – М.: Наука, 1970.

9. История военного искусства. Т.2. /Под общей редакцией доктора военных наук, профессора, Главного маршала бронетанковых войск П.А. Ротмистрова / – М.: Воениздат, 1963. – 720 с.
10. Великая Отечественная война 1941-1945: энциклопедия. – (Гл. ред. М. М. Козлов). – М.: Сов. энциклопедия, 1985. – 832 с.
11. Василевский А. М. Дело всей жизни. М.: Политиздат, 1973.
12. Операции Советских Вооруженных Сил в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг. / т. 3: Операции Советских Вооруженных Сил в период решающих побед. – М., 1958. – 840 с.
13. Операции Советских Вооруженных Сил в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг. / т. 3: Операции Советских Вооруженных Сил в период решающих побед. /Альбом схем/ – М., 1958.
14. Плиев И. А. Разгром «армии мстителей». – Орджоникидзе: Северо-осетинское книжное издательство, 1967. – 236 с.
15. История второй мировой войны 1939-1945 гг. в 12 томах. Том 8. Крушение оборонительной стратегии фашистского блока. – М.: Воениздат, 1977. – 536 с.
16. Безродний Є. Ф. Одеська наступальна операція 1944 року. //Україна в полум'ї війни 1941-1945. – К: Видавництво Україна. 2005. – 560 с.
17. Владимир Дайнес. Бронетанковые войска Красной Армии. – М.: Яузा: Эксмо, 2009. – 640 с.
18. История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945: В 6 т. / Институт марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. – М.: Воениздат, 1960–1965. – Т. 4: Изгнание врага из пределов Советского Союза и начало освобождения народов Европы от фашистского ига (1944 г.). – М., 1962. – 738 с.
19. Мерников А. Г. История войн от древнего мира до наших дней. / А. Г. Мерников, А. А. Спектр. – Минск: Харвест, 2007. – 640 с.
20. Вторая мировая война 1939-1945 гг. Военно-исторический очерк. – (Под общей редакцией генерал-лейтенанта Платонова С. П.). – М.: Воениздат, 1958.
21. Меллентин Ф.В. Танковые сражения 1939–1945 гг: боевое применение танков во Второй мировой войне: /Пер. с нем. – М.: АСТ; СПб.: Полигон, 2005. – 437.

ЕВАКУАЦІЯ ВІЙСЬК (СИЛ) З ВІЙСЬКОВО-МОРСЬКИХ БАЗ: ДОСВІД ЇЇ ПРОВЕДЕННЯ ТА ПЕРЕДВОЄННІ ПОГЛЯДИ У ПЕРШИЙ ПЕРІОД РАДЯНСЬКО-НІМЕЦЬКОЇ ВІЙНИ

Олексій ЧІРІКАЛОВ,

слушач кафедри Військово-Морських Сил
командно-штабного інституту Національного
університету оборони України, капітан 3 рангу

Чірікалов О. Евакуації військ (сил) з військово-морських баз: досвід її проведення та передвоєнні погляди у перший період радянсько-німецької війни.

У статті проаналізовано воєнно-теоретичні погляди радянських вчених на питання організації та проведення евакуації морським шляхом у передвоєнний період і визначені уроки з досвіду евакуації військ з військово-морських баз у першому періоді радянсько-німецької війни.

Ключові слова: Військово-морський флот, воєнно-морська теорія, військово-морські бази, евакуація військ (сил).

Чиркалов А. Эвакуация войск (сил) с военно-морских баз: опыт ее осуществления и предвоенные взгляды и в первый период советско-немецкой войны.

В статье анализируются военно-теоретические взгляды советских ученых на вопросы организации и осуществления эвакуации морским путем в предвоенный период и определены уроки из опыта эвакуации войск из военно-морских баз в первом периоде советско-немецкой войны.

Ключевые слова: Военно-морской флот, военно-морская теория, военно-морские базы, эвакуация войск (сил).

Chirikalov A. Evacuation of troops (forces) of naval bases: the experience of its implementation and pre-views in the first period of the Soviet-German war.

The article explores the military-theoretical views of Soviet scientists on the organization and conduct of evacuation by sea in the prewar period and identified lessons from the experience of evacuation of troops from naval bases in the first period of the Soviet-German war.

Keywords: navy, naval theory, naval bases, evacuation of troops (forces).

Для успішного вирішення завдань у галузі розвитку, підготовки та застосування Військово-Морських Сил України немале значення має наявність у відповідних командирів різних ланок знань з теорії та відпрацьованість практичних навичок та вмінь. Одним з найважливіших чинників є ступінь вивчення та урахування бойового досвіду в галузі застосування Військово-Морських Сил. Отже, одним з важливих дослідницьких питань є вивчення досвіду попередників у війнах та воєнних конфліктах.

При виконанні покладених на Військово-Морські Сили України завдань, які направлені на сприяння військ приморського фронту під час бойових дій на узбережжі, захист від ударів з морського напрямку по важливих об'єктах, інфраструктури військ та флоту; не виключається імовірність у проведенні операції з евакуації військ (сил), населення та матеріальних цінностей. Тому досвід бойового застосування радянського флоту стосовно проведення евакуації військ на різних театрах бойових дій під час радянсько-німецької війни до сьогодні не втрачає своєї актуальності.

Ефективність виконання завдань, пов'язаних з організацією та проведенням дій з евакуації радянських військ з ізольованої (блокованої) ділянки території, військовоморських баз (далі ВМБ), населеного пункту морським шляхом, безпосередньо залежала від глибини відпрацювання й висвітлення цих питань на теоретичному рівні та відображення їх у керівних документах Радянської Армії та Військово-Морського Флоту у передвоєнний період.

Аналіз вітчизняної військової історіографії та літератури [1-3;5-8;12-14;16;17] дозволяє зробити висновок, що в прямій

постановці тема вивчення воєнно-теоретичних поглядів радянського командування у передвоєнні часи на спільні дії сухопутних військ та флоту під час проведення евакуації сил (військ) морським шляхом не знайшла належного вивчення та відображення. Лише деякі аспекти теорії радянського флоту з цього питання одержали висвітлення в низці праць [1-3;6;13;16;17]. Враховуючи недостатнє дослідження запропонованої теми, автор вважає за необхідне провести детальний аналіз процесу формування й розвитку воєнно-теоретичних поглядів радянського командування на проведення евакуаційних дій та їх реалізації в оперативній і бойовій підготовці сил флоту в передвоєнний період та під час війни.

У травні 1928 року Реввійськрада СРСР, розглядаючи питання будівництва Збройних Сил (далі – ЗС) на основі єдиної військової доктрини, чітко визначила роль і місце Військово-Морського Флоту (далі – ВМФ) у загальній системі оборони країни. Його завдання полягали у сприянні операціям сухопутних військ на приморських напрямках, захисті своїх баз і всього радянського узбережжя разом із сухопутними військами та порушенні морських сполучень суперника [8, 172; 13, 174].

Радянська військова теорія розглядала майбутню війну як війну коаліцій капіталістичних країн проти Радянського Союзу, у якій перемога може бути досягнута спільними об'єднаними зусиллями всіх видів ЗС. Долю війни повинні були вирішувати масові сухопутні армії в тривалій маневреній боротьбі. ВМФ повинен був вирішувати в першу чергу оборонні завдання спільними зусиллями підводних, надводних і повітряних сил на закритих морях й у прибережній

зоні відкритих морів. Основним об'єктом воєнних дій на морі радянська воєнна теорія вважала бойові кораблі ворога. При цьому всі завдання випливали із загальних планів забезпечення безпеки морських рубежів, з розрахунку всебічної підтримки сухопутних військ в обороні морського узбережжя країни. Враховуючи існуючий на той час склад ВМФ та його спроможність виконувати поставлені завдання, флоту відводилась другорядна роль у порівнянні із сухопутною компонентою Червоної Армії, тому низка питань, пов'язаних з порядком підпорядкування та організації взаємодії під час виконання спільних завдань, були розглянуті на недостатньому рівні.

Існуюча на той час воєнна доктрина знайшла своє втілення у єдиних керівних документах для всіх видів ЗС. У Польових статутах ЗС СРСР («ПУ-29», «ПУ-36») були докладно викладені спільні дії армії й флоту на приморських напрямках у широких масштабах при вирішенні різних завдань. На той час це були єдині у світі статути, у яких найбільш повно визначалися основи взаємодії армії та флоту [17, 39].

У той же час при розробці керівних документів щодо порядку організації взаємодії сухопутних військ та флоту СРСР не в повній мірі було враховано досвід Громадянської війни, що стосувався питань проведення у разі потреби евакуації сил (військ). Слід зазначити, що подібні дії силами флоту були здійснені у широкому масштабі у кінці листопада 1920 року під час проведення евакуації білогвардійських військ Врангеля з Криму. Тоді у період з 13 по 30 листопада на 149 кораблях, допоміжних та транспортних суднах Чорноморського флоту (далі – ЧФ) у складі 1 дредноута, 1 броненосця, 2 крейсерів, 10 есмінців, 4 підводних човнів, 12 тральщиків, 119 допоміжних та транспортних суден вдалося вивести з Криму близько 150 000 осіб (116 758 військовослужбовців, 28 935 цивільних осіб) [9, 172-173]. При цьому бойових втрат серед кораблів та суден не було.

Що стосується розвитку поглядів на стратегічне використання ВМФ СРСР разом з армією, то величезну роль в цих питаннях відіграли праці Військово-морської академії і в першу чергу – видатного теоретика Б. Б. Жерве, який показав органічний взаємозв'язок дій сухопутних військ і морських сил у загальному перебігу тогочасної війни. У наступні роки питаннями теорії спільніх дій займалися І. С. Ісаков, О. І. Александров, В. А. Беллі, що публікували праці про спільні операції армії й флоту. Однак ці розробки розглядали переважно питання, пов'язані з підготовкою й проведенням десантних (протидесантних) операцій. При цьому завдання флоту зі здійснення евакуації військ за потреби не ставилися й не розглядалися на достатньому рівні.

Слід зазначити, що професор Військово-морської академії М. А. Петров у посібнику «Боевое использование воздушных сил в морской войне», поділяючи десантну операцію на складові частини, відзначив одну з них, як «обратную посадку десанта в случае его неудачи», тобто часткову евакуацію сил десанту. Також радянський військовий теоретик П. В. Гельмерсен у монографії «Операции на Западных театрах», аналізуючи питання керівництва змішаними експедиціями, звернув увагу на необхідність взаємодії флоту і сил десанту та важливість здійснення евакуації поранених. Але, як показали подальші події, у практичну діяльність ці пропозиції впроваджені не були. Про необхідність розгляду питань, пов'язаних з евакуацією сил (військ) з ВМБ, портів, ділянок узбережжя, зайнятих противником, не йшлося [13, с.171].

На основі досягнень у розробці військово-морської теорії, бойової й оперативної підготовки флотів у 1937 році був розроблений «Боевой устав Военно-морских сил» («БУМС-37»), в якому підкреслювалося, що «...Морские силы СССР, будучи составной частью Рабоче-Крестьянской Красной Армии, имеют своим заданием активную оборону морских границ СССР, для чего

они должны тесно взаимодействовать из сухопутными и воздушными силами РККА в операциях и прибрежных районах...» Їм визначалося протягом цих операцій сприяти приморському флангу армії вогнем корабельної артилерії й висадженню тактичних десантів у фланг і тил противника, протидіяти обстрілу військ з моря й висадженню десантів ворогом, сприяти сухопутним військам силами морської авіації [6, 642; 13, 173; 14, 118]. При цьому передбачалося створення спеціальних з'єднань флоту – загонів підтримки. Слід зазначити, що «БУМС-37» передбачав у випадку невдалих дій морського десанту на березі проведення його ємбаркації (вимушена евакуація військ десанту із зайнятої ними ділянки узбережжя [4, 487]). Але знову питання здійснення більш масштабних евакуаційних дій із зачлененням ВМФ в ньому не висвітлювалося.

Тим не менше, узагальнення радянською військовою науковою бойового досвіду, аналіз характеру тогочасної війни й перспектив розвитку засобів збройної боротьби стали основою створення певної теорії спільніх дій армії й флоту. Її положення відображалися в Польових статутах, у Бойових статутах ВМФ й у першому в історії військового мистецтва «Временному наставлению по ведению морских операций» («НМО-40»), яке передбачало ведення бойових дій на морі на основі загального плану війни, а також порядок оперативного підпорядкування флотів у воєнний час, що стало внеском у розвиток теорії спільніх дій армії і флоту.

Основні положення з оперативно-тактичного застосування ВМФ СРСР на початок війни регламентувалися «НМО-40» та «Временным Боевым Уставом Морских сил РККА» 1937 року [12, 39]. Із флотських документів необхідно виокремити «Корабельный Устав ВМФ», «Наставление по боевой деятельности подводных лодок» («НПЛ-39») та «Наставление по боевому применению ВМФ СССР» 1941 року видання.

Слід зазначити, що питання взаємодії та сумісних дій армії та флоту на приморських напрямках у широких масштабах при вирішенні різних завдань знайшли своє відображення в «Полевых уставах» («ПУ-29», «ПУ-36»). Тоді це були єдині у світі статути, в котрих найбільш повно визначались основи взаємодії армії та флоту [13, 1176]. Так, в «Полевом Уставе» 1936 року – «ПУ-36» – існувала вимога щодо наявності плану зворотної посадки десанту на випадок невдачі десанту на березі. В «Полевом Уставе» «ПУ-39» 1939 року сумісним діям армії та флоту було присвячено дві глави – «Сумісні дії військ з річковими флотиліями» та «Сумісні дії військ з воєнно-морським флотом», а в Проекті «Полевого Устава» 1941 року вже чітко були визначені основні погляди на сумісність дій армії та флоту: «ВМФ може надавати сприяння військам свою боротьбою проти флоту противника маневром, висадженням та відбиттям десантів, вогнем своєї артилерії по військах противника. У свою чергу війська флоту сприяють у захопленні та утриманні важливих для флоту берегових пунктів (баз, портів)...» [13, 176]. Але в жодному з вищевказаних документів питання організації та проведення заходів стосовно здійснення евакуації своїх військ у разі потреби не розглядалося.

Варто зазначити, що питання виконання завдань ВМФ зі сприянням сухопутним військам на практиці були розроблені слабко, навчання майже не проводилися. Це стало наслідком того, що вище армійське керівництво не вірило в здатність флоту вирішувати оперативно-стратегічні завдання. Оцінюючи передвоєнний стан теорії військово-морського мистецтва, через багато років на сторінках газети «Красная Звезда» М. Г. Кузнецов писав: «На жаль, в армійських колах мало надавалося значення війні на морі й у прибережних районах. Панували класичні сухопутні теорії війни, і Генеральний штаб відмежовувався від всіх флотських питань, не надаючи їм великого значення. ...Напередодні війни у нас не

було чіткою воєнної доктрини, а тому не могло бути й чітко сформульованих завдань флоту, не була визначена його роль у системі Збройних сил. Без цього не можна було приступити до розробок конкретних завдань флотам» [6, 243].

Завдання, поставлені флотам у директиві Наркомату оборони від 27 лютого 1939 року і з незначними уточненнями, що залишилися в силі аж до початку війни, мали стратегічні масштаби й були нездійсненними. Варіанти несприятливого розвитку подій на приморських напрямках взагалі не розглядалися, тому перед флотом оборонні завдання не ставилися. Недостатня обґрунтованість і деяка розплівчастість завдань обумовлювалися, у першу чергу, нерозробленістю окремих теоретичних проблем.

Оперативне мистецтво ВМФ СРСР напередодні війни було довільно стрункою системою принципів та поглядів на застосування сил флотів в морських операціях при веденні систематичних дій. Ці принципи та погляди витікали з положень радянської воєнної доктрини, яка наголошувала, що перемогу у війні можна досягнути узгодженими зусиллями всіх видів ЗС, з яких головними є сухопутні війська, котрі будуть вирішувати головні завдання у війні. Тому оперативно-тактичний аспект сприяння ВМФ сухопутним військам передбачав ведення флотами самостійних та сумісних із сухопутними військами операцій на закритих морських театрах та прибережних районах відкритих театрів. Основні положення оперативного мистецтва ВМФ СРСР значною мірою ґрунтувалися на тому, що Радянські Збройні Сили з початком війни у короткі терміни перенесуть бойові дії на територію противника, тому в основі радянського військово-морського мистецтва лежали наступальна тактика та проведення морських операцій з рішучими цілями, які повинні були досягатися розгромом головних сил противника [10, 40]. Унаслідок цього питанням організації оперативної оборони військово-морських баз (далі –

ВМБ), проведенню відповідних оборонних заходів необхідної уваги не приділялось, що було серйозним недоліком теорії. Тому і питання, пов'язані з організацією та проведенням евакуації своїх військ із ВМБ у передвоєнних документах ВМФ СРСР теоретично належним чином не розглядалися та практично не відпрацьовувалися. У 30–40-і роки передбачалося відпрацювання (проведення) типових операцій флоту, які умовно можна звести в чотири основні групи:

- спільні операції ВМФ і сухопутних військ (десантні, протидесантні, з підтримки флангів армії, операції в шхерних умовах, операції в зимових умовах (на льоду));
- операції, пов'язані з боротьбою на морських комунікаціях (на морських сполученнях противника, із забезпеченням своїх сполучень, блокада портів і боротьба з морською блокадою противника, мінозагороджувальні й тральні);
- операції проти берегових об'єктів;
- операції з метою досягнення переваги сил та створення сприятливих умов для ведення згаданих вище операцій [6, 583; 8, 176; 9, 20; 17, 41].

Відповідно до «БУ МС-37» морські сили РСЧФ повинні були бути у готовності:

- до активних наступальних дій у відкритому морі, у повітрі, поблизу узбережжя противника для досягнення оперативних цілей, які визначені силам РСЧФ;
- до активної оборони своїх укріплених баз та районів;
- до взаємодії із сухопутними та повітряними силами РСЧА для забезпечення їх операцій у прибережних районах;
- до забезпечення своїх морських перевезень та порушення комунікацій противника [6, 583; 8, 176].

Приблизно такі ж загальні стратегічні завдання ВМФ були сформульовані в «НМО-40». При цьому на перше місце ставилися завдання, котрі флот повинен був вирішувати самостійно.

Таким чином, у статутних документах, що відображали офіційні погляди на оперативну й бойову діяльність ВМФ, велика увага приділялася наступальним операціям і видам бойових дій, а способи ведення спільних оборонних операцій, бойових дій із сухопутними військами, що діють на узбережжі, проведення операцій з евакуації своїх військ у разі потреби висвітлювалися у значно меншому ступені або й взагалі не розглядалися. Тільки з початком війни через необхідність виведення з оточення своїх військ, відрізаних від основних сил, перед флотом постало завдання проведення спеціальних операцій з евакуації військ (переважно тих, які обороняли ВМБ або морські об'єкти). При цьому основною проблемою того періоду залишалася організація стратегічної й оперативної взаємодії ВМФ з іншими видами ЗС, а на Чорноморському театрі – оперативна взаємодія сил та військ флоту з приморськими угрупованнями Червоної Армії. Аналіз переписки Наркомату та Головного морського штабу ВМФ зі Ставкою ВГК і Генеральним штабом з оперативних питань показує, що ця проблема займала провідне місце.

Як показав досвід Другої Світової війни, обставини й тривалість проведення евакуації військ із ВМБ залежали переважно від підготовленості району оборони в інженерному плані, ступені підготовки особового та командного складу, рівня управління військами та чіткій взаємодії сил, а також наявності необхідних запасів матеріально-технічних та інших засобів, необхідних для ведення ефективної оборони. Хоча взаємодія сухопутних військ із ВМФ при обороні ВМБ із суходолу передбачалася всіма керівними документами з бойової діяльності Радянських ЗС, основна спрямованість оперативно-стратегічних передвоєнних поглядів на перенесення воєнних дій з початком війни на територію противника, відсувала на другий план організаційні питання взаємодії сухопутних військ із ВМФ при обороні й, відповідно, питання, пов'язані

з організацією й проведенням евакуації військ. З цієї причини ВМБ до початку радянсько-німецької війни не мали підготовлених в інженерному плані сухопутних фронтів оборони (за винятком Ханко).

Незважаючи на наявність багатого історичного досвіду оборони ВМБ (оборона Севастополя в 1854-1856 роках, оборона Порт-Артура в 1904-1905 роках), у радянських передвоєнних статутах і настановах були відсутні конкретні рекомендації з організації й ведення оборони ВМБ із суходолу. Погляди на оборону ВМБ найбільш повно були відображені в «БУМС-37», у якому наголошувалося, що оборона ВМБ із моря й суші повинна носити активний характер і здійснюватися флотом у тісній взаємодії із сухопутними військами. При цьому флоту приділявся захист баз від нападу з моря й повітря. Однак у поглядах на оборону ВМБ були й серйозні недоліки:

- не були детально розроблені питання організації протимінного спостереження;
- не передбачалося застосування авіації проти торпедних катерів;
- не були розроблені документи, що регламентують спільні дії сухопутних військ і флоту, а в армійських документах («Полевий Устав» 1936 року і його проекти 1940 й 1941 років) – питання організації оборони ВМБ і великих приморських міст із суші взагалі не розглядалися.

Відповідно, питання евакуації своїх сил (військ) у разі потреби з оточеної ВМБ не розглядалися та практично не відпрацьовувалися. До недоліків можна віднести й те, що в «НМО-40» не передбачалися як типові операції з оборони ВМБ.

Отже, проблема оборони ВМБ із суходолу до війни залишалася невирішеною як практично, так і теоретично. Хоча обороні ВМБ у «Бойовому Статуті Морських Сил» 1930 року приділявся спеціальний розділ, у якому передбачалися три фронти оборони: морський, повітряний і сухопутний [3, 53], проте у передвоєнні роки завдання оборони Севастополя із суходолу не ставилося. У

зв'язку із цим оборонні споруди на сухопутному фронті були відсутні, а спеціальних військ для оборони Головної бази із суходолу не було [12, 11]. Також у передвоєнних документах не йшла мова про взаємодію флоту з військами протиповітряної оборони країни та дальньою авіацією, оскільки досвід минулого майже не давав подібних прикладів, а розвиток цих видів сил ще не висунув проблем перед військово-морським мистецтвом [3, 56]. Таким чином, це стало серйозним недоліком передвоєнної теорії.

Відповідно до плану прикриття для сухопутної оборони ВМБ повинні були відлятися спеціальні війська Червоної Армії суміжних військових округів. Хоча й визнавалося, що ВМБ найбільш уразливі із сухопутних напрямків, захоплення їх із цього напрямку вважалося малоймовірним [2, 65]. Це послужило однією із причин того, що не були розроблені документи, які регламентують спільні дії сухопутних військ і флоту, а в армійських документах («Полевий Устав» 1936 року і його проекти 1940 та 1941 років) питання організації оборони ВМБ і великих приморських міст із суходолу взагалі не розглядалися. Оскільки оборона ВМБ із суші не була завданням флоту, то в керівних документах ВМФ не було чіткості у цих питаннях. У «НМО-40» не передбачалися як типові операції з оборони ВМБ та, відповідно, операції з евакуації.

Таким чином, у цілому передвоєнні погляди не в повній мірі відповідали умовам початку Другої світової війни. Довгострікова оборона приморських плацдармів і військово-морських баз була новим видом спільногоВикористання сухопутних військ і флоту, що на той час не знайшло відображення в передвоєнних статутах і настановах. У керівних документах сухопутних військ були відсутні будь-які рекомендації з організації та ведення оборони ВМБ із суші й не відображалися питання організації та взаємодії із ВМФ у випадку проведення евакуації своїх сил.

Початковий період Другої Світової війни та воєнні дії в Європі 1939-1940 років переконливо довели, що німецькі війська широко застосовували висадку повітряних і морських десантів для захоплення важливих об'єктів, островів і прибережних районів. Тому 7-14 жовтня 1940 року була проведена нарада представників Головного морського штабу, керівництва Військово-повітряних сил ВМФ і Військово-морської академії з такою метою: на основі всебічного аналізу досвіду проведення морських операцій і боїв військово-морськими силами Німеччини, Англії, Франції та Італії протягом першого року Другої світової війни виробити рекомендації з удосконалення бойової підготовки сил Військово-Морського Флоту й бойової техніки, представити наркомові й Головній військовій раді ВМФ конкретні пропозиції з подальшого підвищення боєздатності та бойової готовності сил флоту. На нараді була заслухана й обговорена доповідь контр-адмірала В. А. Беллі «Спільні операції армії й флоту». У ній був розглянутий досвід морських десантних операцій у перший рік війни. Особлива увага була приділена Норвезькій десантній операції. 23-31 грудня 1940 року у Москві відбулася нарада вищого командного складу Червоної армії, у якій взяли участь керівники Наркомату оборони й Генерального штабу, начальники головних управлінь, командувачі, начальники штабів військових округів й армій, начальники військових академій, командири деяких корпусів і дивізій, інші посадові особи – усього понад 270 осіб. Питання взаємодії з ВМФ, у тому числі під час проведення необхідних евакуаційних дій, на нараді, проте, не розглядалися.

Разом з тим, при розробці керівних документів і директив радянським керівництвом і військовими відомствами недостатньо уваги було приділено аналізу результатів операції сил союзників «Динамо» на Північноморському театрі воєнних дій (евакуації союзних військ з району французького міста Дюнкерка в Англію 26 трав-

ня – 4 червня 1940 року). До початку операції було перевезено 59,3 тис. англійців, а з 26 травня по 4 червня – 278,8 тисяч осіб, у т.ч. – 139,8 тисяч англійців і 139 тисяч французів і бельгійців. У порятунку союзних військ брало участь близько 860 кораблів англійських і французьких ВМФ, рибальських, транспортних і спортивних суден. З них 226 англійських і 17 французьких кораблів і суден було знищено і приблизно стільки ж ушкоджено. З повітря евакуацію прикривала англійська винищувальна авіація; з 27 травня по 4 червня нею було зроблено до 2739 літако-вильотів і збито понад 130 німецьких літаків; англійські втрати при цьому склали 302 літаки. Англійці втратили понад 68 тисяч осіб, всю бойову техніку й озброєння, понад 63 тисячі автомашин, 500 тисяч тонн військового майна й боеприпасів. 28 травня бельгійська армія капітулювала, а 4 червня здалися в полон близько 40 тисяч французів, що прикривали евакуацію і залишилися без боеприпасів. Проте основна частина сил була збережена [8, 187].

Під час проведення евакуації військ союзників з Греції (операція «Демон») протягом 25–29 квітня 1941 року всього було вивезено понад 50 000 осіб (18 850 осіб на о. Крит, 15 361 особа – до Єгипту). Втрати при евакуації склали понад 11 000 осіб. На березі була залишена майже вся важка техніка й озброєння. При цьому основні удари по військах, що евакуювалися, наносила німецька авіація.

Під час проведення операції з евакуації британських військ з о. Крит (28 травня – 1 червня 1941 року) основним противником англійського флоту знову стала німецька авіація. І хоча «Люфтваффе» не вдалося повністю зірвати евакуацію (було евакуйовано близько 18 тисяч осіб), британський флот зазнав важких втрат: було потоплено 4 крейсери, 6 есмінців, 1 тральщик та 11 малих кораблів; 2 крейсери і 2 есмінці були важко пошкоджені [8, 192].

Як бачимо, вирішальна роль у спробі зりзуїти евакуації військ союзників приділя-

лася «Люфтваффе». Таким чином, німецьке військове керівництво вже на той період розглядало можливість застосування авіації проти переважаючих сил противника на морі шляхом завоювання повітряного простору.

Утім, ці події знову залишилися без належної уваги з боку військового керівництва ВМФ СРСР і не були належно відображені в директивах та основних керівних документах з бойової діяльності флоту.

З огляду на ситуацію, що склалася у Європі, народний комісар ВМФ М. Г. Кузнєцов ще 16 грудня 1940 року підписав наказ «Про заходи для сухопутної та протидесантної оборони на морських театрах», у якому було вказано на широке застосування ймовірним противником морських і повітряних десантів (малися на увазі німецькі операції щодо захоплення Норвегії і о. Крит) і вимагав від командуючих флотами термінового проведення оперативно-тактичних та інженерних рекогносцировок на місцевості, складання генеральних планів на будівництво сухопутної та протидесантної оборони ВМБ й узбережжя. Але, наприклад, здійснення заходів щодо організації оборони Севастополя із суші було розпочато тільки в лютому 1941 року, коли наказом командувача ЧФ була створена спеціальна комісія під головуванням генерал-майора Моргунова П. А.

У деяких випадках мала місце недолугість начальників на місцях та халатність при виконанні директив і наказів вищого командування. Так, у березні 1941 року у Севастополі було проведено разом з повітряно-десантними частинами Київського військового округу навчання сил флоту з відпрацювання організації відбиття великого десанту, висадженого в районі Головної бази, з використанням визначеного комісією рубежу оборони [12, 13]. На основі досвіду штабних і військових навчань був виданий наказ командувача ЧФ від 27 травня 1941 року, у якому був затверджений акт комісії з вибору оборонного рубежу. Однак

до 22 червня 1941 року був визначений лише рубіж оборони бази за 5–8 км від міста. Будівництво сухопутних рубежів оборони навколо міста почалося за рішенням Військової ради ЧФ лише 4 липня 1941 року [2, 91]. При цьому питання, пов’язані зі спорудженням і належним устаткуванням рубежів можливої евакуації, організацією необхідних заходів, пов’язаних з її проведенням, спочатку не обговорювалися й не розглядалися. Тільки до моменту виходу противника на далекі підступи до Севастополя було створено три оборонні смуги, при розробці яких був визначений рубіж прикриття евакуації: передова смуга оборони була побудована за 17 км від міста по лінії Ніон-Чоргунь-Мекензія-Аранчі (довжина по передньому краю становила майже 40 км); друга (головна) смуга проходила по лінії Федюхіни висоти-Мамашай і далі – по південному березі ріки Кача (довжина – 30 км); третя смуга оборони (рубіж прикриття евакуації) проходила від берега Чорного моря (на схід від Георгіївського монастиря), по східних схилах Сапун-гори, через Інкерман і далі по південному березі ріки Бельбек (довжина – 27 км) [5, 65]. Таким чином, згідно з розподілом оборонних смуг, евакуація гарнізону Севастополя могла здійснюватися безпосередньо із центральних бухт міста.

При плануванні рубежів оборони були допущені деякі помилки. Так, передовий рубіж оборони перебував на відстані 15–17 км від міста, хоча це не уabezпечувало його від артилерійського обстрілу противника (німецькі гармати корпусної артилерії мали дальність стрільби до 20 км). Коли гітлерівці захопили частину передового рубежу в районі Дуванкоя та Черкез-Кермена 9 листопада 1941 року, вони почали здійснювати систематичний обстріл позицій Севастополя. Прийняті ж у жовтні 1941 року нове рішення передбачало створення передового рубежу за 25–30 км від бази, але воно було прийняте із запізненням: противник у цей час почав свій наступ на Севастополь.

Таким чином, до початку війни Севастополь виявився непідготовленим в інженерному плані до оборони із суходолу й, відповідно, не були визначені додаткові пункти навантаження військ та обладнані рубежі прикриття при виникненні потреби проведення евакуації, оскільки це питання практично не розглядалося. Між тим, розвиток воєнних дій показав, що оборона ВМБ, портів, приморських міст та територій із сухопутного напрямку мало першочергове значення.

Зміна ситуації на радянсько-німецькому фронті призвела до змін завдань ЧФ. Коли в перші місяці війни флот орієнтувався на активні дії, то в подальшому його основними завданнями стали оборона приморських флангів сухопутного фронту та крупних приморсько-адміністративних центрів, ВМБ та портів у тісній взаємодії із сухопутними військами. Вже у першому періоді війни обставини, які склалися на радянсько-німецькому фронті, вимагали проведення низки евакуацій сухопутних військ і техніки з ізольованих із суші ділянок морського узбережжя та островів, а також гарнізонів ВМБ. Евакуація ВМБ проводилася за рішенням Ставки ВГК у тих випадках, коли подальша оборона бази перевставала бути доцільною, а її гарнізон необхідно було використати на іншому, більш важливому, напрямку, або коли подальше утримання бази ставало неможливим. У директиві Ставки на евакуацію, як правило, указували, мету, початок, кінець евакуації та порти, в яких повинні були зосередитися війська і техніка, які підлягали евакуації. Евакуаційні дії проводилися об’єднаними зусиллями сухопутних військ ВМФ і ВПС. При цьому силам флоту приділялася головна роль, оскільки від їхніх дій в основному залежав успіх евакуації. Вичерпавши бойові можливості в обороні, наприклад, Таллінна, або після її закінчення (Одеса, Ханко), саме флот здійснював евакуацію гарнізону [3, 144]. При цьому основними завданнями флоту при евакуації були:

- підготовка транспортних засобів і бойових кораблів для приймання військ, техніки і зосередження їх у районі завантаження військ;
- прикриття з моря й повітря пунктів посадки військ, що евакуюються, від ударів сил противника;
- організація посадки військ і завантаження техніки на транспортні засоби та бойові кораблі;
- прикриття артилерійським вогнем і ударами авіації відходу сухопутних військ з рубежу оборони до місця посадки;
- забезпечення переходу транспортних засобів морем і вивантаження їх у призначених пунктах [3, 144].

Евакуація проводилася у формі операцій. Підготовка до евакуації полягала у виробленні рішення, розробці плану евакуації, постановці завдань та у проведенні необхідного комплексу забезпечуючих дій. При цьому радянським ВМФ застосовувалося два способи:

- одночасний прийом військ і техніки на транспорти та бойові кораблі і перевезення їх морем у пункт призначення одним рейсом (евакуація з Таллінна);
- послідовний відвід військ із плацдарму, що обороняється, враздріб, завантаження їх на судна і перевезення декількома рейсами (евакуація Ханко, Одеси). При цьому значну частину гарнізону вивозили декількома послідовними конвоями і обов'язково – приховано.

Вибір способу евакуації залежав від стійкості оборони плацдарму та від надійності морських комунікацій. Евакуацію проводили поетапно декількома ешелонами, якщо сухопутний фронт на плацдармі, що залишався, був стійким; евакуація здійснювалася відразу одним ешелоном і вимагала проведення спеціальної операції, якщо противник значно перевершував сухопутні війська на плацдармі та фронт не був стабільним і стійким.

Слід зазначити, що застосування другого способу виявилося більш ефективним. Так, 28 серпня 1941 року у зв'язку з немі-

нучим падінням Таллінна головні сили Балтійського флоту у кількості 225 кораблів здійснили прорив до Кронштадту, зазнаючи безперервних нальотів авіації й підриваючись на мінах. За час переходу загинули майже всі великі транспорти (за винятком пароплавів «Казахстан» й «Єверанна»), багато дрібних суден і катерів – усього 62 одиниці. Військовий флот утратив 6 есмінців («Артем», «Володарський», «Калинін», «Энгельс», «Яков Свердлов», «Бистрий»), 3 підводних човни (М-103, Щ-301, С-5), 2 сторожових кораблі («Снег» і «Циклон»), 7 тралізаторів («Бугель», «Буй», «Кнект», «Крамбол», ТЩ-42, ТЩ-56, ТЩ-71). Деякілька бойових кораблів одержали серйозні ушкодження. Разом із цивільними суднами та бойовими кораблями загинуло близько 18 тисяч бійців Червоної Армії, понад 15 тисяч біженців, а також не менше 3,5 тисяч членів екіпажів, у підсумку – понад 37 тисяч осіб. Крім того, у Таллінні німці взяли у полон до 11 430 червоноармійців і червонофлотців, захопили 293 справні гармати, 304 кулемети, 91 бронеавтомобіль, 2 бронепоїзди, 3500 торпед, близько 4000 якірних мін загородження, близько 1000 авіабомб. До Кронштадта вдалося дістатися лише 12 тисячам військовослужбовців [7, 72-73].

Що ж стосується евакуації гарнізону ВМБ Ханко (26.10 – 02.12.1941 р.), то вона проводилася кораблями Балтійського флоту в умовах штормів, льодового покриву і великої мінної небезпеки (до початку евакуації противник виставив у Фінській затоці понад 3960 мін різних типів і 2420 мінних захисників [1, 117]) при активній протидії противника, унаслідок чого під час евакуації з 88 кораблів і суден, що брали участь в операції, загинуло майже 25. У підсумку було евакуйовано та включено до складу Ленінградського фронту близько 23 000 бійців і командирів. Під час проведення евакуації загинуло 4987 осіб, не враховуючи особового складу екіпажів загиблих або ушкоджених кораблів [2, 84], вивезено 1700 т продовольства, значна кількість зброї та бойової техніки, у тому

числі 1000 т боєприпасів [1, 118]. Евакуація проходила приховано, без порушення звичної для противника повсякденної бойової діяльності радянських військ. Під час походів до Ханко і назад у жовтні-грудні 1941 року флот втратив 3 есмінці («Гордий», «Смишленний», «Суровий»), 3 підводні човни (М-98, П-1, Л-2), 6 тральщиків («Верп», «Клюз», «Патрон», Т-297, ТІЩ-73, ТІЩ-85), низку більш дрібних кораблів і катерів [1, 80].

Евакуація гарнізону Одеського оборонного району (ООР) (01-16.10.41 р.) стала досягненням радянського військово-морського мистецтва: за своєю організацією і результатами вона залишилася неперевершеною до кінця війни. Успіх операції був забезпечений правильним вибором часу початку евакуації та досвідом евакуації Таллінна, сміливим і глибоко продуманим задумом, ефективним маскуванням, правильною організацією сил і підтримкою безперервної взаємодії між ними, чітко організованим управлінням силами. Утім, і тут спочатку все планування хотіли звести до розрахунку потрібної кількості транспортів і розробки графіків їхнього навантаження, тобто знову намагалися замість бойової операції провести перевезення військ [11, 74]. Загалом з Одеси було евакуйовано близько 86 тисяч військовослужбовців, 15 тисяч цивільного населення, а також вивезено 3625 коней, 462 гармати, 14 танків, 3 бронемашини, 1158 автомашин, 163 трактори, більше 25 тисяч т різних вантажів [1, 237; 3, 153; 16, 77].

Повітряне прикриття на переході безупинно здійснювали винищувачі, що базувалися на аеродромах Тендрівської коси, Кунань, Тереклі-Конрад. Німецькі бомбардувальники і торпедоносці атакували конвой, але зуміли потопити тільки кінцевий транспорт «Більшовик», який ішов у баласті. При цьому противник втратив 20 літаків (проти 6 радянських) [1, 237].

До Одеси для перевезення військ і військових вантажів були стягнуті 11 транспортів, 21 мінний загороджуваць, сторожо-

вий корабель, тральщик, 2 гідрографічні судна. Крім того, повинні були прийняті на борт війська кораблі підтримки й охорони (2 крейсири, 4 есмінці, 4 базових тральщики, понад 10 сторожових катерів). Операція була проведена успішно завдяки високій боєздатності й активності ЧФ, чіткій взаємодії флоту, авіації і сухопутних військ, високому рівню її планування й організації. Велике значення мало оперативне маскування, що забезпечило прихованість операції й досягнення успіху без істотних втрат.

У цілому ЧФ упорався з поставленим завданням і забезпечив евакуацію з Одеси. Цьому сприяло збереження флотом свого панування в цьому районі в сукупності з явною пасивністю військово-морських сил авіації суперника.

Згодом (з 29.10 по 06.11.1941 р.) кораблями ЧФ успішно були здійснені евакуація гарнізонів Євпаторії, Ак-Мечеті і Тендри та підрозділів 9-ої армії до Севастополя; евакуація частин 51-ої армії з Керченського півострова на Таманський (з 14.11 по 28.11.1941 р.) та евакуація військ Кримського фронту з Керченського півострова (з 14.05 по 20.05.1942 р.).

У підсумку радянський флот уже до кінця жовтня 1941 року мав досвід трьох великих операцій з евакуації ВМБ (Таллінн, Ханко, Одеса). Але, як показали подальші події, цей досвід виявився практично неврахованим у період третього штурму Севастополя влітку 1942 року.

Таким чином, на підставі проведеного дослідження можна зробити певні висновки з аналізу воєнно-теоретичної думки та поглядів радянських фахівців стосовно питань організації та проведення евакуаційних дій морським шляхом у передвоєнний період і визначити уроки з досвіду проведення евакуації військ радянським флотом у першому періоді війни. До основних з них слід включити такі: у цілому передвоєнні погляди на застосування сил флоту та визначені завдання не цілковито відповідали умовам початку Другої світової війни, що, в першу чергу, стосувалося відпрацювання

питань взаємодії під час виконання завдань з оборони ВМБ, пунктів базування тощо та проведення за необхідності масштабних евакуаційних дій оточених гарнізонів, військ морським шляхом. У передвоєнних керівних документах, які регламентували бойову діяльність флоту та сухопутних військ Червоної Армії, ці питання висвітлювалися на недостатньому рівні, мали протиріччя та не були відпрацьовані під час спільних навчань. Тому безпосередньо у перший період війни радянському флотові необхідно було вирішувати завдання, порядок організації та проведення яких в керівних документах у повній мірі визначено не було.

Рівень наукової розробленості проблем, незважаючи на виконану роботу в цьому напрямі радянськими, російськими та західними вченими, не є достатнім. Хоча

практично кожна із операцій радянського флоту з евакуації військ розкрита науковцями та мемуаристами, детальне їх вивчення, з погляду на еволюцію воєнного мистецтва та врахування уроків минулого при підготовці Збройних Сил України, і на цей час залишається незавершеним.

На сьогодні серед основних завдань ВМС ЗС України не визначено:

– оборона ВМБ, пунктів базування, визначених приморських районів;

– здійснення евакуації морським шляхом військ (сил), населення, матеріальних засобів та майна з ділянок суходолу, оточених противником.

Отже, це обумовлює необхідність подальших досліджень для вироблення відповідних рекомендацій командуванню ВМС ЗС України.

ДЖЕРЕЛА

1. Аммон Г.А. Боевая летопись Военно-морского флота 1941-1942 / Г.А. Аммон – М.: Воениздат, 1983. – 496 с.
2. Ачкасов В.И., Павлович Н.Б. Советское военно-морское искусство в Великой Отечественной войне / В. Ачкасов, Н. Павлович – М.: Воениздат МО СССР, 1973. – 404 с.
3. Басов В.И. Флот в Великой Отечественной войне 1941 – 1945 (Опыт оперативно-стратегического применения) / Басов В.И. – М.: Наука, 1980. – 304 с.
4. Военно-морской словарь. / под. ред. В. Чернавина – М.: Воениздат, 1989. – 511 с.
5. Выоненко Н.П. Черноморский флот в Великой Отечественной войне. – М.: Воениздат МО СССР, 1957. – 368 с.
6. Доценко В.Д. История военно-морского искусства. Т.1. Вооружение и теория. / В.Д. Доценко – М.: Эксмо; Terra Fantastica, 2005. – 848 с.
7. Дроговоз И.Г. Большой флот Страны Советов / И.Г. Дроговоз – Мн.: Харвест, 2003. – 688 с.
8. Захаров С.Е. История военно-морского искусства / С.Е. Захаров – М.: Воениздат, 1970. – 576 с.
9. Иванов В.Б. Тайны Севастополя. Книга 1. Тайны земные. / В.Б. Иванов – С.: КИЦ «Севастополь», 2007. – 432 с.
10. Куроедов В. Военно-морской флот Советского Союза в годы Великой отечественной войны // Морской сборник. – 2005. – №5. – с.3-14.
11. Касатонов И. Черноморская эскадра. / И.В. Касатонов – М. : А2-А4, 2008. – 776 с.
12. Моргунов П.А. Героический Севастополь / П.А. Моргунов – М.: Наука, 1979. – 368 с.
13. Ольштынський Л.І. Взаимодействие армии и флота (По опыту основных совместных наступательных операций Второй Мировой войны) / Л.І. Ольштынський – М.: Воениздат, 1983. – 320 с.
14. Основы военно-морской науки: военно-теоретический труд. / И.М. Капитанец, В.П. Валуев, В.И. Куроедов, М.А. Гареев – М.: Воениздат, 2008. – 768 с.
15. Основи стратегії національної безпеки та оборони держави: підручник. / В.Г. Радецький, О.П. Дузь-Крятченко, В.М. Воробйов та інші – К., 2009. – 596 с.
16. Платонов А.В. Борьба за господство на Черном море. / А.В. Платонов – М.: Вече, 2010. – 464 с.
17. Сталбо К.А. Проблемы послевоенного развития Военно-Морского флота / К.А. Сталбо – М., 1968. – 349 с.

СПІВПРАЦЯ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ ХАРКІВСЬКОЇ ЕПАРХІЇ З БЛАГОДІЙНИМИ ОРГАНІЗАЦІЯМИ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Світлана ТЕЛУХА,

кандидат історичних наук, старший викладач кафедри політичної історії Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут»

Телуха С. Співпраця православної церкви Харківської єпархії з благодійними організаціями в роки Першої світової війни.

В статті висвітлена співпраця православної церкви в Харківській єпархії на чолі з митрополитом Антонієм (Храповицьким) в роки Першої світової війни з благодійними організаціями. Проаналізовано основні напрямки цієї співпраці, вказано організації, братства, комітети, з якими було налагоджено діяльність з надання допомоги воїнам, їхнім сім'ям, хворим, осиротілим дітям. Окрім розкрито стіверобітництво з організацією, що займалася увічненням пам'яті загиблим у війні воїнам.

Ключові слова: православна церква, благодійницькі організації, співпраця, митрополит Антоній, Харківська єпархія, Перша світова війна.

Телуха С. Сотрудничество православной церкви Харьковской епархии с благотворительными организациями в годы Первой мировой войны.

В статье высветлено сотрудничество православной церкви Харьковской епархии во главе с митрополитом Антонием (Храповицким) в годы Первой мировой войны с благотворительными организациями. Анализируются основные направления этого сотрудничества, указываются организации, братства, комитеты с которыми была налажена деятельность по оказанию помощи воинам, их семьям, больным, осиротевшим детям. Отдельно раскрывается сотрудничество с организацией, занимавшейся увековечением памяти погибшим на войне воинам.

Ключевые слова: православная церковь, благотворительные организации, сотрудничество, митрополит Антоний, Первая мировая война.

Telykha S. Collaboration of orthodox church in Kharkov diocese with charity's organizations of years First world war.

The article is shined the collaboration of orthodox church in Kharkov diocese at the head with a metropolitan by Anthony (Khrapovitsky) in the years of First world war with charity's organizations. Basic directions of this collaboration are analyzed, organizations, fraternities, are specified, committees with that activity was put right on helping warriors, their families, patients becoming an orphan to the children. Separately a collaboration opens up with organization engaging in immortalization of memory to the warriors lost on war.

Keywords: the Orthodox Church, charity's organizations, collaboration, bishop Antoniy, Kharkov diocese, First World War.

Війна – це завжди трагедія, але дуже часто такі умови бувають лакмусовим пірпірцем справжньої людяності та милосердя. Перша світова війна не стала винятком та навела приклад тісної співпраці як релігійних, так і світських організацій з метою допомоги постраждалим: воїнам, їхнім родинам, осиротілим дітям тощо.

Метою цієї статті є висвітлення тандему православної церкви Харківської єпархії, яку очолював митрополит Антоній (Храповицький) зі світськими благодійними організаціями в роки Першої світової війни на основі архівних матеріалів та місцевої періодики тих часів.

Вже з перших місяців війни владика Антоній став ініціатором й активним учасником багатьох благодійних заходів в тилу, тоді як Святіший Синод видав офіційне розпорядження про організацію грошових зборів у православних храмах імперії лише 5 серпня 1915 року [7, арк. 1]. Ефективність благодійництва, яке здійснювалося під егідою Російської Православної Церкви, була досягнута завдяки тісній співпраці з благодійними державними установами та з благодійними громадами інших релігійних конфесій [20-21].

Намагаючись залучити до благодійної діяльності якомога більше мешканців єпархії, архієпископ Антоній звернувся до них із закликом: «Мила о Господь, чада! Вам відомо, що наші христолюбиві воїни стоять

на захисті нашої батьківщини за святе звільнення наших братів, православних сербів і єдинокровних вам малоросів-галичан з під австрійського й угорського ярма, під яким вони страждають багато років...» [4, 1]. Він звернув увагу на жахливе становище населення Східної Галичини, яке страждало від свавілля австрійців і потребувало негайної допомоги [4, 1]. Владика закликав парафіян надавати грошову допомогу як біженцям, так і тим, хто залишався на території Східної Галичині і запропонував здійснювати щотижневі збори пожертувань [4, 1].

За величезний внесок у справу благодійної допомоги російському воїнству 25 січня 1915 року на загальному засіданні Харківського відділу опікування імператриці Марії Федорівни за хворими архієпископ Антоній був обраний почесним членом відділу [18].

У період з вересня 1916 року до жовтня 1917 року у Харківській єпархії проводили збирання пожертувань на користь Товариства повсюдної допомоги постраждалим на війні солдатам [8, арк. 1; 9, арк. 1, 59]. Збори пожертувань, як правило, відбувалися під час молебнів. 6 грудня 1914 року, в день народження Миколи II, в Кафедральному Успенському соборі Харкова архієпископ Антоній відслужив божественну літургію та молебень вдячності, після чого відбувся збір пожертувань на користь поранених воїнів з парафіян, що перебували «у розчуленому»,

зворушливому настрої після урочистого богослужіння» [2].

Благодійну допомогу надавали також і родинам фронтовиків. 9 квітня 1915 року Святіший Синод офіційно запропонував архієпископу Антонію підписати розпорядження про обов'язкове відкриття в Харківській єпархії парафіяльних опікувань з надання допомоги воїнським родинам [23]. Однак це розпорядження запізнилося, оскільки відповідні заходи в Харківській єпархії розпочалися ще в перші місяці війни. Вже на початку вересня 1914 року Владика почав співробітництво з комітетом Воїнського Благодійного Товариства Білого Хреста, від якого одержав листа з проханням «благословити добру справу надання допомоги вдовам та дітям-сиротам російських воїнів, вбитих чи поранених на війні, сприяти допомозі товариства» і дозволити проведення збору пожертувань 21 листопада 1914 року, у свято Введення в храм Пресвятої Богородиці. Благословення архієпископа негайно було отримано [11, арк. 1, 41]. З цього часу допомога харківського духовенства сім'ям військовослужбовців здійснювалася регулярно і мала найрізноманітніші форми. Так, 5 лютого 1915 року, з дозволу архієпископа, ченці Ряснянського Свято-Дмитровського чоловічого монастиря вирубали 3 десятини монастирського лісу і передали дрова сім'ям фронтовиків. Всього за час війни цей монастир забезпечив дровами більш ніж 200 сімей з селищ Рясне, Олександрівка та Ново-Дмитрівка [22].

Для осиротілих дітей в єпархії відкривалися притулки. Хорошевський Вознесенський жіночий монастир влаштував притулок для 10-ти дівчаток, Старобільський жіночий монастир – для 12-ти дівчаток, Ряснянський чоловічий монастир – для 10 хлопчиків [22]. 6 лютого 1916 року із притулку Товариства взаємодопомоги трудящих жінок селища Високого в Помірки було направлено 112 дітей-сиріт, яких було розселено в більш придатному для життя й виховання притулку харківської учибою

Митрополит Антоній (Храповицький)

округи [24]. Навіть у складні часи 1917 року втілювалися заходи (пожертування) з виділення частини монастирських приміщень і «землі із лісом» для розміщення дітей воїнів [17, арк. 1].

Збереглися відомості про тісне співробітництво Православної Церкви і світських благодійних установ в організації масштабних благодійних заходів на користь дітей, які в результаті війни залишилися без опіки батьків. Так, керівництво Харківської єпархії тісно співробітничало зі спілкою «Братська дружина», яка опікувалася сиротами, дітьми-жебраками та безпритульними дітьми, що опинилися в подібному становищі під час війни [8, арк. 1]. 30 вересня та 1-2 жовтня 1915, за згодою архієпископа Антонія, спілка ініціювала кухликовий збір пожертувань на користь солдатських дітей та сиріт [8, арк. 7].

23-24 жовтня 1915 року Святіший Синод дозволив Романівському комітету, який перебував під покровительством Миколи II, здійснити в усіх церквах Російської імперії збір пожертвувань на користь дітей загиблих військовослужбовців протягом 4-ї неділі Великого посту наступного, 1916 року [6, арк. 1; 25]. Керівництво комітету особисто звернулося до владики Антонія з проханням надати дозвіл на збір пожертвувань і в Харківській єпархії: «Для того щоб і надалі діяльність комітету не тільки не зменшилася, в результаті відсутності необхідних засобів, але й збільшилася, вважаємо честю звернутися до Вашого Високопреосвященства з почесним клопотанням благословити дозволений Синодом збір в церквах ввіреній Вам єпархії, а також здійснити сприяння цій справі» [6, арк. 6; 26].

Процедура збору пожертвувань виглядала таким чином: спочатку зібрані гроші надходили до місцевих благочинніх організацій, потім – до Харківської Духовної Консисторії, а звідти – до Романівського комітету [6, арк. 1]. В результаті проведеної в Харківській єпархії благодійної акції було зібрано пожертвувань на суму 3026 крб. 37 коп. [6, арк. 53].

Харківське єпархіальне духовенство вживало заходи щодо боротьби з такими тяжкими наслідками війни, як величезна дитяча смертність та різке збільшення кількості безпритульних дітей. В період Першої світової війни для Харківської губернії ці проблеми фактично набули масштабу соціальної катастрофи, через що архієпископ Антоній запропонував регулярно збирати кошти для дітей, які потребували негайної допомоги [11, арк. 6]. 17 жовтня 1914 року на ім'я Владики надійшов лист від головного відділу «Союзу для боротьби з дитячою смертністю в Росії» від професора І. В. Троїцького «з великим проханням... надати архіпастирське благословення та дозволити збір пожертвувань в храмах Харківської єпархії» на початку 1915 року [5, арк. 1]. За наказом владики Антонія, на-

стоятелі церков провели відповідну роз'яснювальну роботу серед населення, намагаючись «посилити зацікавленість та небайдужість», а 18 січня 1915 року, в усіх церквах Харківської єпархії розпочався запланований тарілковий збір на користь харківського відділу згаданого «Союзу» [5, арк. 2, 13]. Приблизне уявлення про розміри приватних пожертвувань дають, наприклад, такі цифри: від благочинного першого округу Старобільського повіту на користь «Союзу» надійшло 6 крб. 46 коп., від благочинного другого округу Валківського повіту – 6 крб. 40 коп., від благочинного першого округу Куп'янського повіту – 5 крб. 40 коп. [5, арк. 13].

За вагомий внесок у допомогу знедоленим дітям і хворим Високопреосвящений Антоній був обраний почесним членом багатьох благодійних установ, у тому числі, харківського відділення опікування про сліпих і Харківського дитячого притулку відомства установ імператриці Марії Федорівни [1; 3, 179].

Особливо слід відзначити проведення зборів коштів для боротьби з проказою, оскільки випадки захворювання на неї в Харківській єпархії протягом 1914–1917 років значно почастішали й поступово набули загрозливих розмірів [10, арк. 1]. З метою посилення боротьби з цією смертельно небезпечною хворобою харківські священнослужителі, з благословення владики Антонія, влаштували 16 травня 1914 року збір пожертвувань [10, арк. 1-2]. Його результатом стали 727 крб., які були перераховані у розпорядження російського товариства Червоного Хреста [10, арк. 60; 12, арк. 23]. Відомо також, що протягом 1917 року на Харківщині здійснювалися грошові збори на користь Російського товариства Червоного хреста для боротьби із проказою [16, арк. 1].

Документальні відомості про чергові збори пожертвувань для боротьби з проказою датуються серпнем 1917 року. Саме тоді до Харківської Духовної Консисторії надійшли рапорти від кількох благочинніх

харківської єпархії, які доповідали про результати благодійних зборів на допомогу «прокаженим», що відбулися 6 серпня 1917 року в окружних церквах. У першій окрузі Валківського повіту було зібрано 38 крб. 92 коп., у другій окрузі Валківського повіту – 18 крб. 60 коп., у другій Вівчанській окрузі – 16 крб. 56 коп., у другій Зміївській окрузі – 19 крб. 69 коп., у першій окрузі Харкова – 103 крб. 27 коп. [16, арк. 6-8,11,18,25].

Особливу турботу наділяли дітям, які страждали від психічних захворювань. Наприклад, з дозволу та благословення архієпископа Антонія на Хрестопоклонному тижні 8-15 березня 1914 року в усіх православних храмах єпархії під час богослужінь були проведені благодійні збори, всі кошти від яких надійшли до Братства на честь Цариці Небесної для опікування над «дітьми – ідіотами» та епілептиками – «найбільш знедоленими божими створіннями, які рідко у кого зустрічають співчуття» [12, арк. 2;13, арк. 6; 14, арк. 1; 25].

Митрополит Антоній, будучи небайдужим до людських долі, іноді випереджаючи своє безпосереднє керівництво, ініціював благодійницькі акції. Це стосувалося заходів Владики щодо увічнення пам'яті загиблих у війні воїнів, яку він почав проводити ще в 1914 році. З 1915 року благодійні заходи з вшанування пам'яті загиблих воїнів набули вже загальноросійського масштабу і здійснювалися відповідно до розпорядження Міністерства Внутрішніх справ від 12 квітня 1915 року про заснування «Всеросійського Товариства пам'яті воїнів, які загинули у війні проти Німеччини, Австрої та Туреччини» [19, 365]. У статуті Товариства значалося, що воно має за мету всіма законними шляхами і засобами охороняти та сприяти охороні на полях битв поховань загиблих воїнів незалежно від їхнього віросповідання та національності, виявляти забуті могили та приводити їх до ладу, сприяти членам солдатських родин у розшуку місць поховання загиблих родичів, надавати допомогу в перевезенні праху на

Батьківщину, встановлювати поминальні дні та влаштовувати загальні панахиди [15, арк. 1; 19, 365-366]. Членами Товариства могли стати особи обох статей, будь-яких соціальної, релігійної та національної приналежності (за винятком німецьких, австрійських та турецьких підданих), окремі військові частини, урядові установи, громадські організації [19, 366].

Відкриття Товариства відбулося 23 квітня 1915 року у Петрограді. 1 жовтня 1915 року від його голови, графині С. С. Ігнатьєвої, надійшло звернення на ім'я Владики, де сповіщалося про початок діяльності нової благодійної установи [15, арк. 1]. С. С. Ігнатьєва сповістила Антонія про отримання 16 вересня 1915 року дозволу від Святішого Синоду на проведення Товариством тарілкових зборів в усіх православних церквах єпархії під час поминальних богослужінь [15, арк. 1]. Лист закінчувався словами: «Маю честь просити Вас, Милостивий государ і Архіпастир, не відмовити в Вашому доброму сприянні в проведенні збору пожертвувань» [15, арк. 1].

Архієпископ Антоній негайно відгукнувся на прохання графині, що підтверджує рапорт Духовної Консисторії від 9 жовтня 1915 року [15, арк. 1]. Відповідно до цього, єпархіальне духовенство почало активно влаштовувати в парафіях тарілкові збори, про результати яких звітували у спеціальних рапortах на ім'я голови консисторії. Одним з перших надійшов рапорт від благодійного першого округу Охтирського повіту священика Леоніда Приткіна, де сповіщалося, що збір пожертвувань на користь Товариства пам'яті російських воїнів пройшов жваво, а їх загальна сума склала 33 крб. 74 коп. [15, арк. 7].

Пожертвування на користь Товариства зробили благодійний третього округу Лебединського повіту священик Андрій Дикалов (8 крб. 71 коп.); помічник благодійного першого округу Богодухівського повіту священик Федір Вергун (8 крб. 65 коп.); благодійний першого округу Харківського

повіту священик Василь Людчинський (10 крб. 57 коп.); благочинний другого округу Валківського повіту священик Олександр Вербицький (17 крб. 93 коп.); благочинний третього округу Куп'янського повіту протоієрей Феодосій Навродський (26 крб. 5 коп.); благочинний другого округу Охтирського повіту священик Анатолій Гончаревський (30 крб. 56 коп.); благочинний першого округу Сумського повіту протоієрей Іоанн Дмитрієв (45 крб. 4 коп.) [15, арк. 10, 15, 23, 25, 37, 54, 62, 65, 82]. Розмір зібраних грошових сум залежав від соціального статусу та матеріального становища парафіян, тому коливався від незначних до великих. Втім, навіть малочисельні парафії та мало-забезпечені парафіяни не залишилися байдужими до справи увічнення пам'яті загиблих.

У 1916 році повноваження голови Товариства перейшли до М. Рузького [15, арк. 124]. 30 вересня 1916 року він також особисто звернувся до владики Антонія: «Прийнявши на себе повноваження голови Всеросійського Товариства пам'яті воїнів Російської Армії, а також піклуючись про проведення в Дмитрівській тиждень тарілкового збору в церквах єпархії, на який дав згоду Святіший Синод, маю честь покірніше просити Ваше Високопреосвященство не відмовити у Вашій добрій увазі до діяльності товариства...» [15, арк. 124]. М. Рузький закликав Антонія зробити всі необхідні розпорядження для організації успішного збору пожертувань в єпархії [15, арк. 126]. 18 червня 1916 року у Харківській Духовній Консисторії був заслуханий звіт про результати цих заходів, з якого відомо, що від єпархіальних благочинних, настоятелей та настоятельниць монастирів на користь Товариства було зібрано 1389 крб. 48 коп. [15, арк. 130]. 19 жовтня 1916 року Харківська Духовна Консисторія підписала розпорядження про видання циркулярного наказу єпархіальному духовенству щодо сприяння здійсненню регулярних благодійних тарілкових зборів у батьківські суботи [15, арк. 126].

31 грудня 1916 року за активну діяльність у сприянні та організації церковних зборів і постійне піклування про увічнення пам'яті загиблих воїнів М. Рузький висловив архієпископу Антонію письмову подяку. У листі, між іншим, було сказано: «... маю честь принести Вашому Високопреосвященству сердечну вдячність за Вашу готовність сприяти здійсненню завдань товариства з увіковіченням світлої пам'яті наших доблесних воїнів і Вашу згоду вступити в його почесні члени, з повною впевненістю, що участь Вашого Високопреосвященства в діяльності товариства надасть йому можливість більш успішно здійснювати... високі завдання». М. Рузький закликав Владику і надалі надавати Товариству допомогу, а також запропонував організувати новий збір пожертувань у батьківську суботу 4 лютого 1917 року, який був дозволений резолюцією Архієпископа від 25 січня 1917 року [15, арк. 185].

Таким чином, умови Першої світової війни зумовили об'єднання православної церкви та світських організацій в одній світлій меті – допомога нужденним та загиблим. Співпраця йшла в одному важливому напрямку – організація та проведення зборів пожертувань на користь пораненим воїнам, їхнім сім'ям в тилу, осиротілим дітям, запобігання різних хвороб, увічнення пам'яті загиблих воїнів. Перебуваючи на чолі Харківської єпархії, митрополит Антоній налагодив співпрацю з численними благодійними організаціями: «Харківським відділом опікування імператриці Марії Федорівні за хворими», «Товариством повсюдній допомозі постраждалим на війні солдатам», комітетом «Воїнського Благодійного Товариства Білого Хреста», спілкою «Братська дружина», Романівським комітетом, «Братством на честь Цариці Небесної», «Всеросійським Товариством пам'яті воїнів, які загинули у війні проти Німеччини, Австрії та Туреччини», що посприяло більш швидкому та ефективному процесу допомоги тим, хто її потребував.

ДЖЕРЕЛА

1. Без назви // Южный край. – 1914. – 12 октября.
2. Без назви // Южный край. – 1914. – 7 декабря.
3. Весь Харьков: Справочная книга на 1914 г. – Харьков : Типография «Товарищество печатного дела», 1914. – 378 с.
4. Воззвание к Харьковской православной пастве Архиепископа Харьковского и Ахтырского Антония // Вера и разум . – 1915. – №1. – С.1.
5. ДАХО. – Ф. 40. – Оп. 100. – Спр. 566. Про збір пожертвувань на користь Союза для боротьби з дитячою смертністю в Росії (1914 р.).
6. ДАХО. – Ф. 40. – Оп. 100. – Спр. 1203. Про збір пожертвувань на користь Романівського комітету по наданню допомоги дітям воїнів, які загинули на полі битви (1915 р.).
7. ДАХО. – Ф. 40. – Оп. 104. – Спр. 1198. Про збір пожертвувань на допомогу біженцям із зайнятих ворогом територій (1915 р.).
8. ДАХО. – Ф. 40. – Оп. 104. – Спр. 2090. Про збір пожертвувань на користь Товариства Братської Дружини для допомоги сиротам та дітям – жебракам (1916 р.).
9. ДАХО. – Ф. 40. – Оп. 104. – Спр. 2091. Про збір пожертвувань на користь Товариства повсемістної допомоги солдатам потерпілим на війні та їх сім'ям (1916 р.).
10. ДАХО. – Ф. 40. – Оп. 104. – Спр. 442. Про збір пожертвувань на користь Червоного Хреста для боротьби з проказою (1914 р.).
11. ДАХО. – Ф. 40. – Оп. 104. – Спр. 444. Про збір пожертвувань на користь Військового Благодійного товариства Білого Хреста (1915 р.).
12. ДАХО. – Ф. 40. – Оп 104. – Спр. 453. Про збір церковних пожертвувань на користь хворих дітей (1914 р.).
13. ДАХО. – Ф. 40. – Оп. 104. – Спр. 456. Про збір пожертвувань на користь глухонімих (1914 р.).
14. ДАХО. –Ф. 40. – Оп. 104. – Спр. 457. Про збір пожертвувань на користь сліпих (1914 р.).
15. ДАХО. – Ф. 40. – Оп. 104. – Спр. 633. Про збір пожертвувань на користь Всеросійського товариства памяті воїнів російської армії, які загинули в війну 1914 -1915 років на протязі трьох років (1914 р.).
16. ДАХО. – Ф. 40. – Оп. 104. – Спр. 982. Про збір пожертвувань на користь Російського товариства Червоного Хреста для боротьби з проказою (1917 р.).
17. ДАХО. – Ф. 40. – Оп. 104. – Спр. 984. Про пожертвування частини монастирських будівель, землі та лісу для розміщення інвалідів-войнів та їхніх дітей (1917 р.).
18. Избрание // Харьковские губернские ведомости. – 1915. – 25 января.
19. Извлечение из Устава Всеросийского Общества памяти воинов Русской Армии, павших в войну 1914–1915гг. с Германией, Австрией и Турцией // Паstryр и паства. – 1916. – № 12. – С. 365 – 366.
20. Отчет о деятельности состоящего под августейшим покровительством ея императорского Величества Государыни Императрицы Марии Федоровны Харьковского Благотворительного Общества за 1914 год. – Х.: Тип. Г.Б. Молчадского, Подольский пер. 6, 1916. – 35 с.
21. Отчет о деятельности Харьковского отделения попечительства Государыни Императрицы Марии Федоровны о глухонемых за 1914 год. – Х.: Тип. «Мирный труд». – 1915. – 42 с.
22. Помощь монастырей воинам и их детям // Харьковские губернские ведомости. – 1915. – 18 марта.
23. Помощь семействам запасных // Харьковские губернские ведомости. – 1915. – 9 апреля.
24. Приют для детей жертв войны // Южный край. – 1916. – 7 февраля.
25. Сбор на призрение детей воинов // Харьковские губернские ведомости. – 1915. – 4 февраля.
26. Сбор пожертвований для детей воинов // Харьковские губернские ведомости. – 1915. – 5 февраля.

ПОСТАТІ

ПАРОХ МАЙДАНЕКА – ОТЕЦЬ ОМЕЛЯН КОВЧ

Сергій ЛИТВИН,
*доктор історичних наук, професор,
головний редактор журналу «Воєнна історія»*

«...Був сином і священиком одного народу,
загинув на землі другого народу,
бо рятував синів і дочок третього...»

Блаженний Любомир Гузар

Омелян Ковч народився 20 серпня 1884 року у селі Космач Косівського повіту на Гуцульщині, у сім'ї священика. Навчався у Львівській гімназії, відтак у 1905–1910 роках, у римській Колегії святих Сергія і Вакха, студіював богослов'я в Урбаніансько-

му університеті. 26 жовтня 1910 року одружився з Марією Анною Добрянською, донощкою буковинського священика.

У 1911 році прийняв єрейські свячення з рук єпископа Григорія Хомишина. Спочатку душпастирював у Галичині, у Під-

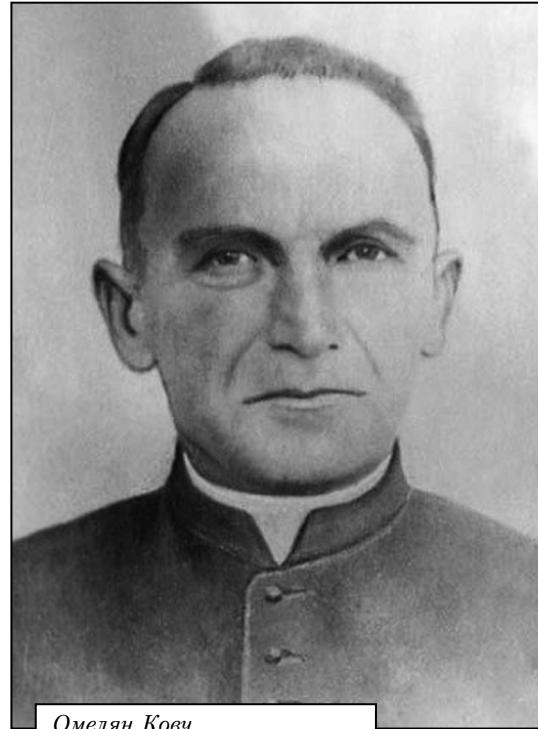
волочиську, а згодом поїхав на місійну працю до українських переселенців у Боснії. У 1916 році отець Омелян повернувся до Галичини і служив у парафії Серники Горішні на Рогатинщині.

У 1919 році вступив до Української Галицької Армії польовим духівником, мотивуючи це тим, що «воїк на лінії фронту почувається найкраще, коли бачить там лікаря і духівника». Як військовий капелан пройшов через усі негаразди разом зі стрільцями Бережанського коша аж до кінця існування Української Галицької армії.

Полковник УГА Роман Волинський згадував: «Молодий отець Омелян Ковч був повний енергії та сил. Не було кутка в коші, де наш духівник не з'являвся б кілька разів на день. Щоранку, відслуживши Літургію, поспішав до шпиталю. Щодня можна було його бачити на полі вправ, у канцелярії, в магазинах, він був чи не найкращим помічником у виховній роботі».

Якось геройський капелан разом з іншими воїками УГА потрапив до рук більшовиків. Більшість полонених було розстріляно, решту – повезли у безвісті. Коли поїзд спинили, щоб «очистити» від померліх, священик попросив вартового випустити його на хвильку: пояснив, що мусить жити і молитися за тих, хто вмирає, але сам гине від спраги й задухи. Вартовий дозволив. Та коли Омелян Ковч повернувся, той зачинив двері перед отцем і вигукнув на прощання: «Батюшко, пам'ятай молитися за Луку!».

Та недовго отець Омелян Ковч був на волі. Був ще один більшовицький полон – і знову неймовірний порятунок від розстрілу. Далі – польський концтабір, в якому щодня від епідемії тифу вмирали сотні вояків УГА. Хвороба не оминула і його. Одного дня, коли виконував священні обов'язки, упав непримітний на землю... Двічі перехворівши тифом, чудом вижив, але виглядав так, що дружина, побачивши його після звільнення, зімліла.

Омелян Ковч

У 1922 році отця Ковча було призначено парохом Перемишлян. У 20-х роках це містечко на Львівщині налічувало близько 5 тис. мешканців, з яких переважну більшість становили євреї; українців (з добільшого сполонізованих) було біля тисячі. Енергійний парох активно почав організовувати релігійне і суспільно-культурне життя української греко-католицької спільноти. Він знайшов кошти для відновлення храму, побудови будинку «Просвіта» і кооперативу. Щороку в місті отець організовував Євхаристійні зїзди, паломництва, повітові віча; розквітли «Пласт» і Організація студентської молоді. Так у сполонізованому місті завирвалося українське життя.

Отець Омелян був відданим своєму народові й Церкві. Він завжди стояв в рядах тих, хто пробуджував національну свідомість українців, дбав про його просвіту, видавав газети, книжки, заснував українську книгарню.

За польської влади він декілька разів був ув'язнений, інтернований до Унівського монастиря за супільну діяльність та участь в «українських справах». Навіть за більшовиків непублічно організовував євхаристійні конгреси, йорданські процесії.

Отець Ковч опікувався бідними, пригортає сиріт. Він менше дбав про себе, робив добро всім, хто до нього звертався. «Над тією хатою ангели кружляють», – так говорили перемишлянські парафіянини про скромний будиночок, в якому мешкала священика сім'я – о. Ковч із дружиною Анною-Марією та їхні шестеро дітей. Майже завжди жило там ще кілька осиротілих діток, до яких о. Омелян виявляв велике співчуття. Хатина душпастирня нерідко переповнювалася галасом і сміхом: убогі студенти «налітали» до неї у пошуках харчу, і не лише духовного. Вони гостювали там, спали на горищі. «Збурена Троя» – так називали перемишлянці оселю Ковчів.

Його донька Анна Марія Ковч-Баран згадує: «Якось тато сів біля мене, щоб, як казав, провести «конференцію», і заговорив про мою шкільну подругу Катруся, батько якої – старшина УГА – геройчно загинув: «Катруся, її брат і дві сестрички стали сиротами, нам треба їм допомогти». – «Чим, тату, я можу допомогти?» – «Катрусі треба таких книжок, як і тобі. Подвійно купити ці книжки нам не під силу: купимо книжки Катрусі, а ти позичай у неї. І цього року ще носи свою форму, а нову купимо Катрусі». Тато здергався, наче чекав моєї згоди, а я за хвилину пригадала щось і кажу: «Тату, купімо Катрусі ще плацік, бо той, що має, вже дуже малий на неї». – «Але і ти не маєш, і твій малий на тебе...». – «Тату, я все маю, бо маю тебе, а Катруся – сирота». У батькових очах заблищають слізози. Це був єдиний раз, коли я побачила їх на обличчі моого найдорожчого тата».

Отеця всі любили – українці, поляки, євреї. Перемишлянський парох мав славу чудового проповідника. Селяни плакали, коли слухали його, так ревно говорив і вмів

зазирнути до кожного серця. Вони захоплювалися його злободенними й простими духовними настановами, вислови з яких часто густо ставали місцевими афоризмами. «Чи ти не забув про ломаку?» – часто запитували одне одного люди перед сповіддю. Через скрутну з дровами селяни рубали в лісі дерева без дозволу власника. Щодо цього душпастир вчив їх: «Скажи чітко на сповіді, що ти вирубав не якусь там ломаку, але таке, що ви аж удвох мусили нести. Вважай, щоби з тією ломакою ти не пішов на Страшний суд. Буде сором, як люди будуть згляdatися, що ти несеш».

Колишній парох села Лагодів отець Микола Дядя залишив такий спогад: «Одного року я повідомив, що реколекції буде проводити отець Омелян Ковч. Мої парафіянини, як і весь повіт, і, мабуть, вся Галичина, добре його знали. Через кілька днів до мене прийшла «делегація» з проханням, щоби на науку могли прийти лише чоловіки, бо знали, що як отець Ковч проповідує, не вистачає місця для всіх...»

Омелян Ковч незмінно, відважно й відкрито відстоював права людей, наскільки це було можливо й потрібно, боронив своїх сусідів, старався залагоджувати найважчі проблеми. За свою діяльність він зазнавав переслідувань від польської поліції. Обшуки в хаті священика були традицією: лише за 1925–1934 роки їх було майже 40, і кожний другий з них завершувався арештом та ув'язненням. Так, зокрема, за будівництво церкви у присілку Севороги, що поблизу Перемишля. Там до війни жило близько 60 українських родин та кілька родин поляків (ци мали свій костел). Довгі роки просили українці дозволу побудувати в селі церкву. Отець Омелян Ковч особисто складав клопотання у тій справі, і, врешті, вирішив по-іншому це залагоджувати.

Очевидці згадують: «Він таємно заготовив матеріал, зійшлися люди, закипіла робота. Разом працювали всю ніч, а як настав ранок – церква стояла готова! Був престол, кивот, тетрапод, намісні ікони, усе прибра-

но вишиваними рушниками. Діти внесли китиці квітів. Близько сьомої години вдарив дзвін. Збіглися чи не всі, хто лише був у нашому селі. Отець поблагословив престол, інформуючи, що вроčисте посвячення церкви буде пізніше, і став до Служби Божої». Наступного дня за ініціативу по зведеню церкви отця Ковча ув'язнили. Через день відпустили, але пізніше ще багато разів у цій справі викликали в поліцію та до місцевого суду. На щастя, все обійшлося. За участю отця Климентія Шептицького храм у Севорогах урочисто посвятили, парафію передали під опіку отців студитів в Уневі, звідки часто доїжджав на богослужіння сам ігумен.

З приходом у 1939 році радянської влади розпочалися масові арешти. Але завдяки своєму організаційному хисту, вродженій мудрості, наполегливості священик знаходив вихід із найскладніших ситуацій. Іноді йому вдавалося неможливе – за радянських часів зорганізувати на Йорданське водохреща процесію, яка спорудила на річці величезний хрест із льоду, прикрасивши його жовто-блакитними стрічками. В своїй проповіді парох говорив: «Вірмо сильно й надіймося на Бога, що по довгих роках всенародного терпіння і приниження Боже Провидіння знайде спосіб повернутися нам до волі. Сьогодні освячена Йорданським водохрещенням вода наших річок вливается у води Дністра, Дніпра-Славути і пливе у Чорне море, освячуєчи його та прарідну нашу землю Україну. Освячені рідна земля і рідні води сьогодні підносять вроčистий гімн Господові. Вліймо й нашу щиру, гарячу молитву у струм всеукраїнського гімну – молитви Господові: «З нами Бог, розумійте язици!» – і в ньому має бути, мусить знайти собі місце наша сила, наша відвага боронити свого, наша віра, що Україна стане вільною!».

Священикові часто допомагало вміння перетворити проблему на жарт. Якось, уже за радянських часів він просив у влади дозволу на проведення Євхаристійного з'їзду. Йому дорікнули: «Полякам ти платив у кару

за ці з'їзди по п'ятсот злотих. Чому ж твої ангели, до яких ти молишся, не приходять на допомогу?» Отець Ковч немовби чекав цих слів: «Та ж ось ви прийшли і мене звільнили». Під голосний сміх присутніх урядовець сказав: «Проводь вже свої з'їзди, та не забувай молитися за нас, грішних».

Згодом енкаведисти все ж схопили отця Омеляна Ковча із двома доньками, і лише випадковість врятувала їх. Донька Ірина так згаде про це: «Вони схопили нас в саду. Тато шепнув «Моліться!» Сам молився так, ніби біля нас нікого не було, хоч до його горла енкаведист притиснув револьвер і глумився: «От тобі й батюшка, нічого не знає, тільки молитву. Молися, може, допоможе, а ми з девушкиами погуляємо...» І раптом – рев німецьких літаків, вибухи бомб, міліціонери почали розбігатися».

Отця Ковча переховували парафіяни. Влада пообіцяла за його голову 5 тис. карбованців, а за притулок – розстріл. Священик поривався здатися владі. Перемишлянець Демко, у якого він переховувався, ледве втримав пороха. Чоловік вірив, що Господь особливо береже свого слугу. Мав переконливий доказ: якось на його подвір'я вбіг енкаведист із пісом. Здавалося, все втрачено, та раптом пес несамовито заскалувів, зіщулився і кинувся геть. Отець Ковч вкотре був урятований, а близько півсотні перемишлянців, яких схопили енкаведисти, не вижили.

Через кілька днів містечко зайняли німці. Парафіяни прийшли до улюбленого пастиря з вісткою про втечу комуністів, плакали від радості. Священик немов холодною водою усіх облив: «Не дуже радійте, на місце одного «добродія» прийшов інший, тільки гудзики в мундирах змінились».

Особливої гостроти набрала після приходу німців проблема євреїв, яких у Перемишлянах було чимало. Німці почали масове нищення євреїв. Отець Омелян Ковч неодноразово рятує життя багатьом євреям, публічно перешкоджає спаленню німецькими вояками Перемишлянської синагоги у

Пам'ятник О. Ковчу у Перемишлянах

якій перебували люди, видає понад 2000 свідоцтв про хрещення, які давали єреям мінімальні шанси на виживання. Рідні та знайомі переконували отця не наражати себе на небезпеку. Син Мирон, який вчився на священика, стверджував, що хрещення не врятує єреїв. «Я радію з твого вибору бути священиком, але, на жаль, ти ще не розумієш свого священичого покликання, тому покинь семінарію», – сказав батько, з глибоким смутком дивлячись на сина. Як відповідь на закиди отець Омелян вказував на гетто і запитував: «А чи ви бачили, як багато з тих, які йшли на смерть, хрестилися?».

Син Мирон Ковч згадував: «Якось кілька єреїв вбігли до хати і стали благати в батька рятунку: німці кинули в синагогу, де вони саме зійшлися на молитву, запаль-

ні бомби, замкнули двері й нікого не випускали. Батько скочив і побіг, я біг за ним і думав: що ж тато може тут зарадити? Але в батька не було жодної іншої думки, крім тої, що горять люди. Він вбіг між юрбу і голосно, по-німецьки (ци мову він знатав до скона), наказав поліції розійтися. На диво, вояки дезорієнтувалися і розійшлися. А він, з допомогою інших, відчинив підперті важким стовпом двері синагоги, вбіг усередину і став просто витягати напівпритомних, раз-у-раз різко викрикуючи: «Тікайте, хто куди може, німці зараз сюди повернуться!»

Отець Омелян навіть звертався з листом до Гітлера, в якому засуджував масові вбивства єреїв і вимагав дозволити відвідувати єреїв у гетто. Такі його діяння і не-loyalність до гітлерівців стали приводом до його арешту. Родина і знайомі робили все можливе, щоб його звільнити. Утримували його у львівській в'язниці на вулиці Лонського. Завдяки Митрополитові Андрею Шептицькому його могли звільнити, але з умовою, що той відмовиться від подальшої допомоги єреям. Такої заяви він не підписав, через що його залишили в ув'язненні.

Відомий запис діалогу, який відбувся того часу між отцем Ковчом та працівником гестапо у львівській в'язниці: «Ви знали, що єреїв хрестити заборонено?» – «Не знати». – «А тепер знаєте?» – «Знаю». – «Будете далі їх хрестити?» – «Буду».

Після великих фізичних і духовних знущань, у серпні 1943 року отця Омеляна Ковча перевезли до концтабору «Майданек» біля Любліна, звідки, за словами нацистів, був єдиний вихід – через димар крематорію. Там, в нелюдських умовах, отець Омелян довершив міру свого героїзму. Концтабір – це місце організованих вбивств. У важких умовах концентраційного табору він не забував про своє покликання. Священик служив там духовною потіхою усім людям, незалежно від походження та конфесійної приналежності.

Незважаючи на те, що адміністрація концтабору негативно ставилася до духов-

них осіб, отець Ковч не приховував свого священства. Він підпільно відправляв там Святу Літургію, сповідав в'язнів, благословляв свяченою водою останки в'язнів, які мали спалювати. За короткий час він здобув собі велику пошану і авторитет. У таких трагічних обставинах він зумів зберегти людяність і свою священицьку гідність.

Про його стан духу в цих непростих обставинах свідчить лист, який написав отець Омелян до своїх рідних:

«Я розумію, що стараєтесь про моє визволення. Але я прошу вас не робити нічого в цій справі. Учора вони вбили тут 50 чоловік. Якщо я не буду тут, то хто допоможе їм перейти ці страждання? Вони б пішли у вічність з усіма своїми гріхами й у глибокій зневірі, що веде до пекла. Тепер вони йдуть на смерть із піднятими додори головами, залишаючи свої гріхи позаду себе. І так вони переходят міст вічності. Я дякую Богові за Його доброту до мене. Окрім неба, це єдине місце, де я хотів би перебувати. Тут ми всі рівні – поляки, євреї, українці, росіяни, латиші, естонці. З усіх присутніх я тут одинокий священик... Тут я бачу Бога, який єдиний та однаковий для всіх, незалежно від релігійних відмінностей, що існують між нами. Можливо, наші Церкви є різні, але в усіх них царює той же великий Всемогутній Бог. Коли я відправляю Службу Божу, всі вони разом моляться. Моляться різними мовами, але чи Бог не розуміє усіх мов? Вони вмирають по-різному, а я допомагаю їм переходити цей місток у вічність. Хіба це не благословення? Хіба це не є найвеличніший вінець, який Господь міг покласти на мою голову? Саме так! Дякую Богові тисячу разів на день за те, що Він по-

слав мене сюди. Я не смію просити Його про щось більше. Не турбуйтеся про мене – радійте зі мною!».

У лютому 1944 року отець Омелян важко захворів і потрапив у табірний шпиталь, в якому «допомагали» швидше помрети. Згідно з архівними документами концтабору, він помер 25 березня 1944 року, а його тіло було спалено в крематорії.

У 1999 році Єврейська рада України присвоїла отцю Омеляну Ковчу звання «Праведник України». Врятовані ним люди завжди з трепетом у серці пам'ятатимуть свого рятівника.

Папа Римський Павло II 27 червня 2001 року проголосив його Блаженним Священномуучеником. Виголошуючи проповідь у Львові 27 червня 2001 року, Святіший Отець Папа Павло II, зокрема, говорив: «Пам'ять про них (блаженних мучеників) не може бути втрачена, бо вона є благословенням, їм ми виявляємо наш подив і нашу вдячність: вони є іконою Євангелія Блаженств, яка пережита аж до пролиття крові, вони становлять знак надії для наших і прийдешніх часів. Вони показали, що любов сильніша від смерті... Нехай їхнє свідчення не залишиться для вас тільки причиною до

На відкритті пам'ятника о. Омеляну Ковчу

вихвалення, а радше стане запрошенням до того, щоб їх наслідувати».

25 березня 2002 року відбувся екуменічний молебень за жертвами Майданека, під час якого чи не найкраще про пароха Майданека Омеляна Ковча сказав (тоді ще) кардинал УГКЦ Любомир Гузар: «Ми тут зібралися, щоб віддати шану отцю Омелянові, який був сином і священиком одного народу, загинув на землі другого народу, бо рятував синів і дочок третього народу. Прийшли ми сюди і тому, щоб щось із собою забрати, тобто науку: по-перше, навіть у найстрахітніших обставинах можна залишатися людиною, по-друге, релігійність – це наша зброя проти наших слабостей, і потрете, мусимо зробити все, щоб такі трагедії ніколи не повторювалися. Відійдімо із цього місця кращими людьми».

На підставі рішення Священного Синоду Єпископів Української Греко-Католицької Церкви від 7 вересня 2008 року, Патріарх Любомир Гузар своїм Декретом від 12 лютого 2009 року проголосив Блаженого Священномученика Омеляна Ковча покровителем душпастирів Української Греко-Католицької Церкви.

А 25 березня 2009 року в 65-річчя смерті отця Омеляна Ковча було проведено прощу духовенства УГКЦ до Музею на місці колишнього концтабору Майданек, до місця мученицької смерті священномученика Омеляна, щоб прийняти прах блаженного для виставлення його у кафедральних соборах кожної епархії та екзархату. Там відбулося вшанування пам'яті Блаженого отця Омеляна Ковча та відкрито обеліск з меморіальною таблицею зі словами його послання до рідних: «...Тут я бачу Бога – Бога, який однаковий для всіх, незалежно від наших релігійних відмінностей».

11 травня 2012 року у місті Перемишляни на Львівщині відбулося Проща духовенства та мирян УГКЦ, присвяченій пам'яті Блаженого Священномученика Омеляна Ковча. Вона відбулася за участі єпископів Української Греко-Католицької Церкви на чолі із Главою УГКЦ Блаженнішим Свяtoslavом Шевчуком. Також було проведено Чин освячення та Церемонія відкриття пам'ятника Блаженному Священномученику Омеляну Ковчу. Понад тисячу священиків та декілька тисяч мирян взяли участь у Проці та відкритті пам'ятника блаженному.

Це свідчення того, що отець Омелян Ковч – мученик Майданеку, мученик Другої світової війни, універсальний мученик, в якому кожний знайде відповідь на свої питання і приклад для наслідування. Священик, суспільно-політичний діяч, патріот свого народу, отець Омелян жив згідно з етичними нормами найвищого гатунку. Як священик і Слуга Божий зумів погодити Боже з людським, служивши Богові – служив людям. Його життя може служити прикладом справжнього екуменізму, толерантності, людини, яка до кінця свого людського існування не зрадила моральних принципів, глибоко гуманних та справді християнських. Приклад отця Омеляна Ковча засвідчує, що навіть у часі змін різних режимів людина може не опускатися до дріб'язкового сприйняття дійсності і гостро реагувати на несправедливість. Наслідувати життя святого – нелегко, але це потрібно, щоб світ ставав щораз ліпшим.

ВІЙНИ СУЧАСНОСТІ

ПРОТИРАКЕТНА ОБОРОНА США В ЄВРОПІ ЯК ВИЗНАЧАЛЬНИЙ ЧИННИК РОЗБУДОВИ СУЧАСНОЇ АРХІТЕКТУРИ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ СИСТЕМИ БЕЗПЕКИ

Світлана ЛІПКЕВИЧ,

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Наукового центру Академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного (м. Львів)

Ліпкевич С. Протиракетна оборона США в Європі як визначальний чинник розбудови сучасної архітектури європейської системи безпеки.

В статті проаналізовано зусилля військово-політичного керівництва США щодо створення елементів Національної протиракетної оборони на європейському континенті протягом 2008–2011 років та вплив цього процесу на функціонування наявної системи безпеки в Європі.

Ключові слова: протиракетна оборона, національна безпека, стратегічні ядерні сили, паритет стратегічних озброєнь, Сполучені Штати Америки, Російська Федерація.

Липкевич С. Противоракетная оборона США в Европе как определяющий фактор создания современной архитектуры европейской системы безопасности.

В статье проанализировано усилия военно-политического руководства США по созданию элементов национальной противоракетной обороны на европейском континенте в 2008–2011 гг. и влияние этого процесса на функционирование системы безопасности.

Ключевые слова: противоракетная оборона, национальная безопасность, стратегические ядерные силы, паритет стратегических вооружений, Соединенные Штаты Америки, Российская Федерация.

Lipkevych S. U.S. missile defense in Europe as a determining factor in the development of modern architecture of European security.

The article analyzes the efforts of military-political United States leadership to create National missile defense elements in Europe between 2008-2011 and its influence on functioning of existing security system in Europe.

Keywords: *missile defense, national security, strategic nuclear forces, strategic weapons parity, United States, Russian Federation*

Протягом останнього десятиліття стосунки між Сполученими Штатами Америки та Російською Федерацією певним чином визначаються прағненням військово-політичного керівництва США створити ефективну систему Національної протиракетної оборони (НПРО) та розмістити окремі її елементи за межами своєї території. У зв'язку з цим військово-політичне керівництво Російської Федерації однозначно висловило міркування, що розташування елементів протиракетної оборони США у безпосередній близькості до кордонів Росії створює загрозу національним інтересам РФ і дії у відповідь будуть дуже серйозними, аж до застосування ядерної зброї для знищенння елементів системи протиракетної оборони США у тих країнах, де вони розташовані.

Безсумнівно, в умовах загострення відносин між Росією та США у сфері роззброєння і контролю над озброєннями, підливу зусиль, спрямованих на розроблення заходів взаємної довіри, на розбудову системи загальноєвропейської безпеки, Україна як європейська держава, що будує своє майбутнє на засадах загальнозвізнаних універсальних цінностей, не може залишатися осторонь процесів розбудови демократичного й безпечного життєвого простору. Географічне ж розташування України таке, що будь-яке протистояння між Сходом та Заходом через протиракетну оборону негативно відбивається на питаннях її національної безпеки. Саме тому політична стратегія України щодо розгортання американської ПРО на європейському континенті повинна спиратися на тверезу, науково обґрунтовану

оцінку такої ситуації відповідно до інтересів народу України.

У цій статті розглянуті заходи Сполучених Штатів Америки щодо розгортання третього позиційного району Національної протиракетної оборони на європейському континенті та ставлення до цього Російської Федерації. Виходячи з актуальності проблеми, автор ставить за мету проаналізувати ситуацію, яка може виникнути після створення третього позиційного району НПРО США і обміркувати вже здійснені та можливі контрзаходи військово-політичного керівництва Росії щодо НПРО США в Європі.

Окрім аспектів створення та розвитку НПРО США знайшли своє відображення у поодиноких наукових працях вітчизняних дослідників [1–3], однак не всі питання, що стосуються реагування Росії у відповідь на прағнення США розгорнути певні елементи своєї Національної протиракетної оборони в Європі, зокрема протягом 2008–2011 років, дістали належне висвітлення.

Слід відзначити, що під час «холодної» війни та після розпаду СРСР будівництво оборонних споруд проти ракет вірогідного противника розцінювалось як сприяння дестабілізації ситуації в сфері безпеки, тому що коли в жодній зі сторін немає можливості побудувати собі ефективний протиракетний щит, не виникне спокуси завдати ракетно-ядерного удару евентуальному противнику.

13 грудня 2001 року Президент США Джордж Буш повідомив російську сторону, що США виходять із Договору по ПРО, а 17 грудня 2002 року Дж. Буш віддав наказ

розпочати розгортання системи протиракетної оборони. У наказі було підкresлено, що боротьба проти нових загроз – найвищий пріоритет для Президента як головнокомандувача та його адміністрації, тому Міністерство оборони США повинно розпочати розгортання системи ПРО, яка гарантує безпеку Америці від нових загроз. Система ПРО призначена для захисту території США, американських військ, які розташовані у різних регіонах світу, а також союзників Сполучених Штатів [4; 5, 4].

Загальна концепція ПРО США передбачає створення глибоко ешелонованої системи, яка розрахована на застосування неядерних засобів перехоплення балістичних ракет будь-яких типів на всіх ділянках траєкторії польоту – початковому, середньому та кінцевому. Дії інформаційно-розвідувальних та вогневих засобів, а також обмін даними між ними повинні здійснюватися в межах єдиної системи бойового керування та зв'язку. Розгортання Національної системи ПРО планували здійснити у два етапи. Перший етап (так звана перша черга) припадав на 2004–2005 роки, коли повинні бути розгорнуті компоненти НПРО наземної і морської конфігурації (так звані компоненти першого, або верхнього, ешелону).

Варто відзначити, що вже на початку 2007 року до наземних компонентів бойового застосування НПРО відносились два позиційні райони. Перший позиційний район був побудований на базі «Ванденберг» (штат Каліфорнія). Офіційно вважалося, що у «Ванденберзі» розташовано всього дві ракети, однак з цієї бази періодично здійснювалися випробувальні пуски протиракет, так що кількість перехоплювачів весь час варіювалася. Другий позиційний район був розташований на Алясці у Форт-Грізлі. Там у шахтах стояли 14 ракет. Крім того, Командуванню ПРО були підпорядковані 300 протиракет ПАК-3 у складі частин і підрозділів наземних зенітно-ракетних комплексів «Патріот» та два крейсери і десять есмінців, які мали на озброєнні протиракети «Стан-

арт-3». До системи ПРО США також входили радіолокаційні станції (РЛС) наземного базування: Beale (Каліфорнія), Cobra Dane (острів Шемія, Алеутські острови), у місті Файлінгдейлз-Мур (Великобританія), на базі Туле (Гренландія), РЛС передового базування на острові Хонсю (Японія), РЛС Globus-2 на острові Варде (Норвегія). Крім того, біля острову Адак (Алеутські острови) на нафтovій платформі, яка впиралася у дно і була здатна протистояти буревіям, був розташований радар SBR. В інтересах Командування ПРО щодо контролю космічного простору та попередження про ракетно-ядерний удар працювали також радіолокаційні пости Кваджалейн (атол Кваджалейн), Еглін (штат Флорида) і станції спеціального корабля стеження Військово-морських сил США «Інвінсібл» та випробувального судна «Обзервейшн Айленд» [6, 10; 7, 54; 8, 3].

З самого початку активного розгортання Національної ПРО США, військово-політичне керівництво Російської Федерації виступило проти її розбудови, тому що вважало, що у випадку використання кінетичних, лазерних та інших перспективних засобів впливу на російські міжконтинентальні балістичні ракети неможливо викреслити те, що повномасштабне розгортання Національної протиракетної оборони США надзвичайно зменшить ефективність складових стратегічних ядерних сил наземного та морського базування Збройних Сил Росії. НПРО США була у змозі забезпечити їх виживання навіть у випадку повномасштабного ядерного конфлікту між Америкою та Росією. Через те вся система безпеки, яка існувала між США і Російською Федерацією і була заснована на реалізації принципу забезпечення можливості взаємного гарантованого знищенння, докорінним чином могла бути зруйнована.

У січні 2006 року адміністрація США заявила про свої плани розгортання третього позиційного району ПРО у Східній Європі в період до 2013 року. До його складу перед-

бачали включити десять шахтних пускових установок протиракет, розташованих у Польщі, та потужну радіолокаційну станцію у Чехії. Вже у лютому 2007 року плани США щодо розгортання третього позиційного району Національної ПРО на європейському континенті перейшли у практичну площину [9, 9].

Необхідність мати передові ешелони своєї ПРО на Європейському континенті військово-політичне керівництво США обґруntовувало невідкладним завданням – треба захистити європейських союзників Сполучених Штатів від можливих пусків ракет країн «осі зла» («крайн-вигнанців»). До них США у першу чергу відносять Іран та Північну Корею. Згідно з заявами американської сторони, європейська ПРО США ніяким чином не спрямована проти Росії і з огляду на свої обмежені можливості не може загрожувати її потенціалу стримування. Наприклад, під час брифінгу для преси тодішній Міністр оборони США Р. Гейтс сказав: «У Москві добре розуміють, що ті компоненти ПРО, які ми збираємося розташувати в Європі і проводимо зараз з цього приводу переговори, не мають загрози для Європи, не мають загрози для Росії» [10, 2].

Слід підкреслити, що плани Сполучених Штатів щодо майбутнього розташування у Східній Європі елементів американської системи ПРО стали головним чинником сьогоднішніх стосунків між США і Росією. Можлива поява поблизу російських кордонів елементів американської системи ПРО не могло залишитися поза увагою російського керівництва. Вперше в історії Сполучені Штати заявили про свої наміри розташувати на постійній основі в Європі не просто частини та підрозділи звичайних збройних сил, а компоненти стратегічного призначення. З боку Російської Федерації була висловлена серйозна занепокоєність планами керівництва США, яка істотним чином впливала не тільки на баланс сил на континенті, але й на всю систему глобальної стабільності загалом.

У травні 2006 року в посланні Федеральним зборам Російської Федерації Президент В. Путін підкреслив: «Ми з вами повинні розбудовувати свою власну домівку міцною та надійною. Тому що ми бачимо, які процеси в світі відбуваються. Як кажуть, «товариш вовк знає, кого їсти». Їсть і нікого не слухає. Та й слухати, виходячи зі всього, не збирається. Куди тільки зникає весь пафос необхідності боротьби за права людини та демократію, коли мова йде про необхідність реалізувати власні інтереси. Тут виявляється, все можливо, немає ніяких обмежень. Але, розуміючи всю гостроту цієї проблеми, ми не повинні повторювати помилок Радянського Союзу, помилок епохи «холодної війни» – ні в політиці, ні в оборонній стратегії» [11, 2].

Можливі заходи Російської Федерації у відповідь на розташування третього позиційного району НПРО США в Європі висловив Президент РФ В. Путін в інтерв'ю журналістам країн «великої вісімки» в червні 2007 року у Хайлігендаммі (Німеччина): «Вперше в історії, хочу це підкреслити, на європейському континенті з'являться елементи ядерного потенціалу Сполучених Штатів Америки. Це просто змінює всю конфігурацію міжнародної безпеки... Певна річ, у нас повинні з'явитися нові цілі в Європі. А які це будуть засоби... Це вже справа техніки: балістичні та крилаті ракети, або це можуть бути зовсім інші системи...» [12, с. 10].

Більш конкретно позицію Росії щодо розгортання американської ПРО в Європі В. Путін роз'яснив 18 жовтня 2007 року у ході «прямої лінії» з громадськістю Російської Федерації: «Ми чітко і ясно сказали всім нашим партнерам, що у випадку ухвали цього рішення без урахування інтересів безпеки Росії, ми будемо здійснювати кроки у відповідь, які б, безумовно, забезпечили безпеку громадян Російської Федерації. Запевняю вас, такі кроки плануються, і ми їх зробимо. Де і що розташовувати – це прерогатива спеціалістів-військових, пере-

дусім спеціалістів Генерального штабу Російської армії» [13, А5].

Варто нагадати, що як відповідь на американські ініціативи щодо розгортання елементів національної ПРО на європейському континенті Російська Федерація прискорила реалізацію програми оснащення російських стратегічних ядерних сил системами озброєння, здатними надійно протистояти ПРО.

Під час свого офіційного візиту до Греції у червні 2007 року Президент Росії В. Путін пояснив російські ініціативи у галузі наступальних стратегічних озброєнь тим, що випробування нових ракет – це відповідь на односторонні, жорсткі і необґрунтовані дії в оборонній сфері партнерів Росії, зокрема на вихід США із Договору щодо ПРО і заплановане розташування елементів американської ПРО в Європі. Відповідні дії Росії, в тому числі й випробування нової зброй були, за словами В. Путіна, «спрямовані на збереження балансу у світі, і це вкрай важливо щодо збереження загального миру та безпеки». Президент РФ заявив, що Росія і надалі буде «удосконалювати свої можливості», однак це лише захисна реакція. «Не ми ініціатори нового витку гонки озброєнь», – підкреслив В. Путін [14, 4].

Переконаність російської сторони у тому, що третій позиційний район американської ПРО в Європі буде загрожувати національній безпеці Російської Федерації, зміцнилася після певних заяв прихильників розгортання елементів НПРО США на початку 2008 року. Наприклад, на слуханнях у Комітеті зі справ збройних сил палати представників Конгресу США Міністр оборони Р. Гейт наголосив: «Опріч ведення війни з глобальним тероризмом, ми повинні протистояти загрозам, з якими стикаються Сполучені Штати через ядерні амбіції Ірану, Північної Кореї та невиразних позицій таких країн, як Росія і Китай, які до того ж здійснюють нарощування своїх озброєнь» [15, 2]. Водночас Прем'єр-міністр Польщі

Я. Качинський, коментуючи майбутнє розташування на території Польщі американських ракет-перехоплювачів, заявив: «Це зміцнить нашу безпеку. Ми повинні пам'ятати, що постійно перебуваємо під загрозою. Росіяни не погодились зі змінами, які відбулися з 1989 року. Вочевидь, вони вважають, що ми перебуваємо у сфері їхнього впливу» [13, А5].

Слід відзначити, що 17 вересня 2009 року Президент США Б. Обама на голосив на внесений змін в ухвалені його попередником Дж. Бушем-молодшим планів щодо створення системи ПРО у Східній Європі. Ці зміни стосувались структури, складу та порядку розгортання третього позиційного району НПРО США.

Згідно з новим «Європейським поетапним адаптивним планом» (ЄПАП), розгортання європейського сегменту американської ПРО передбачалось здійснити у чотири етапи. На першому етапі (до кінця 2011 року) планувалось розгорнути низку протиракетних комплексів (ПРК) та протиракетних систем (ПРС) щодо захисту від балістичних ракет малої та середньої дальності. На півдні Європи необхідно було забезпечити прикриття декількох районів за допомогою кораблів, обладнаних протиракетними системами. Планувалось також розгорнути в Європі радіолокаційні станції передового базування (можливо, в Туреччині та на Закавказзі), які призначені не тільки для забезпечення корабельних ПРС, але й протиракет глобального використання на Алясці та в Каліфорнії. На другому етапі (до 2015 року) можливості європейської системи ПРО будуть збільшені за рахунок розгортання більш удосконаленої протиракети «Стандарт-3» модифікації В1 та додаткових інформаційних засобів на території Польщі та Румунії. Крім того, передбачалося розгортання наземного ПРК на базі протиракет «Стандарт-3» на півдні Європи в додаток до корабельних систем. На третьому етапі (до 2018 року) зона захисту Європи від ракет середньої та про-

міжної дальності буде збільшена шляхом розгортання на півночі континенту ще одного аналогічного наземного ПРК. На четвертому етапі (до 2020 року) планувалося забезпечити додаткові можливості захисту території США від міжконтинентальних ракет (МБР), які можуть бути запущені з території Близького Сходу [16].

Новий підхід США щодо створення елементів національної протиракетної оборони викликав повне схвалення всіх країн-членів Північноатлантичного альянсу. Більш того, 20 листопада 2010 року під час засідання Північноатлантичної ради у Лісабоні було ухвалено рішення на засадах елементів американської ПРО створити Європейську протиракетну оборону. У декларації Лісабонського саміту наголошено: «... 36. Загроза, пов'язана з розповсюдженням балістичних ракет, для європейського населення, території та сил НАТО зростає. Оскільки протиракетна оборона становить частину більш широкої відповіді протидії цій загрозі, ми вирішили, що Альянс буде розробляти можливості протиракетної оборони для виконання її ключового завдання – колективного захисту. Мета протиракетної оборони НАТО полягає у забезпеченні повного охоплення та захисту усього європейського населення країн-членів НАТО, їх території та сил проти зростаючих загроз, пов'язаних із розповсюдженням балістичних ракет... 37. З цією метою ми вирішили, що масштаб сучасної програми щодо спроможності системи управління Активної багаторівневої протиракетної оборони театру воєнних дій буде розширеній за межі захисту розгорнутих сил НАТО, для того, щоб також захистити європейське населення країн-членів НАТО, їх території та сили. У цьому контексті американсько-європейський поетапний адаптивний підхід вітається як цінний внесок до архітектури ПРО НАТО...» [17].

Як свідчать зарубіжні інформаційні матеріали, сьогодні на території низки країн-членів НАТО розгорнуті лише окремі елементи інформаційно-розвідувальних та

ударно-бойових систем протиракетної оборони. До них відносяться: засоби ППО провідних держав блоку, а також модернізовані наземні радіолокаційні станції (РЛС) системи попередження про ракетно-ядерний удар системи ПРО США, розташовані у Великобританії (Файлінгдейлз-Мур), Гренландії (Туле) та Норвегії (Варде). Що стосується вогневих засобів, то європейські члени НАТО мають мобільні зенітні ракетні комплекси (ЗРК) далекої дії типу «Петріот» американської розробки (ПАК-2 та ПАК-3), які здатні протидіяти балістичним ракетам малої дальності на кінцевій ділянці траєкторії польоту на відстані до 25 і висоті до 15 км. Отже, ефективних засобів боротьби з міжконтинентальними балістичними ракетами (МБР) та балістичними ракетами середньої дальності (БРСД) країни-учасниці створення ЄвроПРО, за винятком США, не мають. Перспективними планами НАТО передбачено створення системи ПРО з двох ешелонів, яка буде містити космічний та наземний варіанти переходоплення балістичних ракет. До складу наземного ешелону планується ввести наземні РЛС у Великобританії та Норвегії, а також станції передового базування у Туреччині та інших країнах. Основою вогневих засобів будуть американський корабельний комплекс «Іджис» з протиракетами «Стандарт-3» різноманітних модифікацій та його наземний варіант «Іджис Ашор», який передбачається розташувати в Румунії та Польщі [18, 5–6].

Варто відзначити, що стурбованість військово-політичного керівництва Росії щодо розгортання третього позиційного району НПРО США в Європі викликала у адміністрації Сполучених Штатів здивування: в чому причини такої надмірної реакції Росії? Невже обмежена кількість ракет-перехоплювачів у Польщі або Румунії можуть становити будь-яку загрозу щодо російських сил ядерного стримування, які мають тисячі ядерних боеприпасів? У дійсності ж ситуація навколо третього позиційного району американської ПРО та ЄвроПРО дуже

складна, тому навіть російське експертно-аналітичне товариство не має однозначної думки з цього приводу.

На наш погляд, передусім варто нагадати резонансний матеріал двох американських експертів – Кейра А. Лібера та Деріла Дж. Преса, який був опублікований ще у березні–квітні 2006 року в журналі «Foreign Affairs». У ньому вони заявили, що США стоять на порозі фактичної невразливості щодо ядерної атаки з боку Росії та Китаю: «Дуже скоро у Сполучених Штатах з'явиться можливість першим ударом знищити ядерні арсенали далекого радіусу дії, які мають Росія та Китай... Керівництво Росії не може більше розраховувати на те, що сили ядерного стримування, які вони мають, здатні до виживання та будуть застосовані... Ядерні сили США вже сьогодні призначені до завдання першого нищівного удару по Росії та Китаю... Прагненням досягнути ядерної переваги чудово пояснюється стратегія протиракетної оборони... Система ПРО у тому вигляді, в якому вона, скоріш за все, буде розгорнута, має цінність передусім у наступальному, а не в оборонному контексті, тобто у тому випадку, якщо буде діяти не як окремий щит, а як доповнення до сил першого удару» [19].

Думку американських експертів підтверджує зміст «Концепції створення глобальної єдиної системи протиповітряної та протиракетної оборони США», яку розробило американське військове відомство, а військово-політичне керівництво ухвалило на початку ХХІ століття. Концепція наголошує: «Найкращим методом стримування ворожої загрози є завдання удару, який випереджує, та ураження його засобів до їх пуску. Такі дії полегшать завдання сил активної оборони, зменшать кількість засобів, які можуть брати участь в ударі по об'єктах, що обороняються. Якщо виконання активної оборони з будь-яких причин неможливе (внаслідок передислокації або нестачі сил та засобів), то наступальна операція буде єдиним засобом захисту об'єктів, що обо-

роняються, застосування якого передує заходам пасивної оборони» [20, 1].

Слід також відзначити, що у вересні 2011 року було оприлюднена доповідь незалежних експертів Федерації американських вчених, яка доводить, що ЄвроПРО навіть на рівні 20 відсотків своєї ефективності здатна серйозно зашкодити більшій частині російського ядерного арсеналу, а при стовідсотковому коефіцієнті корисної дії – знищити переважну його частину. Експерти вважають – якщо ракети-перехоплювачі «Стандарт-3» модифікації В1 зі швидкістю 3,3 км/сек будуть в змозі перехоплювати балістичні ракети на висоті 600–700 км, то «Стандарт-3» ВІІ зі швидкістю 4 км/сек – на висоті 250 км, але на відстані 2100 км, а при швидкості 5,5 км/сек – на висоті 250 км та на відстані до 3300 км, то вони будуть призначені не для боротьби з балістичними ракетами Ірану або Північної Кореї. Їх цілі – російські стратегічні ядерні сили [21, 4].

Стосовно оцінки потенційної загрози ЄвроПРО російським стратегічним ядерним силам (СЯС), то слід відзначити таке: російськими експертами та офіційними представниками морські і наземні протиракети «Стандарт-3» та радари на території Європи, стратегічні протиракети ГБІ на території США разом з радарами системи попередження про ракетний напад розглядаються як загроза потенціалу ядерного стримування Росії. Для стримування ракетних амбіцій Ірану цілком достатньо розгортання в Румунії бази американських протиракет «Стандарт-3». Створення аналогічної бази в Польщі та істотне підвищення швидкості руху протиракет, а тим більше, надання їм стратегічного статусу, тобто можливості перехоплення боєголовок МБР, свідчить про прагнення американської сторони до зміни існуючого балансу сил в сфері стратегічних наступальних зброянь [22, 7].

При цьому слід врахувати, що, за офіційними даними, до 2015 року військове відомство США буде мати 905 ракет-перехоплювачів, із яких 96% буде розташовано

за межами американської території, в тому числі половина з них – у морських акваторіях, які омивають Європейський континент – на кораблях з ракетами-перехоплювачами «Стандарт-3» [21, 5].

Опоненти процесу розгортання елементів НПРО США в Європі вважають, що сьогодні у США розробляють все більш уdosконалені засоби ураження, включаючи протиракети зі ступенем перехоплення, який роз'єднується. Цілком можливо очікувати, що військово-промисловий комплекс країни, витративши ще декілька десятків мільярдів доларів, дуже скоро створить таку зброю, яка реально дозволить перехоплювати сучасні балістичні боеголовки. Крім того, наявність об'єктів стратегічного озброєння, обладнаних новітніми засобами бойового керування та зв'язку, не виключає подальшого розташування та території цих об'єктів й ударних засобів. При цьому, системно аналізуючи наслідки створення елементів ЄвроПРО, російська сторона змушена враховувати і наявність у США великої кількості високоточної зброї та розвиток нової інформаційно-управлінської інфраструктури збройних сил [23, 3].

Варто підкреслити, що в російському експертно-аналітичному товаристві існують й інші оцінки щодо створення ЄвроПРО.

По-перше, сьогодні для перехоплення однієї недосконалої іранської ракети з простими засобами протидії слід витратити у середньому п'ять протиракет. Російські МБР та балістичні ракети підводних човнів (БРПЧ) обладнані більш ефективними комплексами подолання ПРО. Для перехоплення тільки одного боезаряду необхідно до 10 стратегічних протиракет ГБІ. Тому планувати застосування ракет «Стандарт-3» було б дуже нераціонально [24, 5]. З цього приводу показовою є позиція розробника сучасних російських стратегічних ракет Ю. Соломонова. Він вважає, що «наявний сьогодні та завтра рівень розвитку технологій не дозволяє говорити про ефективність системи ПРО щодо перехоплення страте-

гічних ядерних озброєнь» та стверджує, що «відповідно до потенційних умов бойового застосування ракетно-ядерних озброєнь можливість ефективного використання комплексів стратегічної ПРО просто виключається» [25, 7].

По-друге, ПРО – оборонні засоби, тому заяви щодо їх ударного потенціалу – безглузді. Підозри, що у шахтах Польщі та Румунії будуть розташовані не протиракети, а БРСД – безпідставні, тому що у БРСД, у порівнянні з протиракетами, зовсім інші масогабаритні характеристики. Їх легко виявити з супутників, та їх шахти для їх розташування мають бути більшого розміру, що також легко виявити за допомогою космічної розвідки [26, 3].

Слід відзначити, що вже наприкінці 2011 року США практично завершили першу фазу «Європейського поетапного адаптивного плану», розгорнувши поблизу берегів Європи на кораблях морську систему ПРО у вигляді багатофункціональної бойової інформаційно-управлінської системи «Іджис» з ракетами-перехоплювачами «Стандарт-3», які дозволяють перехоплювати балістичні ракети з дальністю стрільби від 3000 до 5000 км. У вересні того ж року були підписані угоди про розгортання інформаційно-розвідувальних та ударно-бойових засобів ПРО з Туреччиною та Румунією, а також набрали чинності американсько-польські домовленості 2008–2010 років про розгортання повномасштабної операційної бази ПРО США в районі Редзиково-Слупськ поблизу Калінінградської області РФ [20, 4]. Водночас військово-політичне керівництво США, як і раніше, відмовляється надати РФ офіційні юридичні гарантії неспрямованості системи ПРО проти Росії в майбутньому. З цього приводу 31 жовтня 2011 року міністр закордонних справ РФ С. Лавров заявив: «Наші партнери не дають відповіді на просте та закономірне запитання: якщо плани глобальної ПРО США, яка буде називатися глобальною ПРО НАТО, не спрямовані проти інтересів Росії, чому

неможливо укласти чіткі правові гарантії, які підтверджують, що система не націлена на Російську Федерацію, на наші стратегічні ядерні сили? Відсутність відповіді наводить на думку, що наші партнери не дуже циркосердні» [27, 8].

23 листопада 2011 року Президент РФ Д. Медведєв виступив з телеверненням до США та НАТО, в якому наголосив, що відповідно до ситуації, яка склалася у відносинах між США та РФ щодо розгортання ЄвроПРО, Росія вирішила чинити деякі заходи протидії. По-перше, Міністерство оборони РФ негайно уведе до бойового складу РЛС системи попередження про ракетний напад поблизу Калінінграда. По-друге, у межах створення системи повітряно-космічної оборони Росії негайно буде посилено прикриття об'єктів СЯС. По-третє, стратегічні балістичні ракети, які йдуть на озброєння ракетних військ стратегічного призначення та російського Військово-морського флоту, будуть обладнуватися перспективними комплексами подолання ПРО та новими високоекспективними бойовими блоками. По-четверте, Збройним силам РФ поставлено завдання щодо розробки заходів, які забезпечують за необхідності руйнацію інформаційних та управлінських засобів системи ПРО. По-п'яте (у випадку, якщо вищезазначених заходів буде недостатньо), Росія розташує на заході та на півдні країни сучасні ударні системи озброєнь, які забезпечать вогневе ураження європейського компоненту ПРО (зокрема, розгорне у

особливому Калінінградському районі ракетні комплекси «Іскандер». «Будуть підготовлені, а з необхідності – реалізовані й інші заходи щодо протидії європейській складовій американської протиракетної оборони», – підкреслив Д. Медведєв [28, 1 – 2].

Про те, що заява Президента РФ не голослівна, свідчить факт відкриття 29 листопада 2011 року в Калінінградській області РЛС, яка здатна контролювати повітряний простір над Європою та оповіщати про ракетний напад. Під час відкриття РЛС Д. Медведєв заявив: «Я вважаю, що цей крок буде сприйнятий західними партнерами як перший сигнал готовності країни до адекватної відповіді на ті загрози, які несе у собі система ПРО нашим стратегічним ядерним силам» [29, 4].

Таким чином, можна стверджувати, що основні ускладнення в сучасних відносинах між Сполученими Штатами Америки та Російською Федерацією обумовлені не проблемами воєнної безпеки, а полягають в сфері політичних розбіжностей, які виходять за межі проблеми Протиракетної оборони. Вони певним чином перешкоджають повноцінному співробітництву США та РФ у багатьох сферах безпеки, тому що протиракетні системи обумовлюють військову і зовнішню політику сторін та їх стратегічні стосунки. А це, в свою чергу, серйозно перешкоджає процесу розбудови безпечного життєвого простору на Європейському континенті.

ДЖЕРЕЛА

1. Попович О.І. Зовнішньополітична діяльність України в контексті московського Договору 1972 року з протиракетної оборони / О.І. Попович // Аналітично-інформаційний вісник «Схід». – 2008. – № 4. – С. 107 – 112.
2. Попович О.І. Досвід створення Сполученими Штатами Америки системи протиракетної оборони країни протягом 90-х років ХХ століття / О.І. Попович // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». – 2009. – № 634. – С. 156 – 163.
3. Розвиток європейської системи про: позиція України: аналітична доповідь / Є.В. Маляревський, А.І. Шевцов, Т.В. Брежнєва. – К.: НІСД, 2011. – 57 с.
4. President Makes Announcement on ABM Treaty (“The White House”). – Режим доступу: <http://www.whitehouse.gov/news/releases/2001/12/2001112113-4.html>. – Заголовок з екрану.

5. Сокут С. Хождение по ракетно-ядерному кругу // Независимое военное обозрение. – 2003. – 24 – 30 января (№2). – С. 4.
6. Вильданов М., Галкин Д. Создание в ВС США командования противоракетной обороны // Зарубежное военное обозрение. – 2007. – № 3. – С. 10 – 11.
7. Максименков А., Долин М. Основные направления развития РЛС систем предупреждения о ракетно-ядерном ударе и контроля космического пространства США // Зарубежное военное обозрение. – 2007. – № 9. – С. 54 – 58.
8. Мясников В. Противоракетная империя США // Независимое военное обозрение. – 2007. – 20 – 26 июля (№ 23). – С. 3.
9. Суханов П. Американская версия похожа на легенду // Военно-промышленный курьер. – 2007. – 7–13 марта (№ 9). – С. 9.
10. Херхеров С. «Троянский конь» у границ России // Военно-промышленный курьер. – 2007. – 23–29 мая (№ 19). – С. 2.
11. Послание Федеральному собранию Российской Федерации // Российская газета. – 2006. – 11 мая (№ 97). – С. 1 – 3.
12. Полицын А. Создаваемая США проблема для всей Европы // Военно-промышленный курьер. – 2007. – 27 июня – 3 июля (№ 24). – С. 10.
13. Бурлаченко С. Варшава признает, зачем нужна американская ПРО: против России // “2000”. – 2007. – 26 октября – 1 ноября (№ 43). – С. А5.
14. Кедров И. Асимметричный запуск «Искандера» // Военно-промышленный курьер. – 2007. – 6 – 12 июня (№ 21). – С. 4.
15. Клиmov С., Зорин В. Лукавые «партнёры» из НАТО // Военно-промышленный курьер. – 2008. – 23 – 29 января (№ 3). – С. 2.
16. Ворошилов Д. Новый план США по ПРО предусматривает развертывание системы в 4 этапа. – Режим доступу: http://www.ria.ru/defense_safety/20090918/185486982.html.
17. Декларація Лісабонського саміту схвалена Главами держав та урядів, що взяли участь у засіданні Північноатлантичної ради у Лісабоні 20 листопада 2010 року. – Режим доступу: http://www.nato.int/cps/uk/natolive/official_texts_68828.htm/ – Заголовок з екрану.
18. Лумпов В., Вильданов М. Взгляды военно-политического руководства НАТО на проблему создания и развертывания ЕвроПРО / В. Лумпов, М. Вильданов // Зарубежное военное обозрение. – 2011. – № 5. – С. 3 – 7.
19. Рост ядерного превосходства США. – Режим доступу: <http://www.inosmi.ru/wordl/20060502/227155-print.html>. – Заголовок з екрану.
20. Волков С., Дробышевский А. Нужен ли «зонтик» Буша над Европой? // Военно-промышленный курьер. – 2006. – 22 – 28 ноября (№ 45). – С. 1, 9.
21. Козин В. ЕвроПРО: “to be or not to be” / В. Козин // Независимое военное обозрение. – 2011. – 14 – 20 октября (№ 39). – С. 1, 4 – 5.
22. Евсеев В. Угрозы реальные и мнимые / В. Евсеев // Независимое военное обозрение. – 2012. – 20 – 26 апреля (№ 13). – С. 1, 6 – 7.
23. Романец И. Третий позиционный район ПРО США: предназначение – мнимое и реальное / И. Романец // Зарубежное военное обозрение. – 2007. – № 7. – С. 2 – 6.
24. Дворкин В. Пришло время забыть об угрозах ЕвроПРО / В. Дворкин // Независимое военное обозрение. – 2011. – 30 сентября – 6 октября (№ 37). – С. 1, 4 – 5.
25. Брезкун С. Стратегические ошибки от Эйзенхауэра до Корейко / С. Брезкун // Независимое военное обозрение. – 2011. – 25 ноября – 1 декабря (№ 45). – С. 1, 6 – 7.
26. Храмчихин А. Против кого ЕвроПРО? / А. Храмчихин // Военно-промышленный курьер. – 2011. – 26 октября – 1 ноября (№ 42). – С. 3.
27. Блинov A. Решение проблемы ПРО спотыкается о политику / A. Блинov // Независимая газета. – 2011. – 2 ноября (№ 239). – С. 8.
28. Дерябин А., Литовкин В. Гонка вооружений для бедных / А. Дерябин, В. Литовкин // Независимая газета. – 2011. – 24 ноября (№ 256). – С. 1 – 2.
29. Сидибе П. Россия ответила «дешевле и проще» / П. Сидибе // Известия в Украине. – 2011. – 1 декабря (№ 225). – С. 4.

ВИЗНАЧНІ ВОЄННІ ПОДІЇ ТА ВІЙСЬКОВІ ДІЯЧІ

КНЯЗЬ КОСТАНТИН ІВАНОВИЧ ОСТРОЗЬКИЙ – ВЕЛИКИЙ ГЕТЬМАН ЛИТОВСЬКО-РУСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Микола ПАШКОВЕЦЬ,
*старший викладач Інституту післядипломної освіти
Київського Національного університету імені Тараса
Шевченка, член Товариства воєнних істориків при
Міжнародному благодійному фонді «Україна-ЮНЕСКО»*

Три віки, XIV–XV–XVI, князі Острозькі
світили в Русі-Україні, як ясне сонце.

Митрополит Іларіон

Перша згадка про острозьких князів та про їх родинний герб датується 1340 роком. Найімовірніше, що князі Острозькі походять від Василька Романовича (батька князя Данила Острозького, онука короля Данила Га-

лицького), який народився між 1256–1260 роками, а помер на початку XIV століття, тримав Слонімське князівство (після 1282 року) і, можливо, Острозьке князівство (початок XIV століття). від якого вони взяли своє прізвище.

Саме в цій князівській родині народився у 1460 році князь Костянтин Іванович Острозький (Костянтин I), який став великим гетьманом Литовсько-Руської держави. Він був видатним талановитим полководцем, якого, з подачі видатного польського хроніста Мацея Стрийковського, в Європі за близькі перемоги називали «Ромулом або другим Ганнібалом, Пірром і Сципіоном руським і литовським... мужем святої пам'яті і надзвичайно прославленої діяльності», який вірою і правдою служив своїй вітчизні.

Папський легат у Польщі Пізоні в 1514 році писав: «Князь Костянтин може бути названий країним воєначальником нашого часу». Завдяки його військовій звитязі Центрально-Східна Європа зараз має європейське, а не азіатське обличчя.

Проте в Україні його ім'я і сьогодні маловідоме, принаймні не настільки як ім'я його сина Василя-Костянтина Острозького. Тому й слава його перебуває в тіні слави яскравої постаті сина.

Князь Костянтин Іванович Острозький зміг створити досить велику своєрідну «державу в державі». Його володіння починались від Білої Церкви на сході і сягали Турово-Пінської землі на півночі. При його правлінні в середині XVI століття Острог став одним з найбільших міст в Україні з населенням в декілька десятків тисяч чоловік. Через місто проходили важливі торговельні шляхи, які зв'язували Східну Європу з Західною. Крім численної шляхти, купців і ремісників, у місті проживало багато вчених. Саме тоді Острог почали іменувати «Волинськими Афінами».

Про дитячі та юнацькі роки князя Костянтина Івановича ніяких даних не збереглося. Документальні згадки про молодого княжича сягають 1486 року, коли в супроводі старшого брата Михайла він з'явився при столичному велиkokняжому дворі у Вільню.

У 1492 році після смерті польсько-литовського монарха Казиміра IV Ягелона

Великим князем Литовським стає Олександр Ягелон. Князівство переживає важкі часи. Войовнича Москва по крихті, але безперервно відкусує територію, шматок за шматком, озброївшись великороджавними ідеологемами типу: «Москва – третій Рим», «Москва – збирач усіх Руських земель» тощо. Уже в серпні 1492 року московське військо на чолі з Ф. Телепнем-Оболенським спалило міста Любецьк та Мценськ, а їх жителів забрало в полон. Восени московські воєводи зайняли Хлєпень і Рогачів, а також заволоділи литовськими землями у верхів'ях Оки. Були зайняті міста Мезецьк, Серпейськ, Масальськ, Вязьма, спалений Апаков. У 1493 році московське посольство провело перемовини з Конрадом Мазовецьким і магістром Тевтонського ордену, на яких було запропоновано створити антиягелонський військовий альянс.

Фундатор московського імперського мислення Іван III не соромиться спекулювати релігійними почуттями як своїх, так і чужих підданих. Навіть родинні зв'язки й обов'язки кладе на вівтар експансійного руху Москви, видавши у 1494 році свою доньку Олену за Олександра Литовського. Шлюб, за задумом східного політика, повинен був ще більше розколоти суспільство стратегічного противника, допомогти переврати важелі управління до своїх рук. Укладаючи мирну угоду з Олександром, Іван III не збирався відмовлятися від своїх претензій на всі руські землі, про що свідчить, зокрема, його настійливе домагання признання Литвою за ним титула «Государь всяя Руси».

Кримське ханство що недавно виникло з допомогою Литви змінило орієнтацію політичних уподобань у бік могутньої Османської імперії. По Україні розшищакували ординські загони. Мало не щорічний величезний ясир знелюдовав українські землі.

Починаючи з 1491 року, князь Костянтин Іванович прославився низкою перемог над татарами. В боротьбі з ними й почала

складатися гучна слава волинського князя, якому вдалося тричі отримати переконливі перемоги над ордами кримського хана Менглі Гирея – під Мозирем, на річці Уж у Київському Поліссі та під Очаковом.

Навесні та влітку 1497 року разом з братом Михайлом він здійснив кілька походів на татар, погромивши їх і звільнивши полонених та пограбоване майно. Особливо нищівної поразки вони завдали татарам під час другого походу. Тоді вдалося полонити сина кримського хана Мехмед Гирея.

Восени 1497 року Костянтин Іванович став гетьманом Великого князівства Литовського і Руського. Тоді йому виповнилося 37 років – для такої високої посади вік дуже молодий. Князь Костянтин Іванович Острозький як Великий гетьман очолював литовсько-польсько-руське військо у 33 битвах, з яких програв лише дві.

Велике значення князь надавав побудові оборонних споруд. Завдяки його старанням у 1498 році поселення Дубно отримало статус міста, а в 1507 році – Магдебурзьке право. Місто стало однією з найбільших фортець південно-східної Волині, стримуючи татарські наїзди. Костянтин Іванович, отримавши за свої військові заслуги значні володіння в південно-східній Волині, вибудував оборонну систему із замків, до складу яких, окрім Дубна, входили Острог, що був значно зміщений, Рівне, Дорогобуж, Полонне, Звягель, Чуднів та інші. Тоді ж він отримав у володіння села Здовбицю, Здолбунів, Дермань, Лебеді, Кунів та інші (зараз це переважно поселення Здолбунівського району Рівненської області).

Коли у 1499 році Москва оголосила Литві війну під надуманим приводом, що йде боронити православних українців та білорусів, яких Литва примушує ставати католиками, то воєначальником усіх литовсько-руських військ супроти московського війська став ревний оборонець православ'я в Україні князь Костянтин Іванович Острозький.

Портрет Костянтина Івановича Острозького (XVIII ст.) з Білоцерківського краєзнавчого музею

Московське військо під керівництвом воєводи Якова Захар'їна і казанського царевича Махмет-Аміна в травні 1500 року зайняли Брянськ, Новгород-Сіверський, Стародуб, Путивль, Мценськ, Серпейськ, Гомель, Любич, Рильськ. Інше військо московітів на чолі з Юрієм Захар'їним-Кошкіним вийшло з В'язьми і у червні здобуло Дорогобуж. Трохи пізніше з Великих Лук на Торопець рушило третє московське військо. Четверте московське військо стояло в готовності у Твері.

Татари, які й до цого часу не давали спокою південним землям Великого Князівства Литовського, тепер почали насідати ще активніше. У 1500 році вони пішли широким фронтом на Волинь, Малопольщу, Берестейську землю.

У цій ситуації головну роль в організації оборони країни взяв на себе гетьман Костянтин Острозький. Поспішно мобілізувавши всіх, кого було можливо, він зібрав

3500 вершників і вже у травні 1500 року вирушив з Вільно на схід – «стерегти межі».

Московські воєводи довідалися про рух корпусу Острозького, коли той уже покинув Мінськ і направився на Смоленськ. Тоді вони попросили підмогу. Іван III кинув під Дорогобуж війська від Стародуба і Цверні, а головним командуючим призначив одного з найкращих своїх воєвод – Данила Щеню.

Подолавши біля 350 верств, Острозький увійшов у Смоленськ на початку червня. Великі сили на чолі з самим великим князем Олександром, які рухалися слідом, тоді тільки підходили до Мінська. Але часу не можна було гаяти, тому, доукомплектувавши військовий корпус смоленцями на чолі з намісником Станіславом Кішкою, Острозький через тиждень покинув Смоленськ і пішов на групу воєводи Кошкіна, яка стояла біля річки Ведрош за кілька кілометрів від Дорогобужа. Обороняти Смоленськ залишилася зовсім невелика залога, бо була впевненість, що ворога буде зупинено.

Захоплений під Єльнею полонений розповів, що до Кошкіна поспіла підмога і тепер чисельність московського війска сягає 40 тисяч. У Острозького налічувалося біля чотирьох з половиною тисяч вершників. Вести 4 тисячі на 40 тисяч – рівнозначно самогубству. Але після короткої наради гетьман твердо сказав: «Мало чи багато

московітів буде, та тільки взявши Бога в підмогу будемо битися з ними, а не бившись назад не вернемося».

Щоб з'явитися перед ворогом зненацька і нав'язати йому свою тактику битви, хоругви Острозького звернули з дороги, пройшли крізь ліс і болота і 14 липня 1500 року першими наблизились до річки Ведрош і річки Рясна поблизу села Єловка. Московські війська стояли на правому березі ріки Ведрош на Широкому Мицьковому полі, що біля Лапачина. Їхній передовий полк встиг переправитися на лівий берег і розпочав бій до підходу основних сил гетьмана Острозького. Кіннота гетьмана просто з похідної колони перешкіувалась у бойовий порядок і долучилася до битви. Легко розбивши передовий московський полк, Острозький переправився на правий берег Ведрош і атачував головні сили воєводи Щені. Почалася кривава січа, яка тривала цілий день. Нарешті удар зasadного московського полку, який обійшов бойовисько лісом і атачував збоку литовсько-русські війська гетьмана Острозького, остаточно вирішив долю нерівного бою. Переможці зруйнували міст і безжалісно сікли переможених, топтали і топили – «з-за трупу кінь не скакав...» Загинули мало не всі, хто прийшов з Острозьким. Врятуватися змогли тільки кілька сот вояків з чотирма ротмістрами та Станіславом Кішкою.

Новогрудський намісник Іван Храптович, маршалок Григорій Осцікевич, Миколай Глібович потрапили в полон. Серед захоплених у неволю був і поранений гетьман Костянтин Острозький.

Звістка про страшну трагедію на Ведроші дійшла до великого князя Олександра коли той з військом минав уже Борисів. Великий князь був приголомшений, але не

«Похід москвитян». XVI століття.
Художник – Іванов Сергій Васильович

втратив рішучості і поспішив зміцнити оборону Орші і Смоленська. Потім він рушив до Полоцька, бо з півночі загрожували псковські полки князя О. Оболенського.

Для воєвод Івана III перемога під Дорогобужем далася з такими втратами, що вони одразу ж запросили додаткової допомоги. Прийшли два свіжі полки. Тоді ж з Москви у Крим до хана Менглі-Гирея були послані гінці з проханням Івана III ще раз зробити наїзд на Велике князівство Литовське. Однак московити не змогли сповнаскористатися з цієї перемоги, бо підійшли основні сили князя Олександра. Москва тоді оволоділа тільки Путівлем.

Пробувши довгі сім років у московському полоні, князь Костянтин Острозький не піддався на заманливі пропозиції Москви про перехід до неї на службу, а при першій же слухній нагоді у 1507 році вирвався з полону і вже 25 вересня повернувся до рідного Острога, де зустрівся з козацьким ватажком Остафієм Дащковичем, разом з яким в тому ж році одержав перемогу над татарами під Слуцьком. Польський король Сигізмунд I Старий повернув Костянтину Острозькому гетьманську посаду, а також намісництво Вінницького та Брацлавського замків, ще й надав йому посаду маршалка землі Волинської та Луцького старости. Цей факт свідчить, наскільки високо цінували його як полководця.

У 1507 році князь Михайло Львович Глинський, який доводився дядьком Костянтину Івановичу Острозькому, підняв повстання за відокремлення Русі від Литви. Він закликав на поміч Москву. Заворушення охопили Берестейщину, Житомирщину, Київщину, деякі інші області. Щоб закріпiti династичні права на Київ, Глинський сватався до вдови князя Семена Слуцького Анастасії, але невдало. До того ж у повстання вичерпався матеріальний ресурс. Населення, почуваючись економічно неуярмленим, повелося помірковано.

Гетьман Костянтин Іванович Острозький у цьому конфлікті виступив проти

свого дядька князя Михайла Глинського, підтримуючи короля Сигізмунда I Старого. За наказом короля в травні 1508 року Острозький з військом рушив на Мозир. Глинський, не знаючи про небезпеку, від'їхав зі своїми родичами до Москви. Політичні опоненти князя Острозького спробували звинуватити його, що він не перешкодив Глинським виїхати до Московії і назначали, що й сам князь навіть лик має підозрілий, а в душі, певно, носить чорні думи – «піде дорогою Глинського». Та, на жаль, це не відповідало дійсності, бо вкотре вже в українській історії два визначних лідери, які б могли стати великими поводирями українського народу, не знайшли спільнної мови. Повстання захлинулося, а Глинський втік до Москви. Тоді разом з Глинськими покинули рідні терени князі Друцькі, Одинцевичі, Жижемські; панство – Козловські, Дрожджі, Хребтовичі, Іващенцевичі, Єльці, Келбовські.

В серпні 1508 року Острозький і Фірлей з загонами кінноти напав на Сіверську землю, а Кішка з невеликим загоном рушив в напрямку Москви і захопив Дорогобуж і Торопець. Однак московські воєводи в результаті контрнаступу відбили ці міста.

Костянтин Острозький у 1508 році отримав у володіння вотчину свого дядька князя Михайла Глинського – Туров з округою та іншими землями. У 1509 році взяв шлюб з Тетяною Ольшанською – дочкою новогрудського воєводи князя Симона Ольшанського і сестрою віленського каштеляна князя Олександра Ольшанського, після смерті якого через два роки гетьман зайняв його посаду віленського каштеляна.

18 червня 1511 року Костянтину Івановичу Острозькому «за службу» був наданий замок і місто Степань «з усією волостю до нього здавна належачою, з двома ярмарками на рік: на Покрову і на св. Афанасія і щотижневим торгом».

Та не довго тривало спокійне життя гетьмана. У 1509 році татари увірвалися в Галичину і Острозький був вимушений

Імператор Максиміlian I.
Портрет Рубенса, 1618 р.

разом з коронним гетьманом М. Кам'янецьким виступити супроти піднімників. Наступного 1510 року татари рушили ще з більшою силою і досягли навіть земель Білорусі. Тому гетьману Острозькому довелося громити їх і біля Києва, і біля Овруча, і біля Брацлава.

А Москва все не поліщала планів захоплення Смоленська, і з цією метою інспірювала у 1512 році напад орд хана Менглі-Гирея, очолюваних трьома мурзами, на Волинь. Великий князь Литовський і король польський Сигізмунд I був саме тоді в Кракові і готовувався до шлюбу. Почувши про татарський напад, він направив проти їх коронного гетьмана М. Кам'янецького з своїми надвірними хоругвами, а також військо Костянтина Острозького, якого було призначено за головнокомандуючого, з наданням йому надзвичайних повноважень диктатора, поки війська знаходяться в полі, а саме: «Щоб гетьману у всім минулому

слухняні, доручаю йому слухняних ушановувати, а завзятих і неслухняних карати, як сам пан господар».

Виявивши татар під Вишнівцем, що готувалися напасті першими, гетьман Острозький повів війська (блізько 5 тисяч кінноти) на татарський табір. Битва відбулася 28 квітня 1512 року на Лопушнянському полі під Вишнівцем. Як тільки Острозький розмістив війська у бойовому порядку – на лівому крилі поставив поляків на чолі з Кам'янецьким, а на правому, близче до татарського табору, виставив свої полки, – татари тут же налетіли з пронизливими криками і гиканням. Вони то наближалися, то відступали, пробуючи виманити рицарську кінноту у поле і нав'язати свою тактику бою флангових та тилових атак, що приносила їм перемоги.

Вершники Острозького мужньо витримали ці насоки, не даючи втягнути себе в битву широким фронтом, змусивши татар мати справу зі щільними шеренгами. Тим часом польська кіннота все ще не вступала в бій, і гетьман Острозький наказав Кам'янецькому, щоб поляки атакували. Фланговий удар польських хоругв з одночасною фронтальною атакою війська Острозького привів до повного розгрому 24-тисячного ханського війська. Було визволено 16 тисяч невільників і захоплено понад 10 тисяч татарських коней. Після цього три роки кримські татари не наважувалися робити наїзди на Україну.

Восени 1512 року Москва розпочала війну за Смоленськ. Уже 14 жовтня на Смоленськ зі сходу рушили полки І. Репніна-Оболенського і І. Челядніна, а з Великих Лук повів свої війська В. Одоєвський з С. Курбським. Вони мали взяти Смоленськ, і з'єдданою силою рушити на Оршу і Друцьк. 19 листопада з Москви на захід вийшли головні сили на чолі з Великим князем Московським Василем III і воєводами Д. Щенею, А. Ростовським і І. Воротинським.

Поки загони І. Репніна грабували і спустошували землі аж до Мінська та Вітебська, шість тижнів московські війська тримали Смоленськ в облозі, штурмували, обстрілювали з гармат, але взяти його не могли. Зазнавши великих втрат (тільки за один штурм у січні 1513 року загинуло близько двох тисяч московських ратників), Василь III відвів свої війска назад. Але вже влітку розпочалася нова компанія.

Союзник Москви імператор Священої римської імперії Максиміліан I прислав для походу відділ піхоти, гармати і декілька італійців, досвідчених в облозі замків, а Михайло Глинський найняв в Сілезії і Чехії рейтерів. Уже в червні 1513 року на Смоленськ рушили московські війська з Великих Лук і Дорогобужа. У вересні під Смоленськ підійшов з додатковими силами Василь III, а також полк В. Шуйського, що вернувся зі спустошливого рейду по полоцькій землі. Разом зібралося до 80 тисяч московської раті. Оборонці мужньо відбивалися. У листопаді гетьман Острозький розбив допоміжний корпус московських ратників, які рухалися на Смоленськ, після чого Василь III мусив у черговий раз зняти облогу міста.

Але вже у лютому 1514 року в Москві було прийнято рішення про третій смоленський похід. Пройшовши належну підготовку московські війська, влітку знову рушили на Смоленськ. З Дорогобужі їх вели Д. Щеня і М. Глинський, а з Великих Лук – І. Морозов і В. Шуйський. У липні 1514 року Василь III привів під Смоленськ головні сили. Знову зібралося 80 тисяч війська, які вели невпинний обстріл міста з 300 гармат. Оборонці попросили спинити обстріл і згодилися на переговори. З московського боку їх вів Михайло Глинський, який дуже хотів умовити смоленців капітулювати, бо Василь III обіцяв віддати йому місто. І Глинський зробив свою справу. 31 липня Смоленськ на почесних умовах капітулював. Намісник Смоленська Юрій Сологуб після місячної облоги наказав відчинити головну браму.

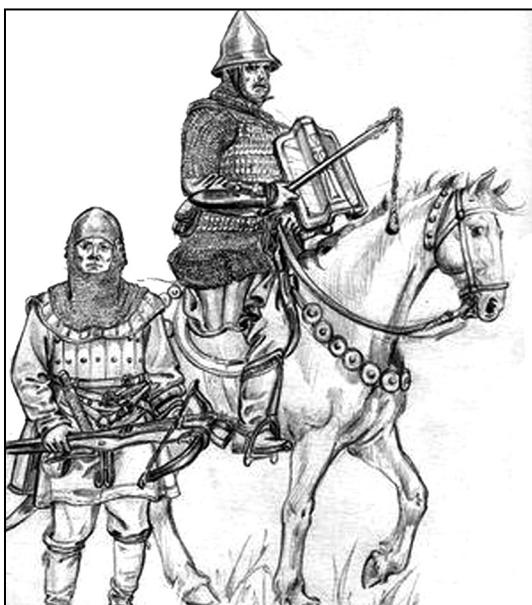

Московський кіннотник середини XVI століття

Після капітуляції Смоленська наприкінці серпня московити взяли Дубровник і вся московська рать вийшла на лівий берег Дніпра неподалік міста Орші, а далі дійшла до Друцька, який теж був взятий, і зупинилася на Друцьких полях, виславши авангард до ріки Березіни. Московська армія поділялась на полки – Великий, Правої і Лівої руки, Передовий та Зasadний. На чолі полків стояли полкові воєводи, а все військо очолював Великий воєвода конюшій Іван Челяднін. Він очолював ще й Великий полк. Великий полк складався з трьох воєводських полків – полку самого Челядніна, сформованого з муромських боярських дітей, полку Григорія Челядіна-Давидова – з велиокняжого двору і полку Івана Пронського – з тульських дітей боярських. Передовий полк складався із двох воєводських полків – Івана Темка-Ростовського з костромських дітей боярських і Микити Оболенського з поміщиків Бежецької пятини. Полк Правої руки складався з трьох воєводських полків – полку князя Михайла Булгака-Голиці (предка князів Голіциних) з поміщиків Шелонської пятини і полків

князів Андрія та Дмитра Булгакових з поміщиків Водської пятини. Полк Лівої руки мав в своєму складі два полки – Андрія Оболенського з поміщиків Обонежської пятини і полку Дмитра Васильовича Китаєва та мурзи Сивиндука з мещерськими татарами. Таким чином московське військо складалося як з полків московітів, так і татарської кінноти, тому воно більше скидалося на орду кочівників, а не впорядкований стрій європейського війська.

Великий гетьман Костянтин Острозький мав під рукою українські полки з Волині та Поділля. Проте рух уздовж кордону Білгородської орди не давав йому можливості кинути їх на московський фронт. В цей час тільки ополчення київської землі разом із союзними кримськими татарами здійснило у 1513–1514 роках два походи на Сіверщину. Лише після падіння Смоленська і захоплення московським військом Мстиславля, Кричева і Дубровно шляхта почала збиратися на війну. Крім того, польський уряд погодився надати допомогу Литві.

Русько-литовські війни (Реконструкція художника Сергія Шаменкова)

Литовське військо складалося з повітових хоругвей, а польське – з шляхетського ополчення та найманої піхоти.

У серпні 1514 року у Мінську польське і литовсько-руське військо об'єдналися під загальним керівництвом короля і налічувало 26 тисяч кінноти та піхоти. Також союзники мали кілька важких гармат. Привівши полки до Борисова, король Сигізмунд з 5-тисячним загоном залишився в місті. Далі військо повів Костянтин Острозький у напрямку Друцьких полів.

Рушаючи назустріч ворогу, гетьман Острозький вирішив якнайшвидше дати генеральну битву. На це в полководця було кілька причин. По-перше, князь розумів, що зібране військо довго вкупні не протримається: брак грошей та припасів міг уплинути на настрої шляхти та змусити її розійтися. По-друге, потрібно було не дати супротивникові закріпитися в захоплених містах. По-третє, на півдні знову могла виникнути загроза, і йому довелося б відправити туди частину полків, включаючи свою гвардію – волинців і подолян.

Рухаючись на схід, гетьман подолав кілька заболочених річик, швидкими атаками розбив 27 серпня за Березіною кілька московських полків. Московити відступили. Литовсько-руське військо знищили всі ворожі застави на своєму шляху і вирушили на Оршу. 1-го вересня відділи Івана Сапеги завдали поразки трьом полкам московітів при переправі через річку Друть. Дізнавшись про наближення супротивника, основна частина московських військ відійшла з Друцьких полів, переправилась на лівий берег Дніпра і розташувалась між Оршою і Дубровно, на річці Крапивна.

Підійшовши до Орші, князь Острозький не став затримуватися на правому березі. Частина кінноти перейшла Дніпро вплав, а впродовж ночі на 8 вересня 1515 року на лівий берег Дніпра військо переправилося по двох мостах, зведеніх з порожніх бочок, щільно законопачених і зв'язаних між собою. Об'єднаним військом командував

гетьман, князь Костянтин Острозький. Легка кіннота була під командуванням досвідченого полководя Юрія Радзивілла («Геркулеса»), який пізніше стане гетьманом Литовським. Кіннотні відділи особливого призначення були під орудою Івана Богдановича Сапеги. На чолі ополчення стояв слуцький князь Юрій Семенович (Олелькович), а польські хоругви очолювали Войцех Сампалинський та Януш Свірчевський.

Воєвода Іван Челяднін вирішив не важати підходу противника. Можливо, він розраховував, використовуючи свою чисельну перевагу, заманити противника за Дніпро, притиснути до ріки і скинути його в річку або лобовим ударом, або ударами з флангів і таким чином повністю його знищити. Челяднін хотів повторити ситуацію 1500 року на річці Ведроші. Російський історик М. Карамзін зазначає, що Челяднін, коли дізнався, що частина «литовців» вже переправилася через Дніпро, самовпевнено сказав: «Мені мало половини; чекаю їх всіх, і тоді одним разом управлюся з ними».

Такі дії воєводи дала змогу Острозькому до початку активних дій не лише перевірити військо, а й вишикувати його в бойові порядки. По переправі гетьман розділив кінноту на дві частини, а центр зміцнив піхотою. На лівому фланзі, на який і мала припасти, за тогочасним воєнним звичаєм, основна атака, стояли литовські полки. Цю групу князь очолив особисто. Праворуч нього стала польська кіннота, між двома крилами Острозький поставив частину піхоти. Позаду лівого крила стояла друга лінія війська, а фланг замикали три легкі кінні хоругви. Позаду правого крила теж стояла друга лінія на чолі з Янушем Свірчевським. Його правий фланг був прикритий трьома хоругвами легкої кінноти. А вже за нею на самому краю поля бою було встановлено батарею. Артилерійська позиція була підібрана досить вдало: підходи прикриті важкодоступною болотистою місцевістю, а гармати замасковані кущами.

Таким чином гетьман Острозький зробив ставку на ефективну координацію дій всіх родів війська на полі бою. Передбачалася спільна взаємодія важкої і легкої кінноти, піхоти й польової артилерії.

Натомість Іван Челяднін поводився безтурботно: крім того, що дав можливість супротивниківі вишикуватися за власною схемою, то ще й не провів розвідки. Тож наявність батареї залишилася для нього таємницею. Він розташував свої полки за класичною схемою проведення атаки, розтягнув своє війська в три бойові лінії, поставивши на флангах окремі загони для удара противнику в тил. Імовірно, московський воєвода хотів трьома концентрованими ударами розколоти литовсько-польське військо. Обидва крила московсько-татарського війська доволі далеко відійшли від головного полку ще до початку битви. Це пояснювалося неприхованим наміром оточити все «литовське» військо.

Водночас Острозький сподівався за допомогою фронтального бою зупинити ворога й перетворити його чисельну перевагу на тисняву з людей і коней. Вранці 8 вересня 1514 року два війська були готові до кривавої січі.

День битви припав на свято Різдва Пресвятої Богородиці, тому в обох військах було відправлено молебні. Самій битві традиційно передувало декілька герців між найвправнішими воїнами з «литовського» та московського боків.

Першими розпочали московити полком правої руки на чолі з князем Михайлom Івановичем Булгаком-Голицею-Патрикесвим, який вдарив по центру литовсько-руського війська, де перебував Константин Острозький, намагаючись відрізати його від мостів. Русини з литвинами легко відбили першу атаку, а наймана піхота висунулась з другої лінії вперед і відкрила вогонь по московській кінноті з флангу. Тоді московити попробували прорвати фланги і вдарили з тилу. Допомога резервних кіннотників, яку послав гетьман, змусила московитів відступити і на цей раз.

До обіду відбувались дрібні сутички. Очевидно, Челяднін хотів обезсилити русинів та литвинів подібною тактикою, а потім розправитись з ними. Сил вистачало. Після обіду московити вдарили по всьому флангу війська Острозького. У відповідь Острозький основний удар наніс по центру полком Сампалинського. За свідченнями очевидців, гетьман Острозький очолював усі атаки кінноти і сам бився як простий вояк. Мацей Стрийковський у своїй «Хроніці...» розповідає, що у повітрі свистіли стріли, чувся дзвін шабель, лунали постріли з вогнепальної зброї. Вершники стрімко врізалися в шеренги московського війська. Розпочалася жорстока різанина.

Скориставшись з неузгодженості у діях Голиці-Булгакова та Челядніна, Острозький нападав на них порізно, а ті, за висловом літописця, «із заздрості видавали один одного». Острозький на коні був в середині бою, і вів за собою вояків: «Це наша звитяга і нас чекає тріумф! Вже ворог

слабі! Браття милі, проявить звичну мужність в цей нелегкий час! Будьте мужніми в мужньому тілі! Нехай кожен наповниться духом проти ворога. Сам Бог стойть за нас! Є нам допомога з неба! За мною сміливіше наступайте! А в мужності згадайти славних батьків! Ось я перед вами свою голову ставлю! Першим на неприятеля свою шаблю підіймаю!»

В середині дня Челяднін дав наказ правому полку атакувати. Спочатку, як і очікувалося, московські загони потіснили русько-литовські бойові порядки. Проте атакуючі не отримали допомоги Великого полку. Цим скористався Острозький і контратакував ворога всіма литовськими силами й частиною польських хоругов.

Після жорстокого рукопашного бою правий фланг московського війська був розбитий і вдався до втечі. У цей час на лівому фланзі пішов в атаку полк Лівої руки. Але він був розбитий ще швидше. Та поляки не стали його переслідувати, а нав-

Битва під Оршою. Невідомий художник школи Луки Кранаха Молодшого. 1524 р.
Національний музей у Варшаві.

паки – залишили важку кінноту на місці, а легкі хоругви почали імітували відступ у бік Дніпра. Челяднін вирішив, що супротивник тікає по-справжньому, й кинув в атаку частину Великого полку і залишки Лівого. Не знаючи про засідку, ці полки цільною масою вийшли на піших стрільців і гармати. Останнім не треба було навіть цілітися. Гетьман Острозький використав тонкий тактичний маневр, інсценувавши панічний відступ, втяг московське військо на вузьку лісову просіку, наприкінці якої сам пішов убік, залишивши московітів перед замаскованими гарматами. Уесь кінний загін московського війська було притиснуто до боліт ріки Кропивни і там повністю знищено. Хітрість Острозького вдалась – ворог потрапив в таку ж пастку, яку Острозький застосував ще у битві з кримськими татарами 28 червня 1512 року біля Вишнівця. Атакуючі зупинилися й змішалися. Гармати вдарили по супротивнику. Коли ж кілька важких ядер поцілили в задні ряди, почалася паніка, що швидко охопила більшість московського війська. Поразки флангів призвели до того, що Челяднін зі своїм полком залишився сам на сам проти всього литовсько-руського війська. Костянтин Острозький у цій битві вперше у Східній Європі застосував артилерійську засідку в польовому бойовиську.

Острозький швидко перешукував свої війська і організував скоординовану атаку з кількох боків, підбадьорюючи своїх воїнів закликами: «О відважні лицарі! Тепер потерпіть! Тепер покажіть свою мужність! Згадайте мужність своїх предків!» Нова атака Острозького спричинила загальний розлад московського війска, тому цього наступу литовців та русинів московіти не витримали. У фланг відступаючій московській кінноті вдарили панцерники з резерву і відрізали московський авангард від основних сил. Московська кіннота була притиснута до болотистої долини річки Кропивни між Оршею та Дубровною і майже цілковито знищена. Челяднін все ще міг рятува-

ти становище – треба було послати по допомогу за полками князя Михайлова Голіци-Булгакова. Але, побачивши втечу своїх солдат, Челяднін «здав князя Михайлова», а разом з ним і запасні полки, а сам втік з поля битви та згодом був полонений. Після запеклого бою Великий полк було оточено й розбито.

Рятуючись втечею, рештки московського війська кидалося з крутіх берегів і гинули в болотах та на переправах через Копивну й Дніпро. Сама річка була повністю запружена тілами загиблих московітів. Русини та литвини розбили полки Голіци-Булгакова, і переправившись через Кропивну, кинулися наздоганяти ворога. Острозький, стоячи на березі ріки, підбадьорював своїх вояків: «Гей, хлопці, тепер кожен послужіть, як можете!».

Московіti більше не чинили спротиву. Ніколи ще московські війська не зазнавали такої поразки. 30 тисяч вбитих, 46 воєвод взятих в полон, князів та бояр, півтори тисячі боярських отроків, і близько 8 тисяч вояків. Серед трофеїв знайшли і тисячу кайданів, які Василь III приготував для литовсько-руських. Залишки московського війська відступили до Смоленська.

Але війна не закінчилася. У руках у московітів залишилася Смоленськ, Мстислав, Кричів, Дубровна. Острозький почав готовуватися до нового походу. Немалі втрати понесло литовсько-руське військо, але гетьман ставив собі за мету повернення всіх захоплених ворогами земель. Тим більше, що Василь III поспішив залишити Смоленськ, а в самому місті проти московітів утворилася змова. Смоленський єписком Варсанофоном через свого племінника прислав Сигізмунду листа про бажання смолян здати місто Острозькому. Треба було поспішати до Смоленська. І князь Константин, залишивши гармати в обозі, з кіннотою та піхотою направлявся до міста. Але несподівано пішли дощі, які зіпсували дороги. Військо важко пробиралось через слякоту. За чотири тижні війська нарешті дійшли до

Смоленська. По дорозі частина вояків захворіла і до міста Острозький підійшов з шістьма тисячами воїнів. Очевидно, що з такими військами не можливо було штурмувати добре укріплене місто.

Крім того, з'ясувалось, що смоленський воєвода князь Василь Шуйський викрив змову. Варсонофія заточили у в'язницю, а інших змовників московити повісили на валу. Не випадало взяти місто і тривало облога. Московити спустошили смоленські околиці і не було чим прогодувати військо. Король Сигізмунд, враховуючи ситуацію, наказав гетьману повернутися назад. По дорозі назад Острозький відвоював Дубровну, Кричів та Мстислав.

У Вільні гетьмана Костянтина Івановича Острозького чекала урочиста зустріч. З грудня 1514 року все місто вітало героя Оршанської битви. На честь Острозького Сигізмунд побудував тріумфальну арку, через яку він в'їхав на чолі військ в столицю Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтського. Віленці з квітами зустрічали героя. Згодом російський історик Карамзін визначить Костянтина Івановича Острозького «братьом московитам по церкви, але їх страшного ворога в полі».

Полонених московських воєвод і боярських дітей тримали під вартою в різних замках в Білорусії, а простих воїнів поселили у велиокняжих і шляхетських маєтках, для використання на сільськогосподарських роботах. Іван Челяднін та Михайло Голиця-Булгаков були у в'язниці в Вільно. Крім них було захоплено в полон таких московських воєвод: Дмитра Булгакова, Івана Пронського, Дмитра Китаєва та мурзу Сивиндука. Двох воєвод, Івана Темка-Ростовського та Андрія Оболенського, було вбито. Спаслися тільки Григорій Челяднін-Давидов, Микита Оболенський та Андрій Булгаков-Голиця.

Десятки років перебували захоплені в битві під Оршею московські вояки в полоні у Великому Князівстві Литовському, бо московський уряд ними не переймався.

Сам Великий Князь Московський Василь III Іванович заявив, що для нього «той, хто потрапив у полон – мертвий». Іван Челяднін помер у Вільні через кілька років. Михайло Голиця-Булгаков і князь Іван Селяховський повернулися на Батьківщину тільки у 1552 році вже при цареві Івані Грозному. Голиця-Булгаков постригся у ченці і під іменем Іоан помер через два роки.

Імператор Священої римської імперії Максиміліан I в результаті перемоги князя Острозького під Оршою відмовився підписувати з Москвою військову угоду 1514 року про створення альянсу проти Великого князівства Литовського і Польщі, мета якого була знищенння цих держав і поділ їх територій, за яким землі України, Білорусі і Литви мали відійти до Москви, а Польщі – до імперії. Імператор різко змінив своє ставлення до короля Сигізмунда I і відмовився від будь яких територіальних претензій. Їх примирення закріпилося ще й шлюбом Сигізмунда I з внучкою імператора Максиміліана I італійською принцесою Боною Сфорца. Імператор тримав своє слово і справді відстоював інтереси Польщі і Великого князівства Литовського у європейській політиці. Так, коли у 1518 році заодно з Москвою почав діяти німецький Орден, імператор Максиміліан I переконав магістра Ордену Ольбрехта: «Цільність Литви необхідна для добра всієї Європи, а могутність Московії – небезпечна».

Таким чином, Костянтин Іванович Острозький домігся реваншу за поразку на Ведроші і звів давні рахунки з Москвою. Чи здогадувався гетьман, що його перемога стане однією з самих визначних звитяг у кількастолітньому протистоянні Москви та Вільно. Що її пам'ятатимуть прийдешні покоління. Що у 1561 році, напередодні Полоцької війни, король Сигізмунд II Август напишє Івану Грозному: «Коли хочеш битви, то йди зі своїм військом до Орші, де Костянтин Острозький дав вам про себе знати». І у 1564 році, коли без великих зусиль були відігнані московські війська від

Дубровни, літописець зазначив, що «такої великої здобичі і при великій битві під Оршею не було взято».

Після битви під Оршею князь Костянтин Іванович Острозький, сповняючи дану обітницю, побудував у Вільні богату церкву Святого Духа, на якій була закріплена мармурова плита з написом «...за даровану перемогу над неприятелем і супостатом православної церкви».

Дата 8 вересня у Білорусі оголошена Днем Білоруської Військової Слави. Щорічно патріотична громадськість Білорусі відзначає його, як один з головних національних свят. А народ, незважаючи на всі московські потуги віддати битву під Оршею забуттю, і досі співає:

Ой, у неділеньку пораненько,
Зійшло сонце хмарненько,
Зійшло сонце над бором,
Понад Селецьким табором.
А у таборі труби грають,
Та вояцькі народи скликають.
Стали раду одбувати,
Звідкіль Оршу здобувати:
А чи з поля, а чи з лісу,
А чи з річки-невелички?
А ні з поля, а ні з лісу,
Тільки з річки-невелички.
А в неділю пораненько
Стали хлопці-пясигорці
Коло річки на пригорі
Гатить разом з самопалів,
З семипальних ще й запалів.
Бути півсоткою з гармат.
Москва стала нарікати,
Місто Оршу покидати,
А як з Орші утікали,
Річку-невеличку проклинали:
«Бодай ти, річка сто літ висихала,
Як наша слава тута пропала.
Бодай висихала до скончання свету
Що нашої славоньки тут уже нету».
Слава Орші для нас горше.
Слава тобі гетьмане Остроже.

Волинський літопис в той час так писав про видатного князя Острозького: «а геть-

ману його, видатному князю Костянтину Івановичу Острозькому, дай Боже багато здоров'я і щастя на майбутнє, щоб як нині побив рать московською щоб так побивав рать татарську проливаючи їх кров бусурманську».

Ніби виконуючи побажання літописця великий гетьман принесе ще не одну перемогу руському народові. Так, влітку 1518 року гетьман Острозький разом з Остапом Даškovичем двічі громив на Волині кримських наїзників.

Потім була і гіркота прикрої поразки. У липні 1519 року на Київщину і Волинь наскочила 40-тисячна татарська орда, послана кримським ханом Мехмедом I Гиреєм. Гетьман Костянтин Острозький виступив проти татар з корпусом в сім тисяч вершників, частина з яких складали поляки. Він перестрів татар на зворотньому шляху, коли вони вже верталися зі здобиччю. 2 серпня 1519 року відбулася битва під Сокalem, у зовсім невигідному для військ Острозького місці. Позицію Острозького не встиг змінити, бо молода і самовпевнена польська шляхта, яка дуже прагнула набути бойової слави, зав'язала бій, залишаючись на низькому березі Бугу. Не послухався наказів Острозького і молодий Ф. Гербурт, та повів своїх хоругви на татар, чим змусив і гетьмана вступити в бій. Все закінчилося повною перемогою степових наїзників. На полі брані поліг цвіт польської та української молодої шляхти. Це була друга поразка гетьмана Острозького у його житті.

Та все ж війна наближалася до кінця. Василь III покладав велику надію на Тевтонський орден, і навіть двічі посылав магістра Ольбрехту велику суму срібних грошей. На російське срібло магістр почав похід проти короля Сигізмунда I (до речі, свого рідного дядька), і був жорстокобитий поляками. Військо короля Сигізмунда I Старого витіснили тевтонців аж до Кролевця, що змусило підписати у 1521 році мирну угоду. Тевтонський же орден після цього взагалі перестав існувати, і маркграф став

vasalom Польщі, герцогом Пруссським. А ще раніше, у 1520 році, таку ж угоду уклав з Сигізмундом і кримський хан Махмет Гірей. Тільки тоді Василь III підписав у 1522 році угоду з Литвою про п'ятирічне примирення. Після чого планувалося підписання «вічного миру», який протримався тільки до смерті Василя III у 1533 році.

Були ще дві перемоги Костянтина Івановича Острозького: під Теребовлею 2 липня 1524 року та на річці Ольшаниці (сучасна Білоцерківщина) 6 лютого 1527 року, де князь Костянтин Іванович здобув велику перемогу, наздогнавши 20-тисячне татарське військо, що поверталося зі здобиччю до Криму. Спочатку татари спробували було відбиватися, але не витримали натиску війска Острозького і почали втікати. Вершники князя Юрія Слуцького і старости Остапа Дацковича доганяли та сікли їх. Мало татар вціліло і добралося до Дикого поля, а 700 було взято в полон. Після цього князь Костянтин Іванович заснував у Острозі татарське передмістя з в'їздною баштою, де й поселив взятих у полон татар. Вони мали охороняти місто, тому одна із вулиць міста називається Татарською і донині. Татарська башня розташована біля

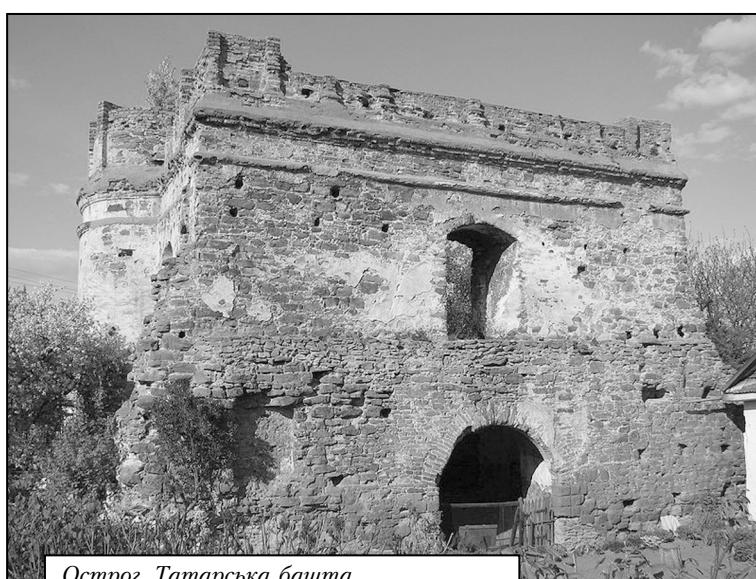
Красної гірки і була важливим оборонним пунктом стародавнього Острога, а також відігравала роль головного міського в'їзду з боку Корця і Звягіля.

Збройні протистояння із військами південного сусіда були для Острозького звичним ділом. Він навіть розробив проти них спеціальну тактику ведення бою. Полонені татари були на службі у його війську і підтримували порядок у місті, причому в них це виходило якнайкраще. Адже мусульмани легко вирішували конфлікти між православними та католиками. Крім того, їхня віра забороняла їм вживати спиртне.

У кожній із згаданих битв, за свідченням сучасників, були розбиті орди численністю понад 20 тис. чоловік. І це при тому, що війська, якими командував Костянтин Іванович, були значно меншими! За ці звитяги гетьману Костянтину Івановичу навіть надали право користуватися печаткою з червоного воску, що на той час вважалося прерогативою самостійних правителів.

Окрім військових справ, Костянтин Іванович велику увагу приділяв справам церковним та культурним. Зі свідченнями сучасників-іновірців, він був «настільки набожним у своїй грецькій секті, що русини вважали його святым». Завдяки сприянню князя Костянтина Івановича були значно змінені позиції православної церкви, фундований чимало православних храмів та монастирів у Вільно, Новогрудку, Дубні, Острозі, Туркові, Межирічах, Дермані та інших містах і селах. Особливо велику увагу він приділяв Києво-Печерському монастирю.

У 1507 році король Сигізмунд I передав Костянтину Івановичу Острозькому право патронувати багатий Жидичен-

Острог. Татарська башта

ський монастир, відомий ще з часів Київської Русі. До цього монастиря, за літописними свідченнями приїздив молитися король Данило Галицький. У 1527 році Костянтину Івановичу надали право керувати маєтками Київської метрополії, що ще більше піднесло його авторитет. Церква багатьом зобов'язана його апостольській самовідданій діяльності. Завдяки його зусиллям була відновлена православна кафедра в Галичині, скасована з 1414 року, і першим єпископом у Львові став Макарій Ту-

чанський, що прийняв титул «єпископа Львівського і Каменецького і намісника митрополії Галицької».

Судячи з фрагментарних повідомлень, князь намагався створити при деяких великих монастирях культурні осередки і, можливо, навіть започаткував у своїх володіннях книгодрукування. Існує навіть думка, що Костянтин Іванович Острозький задовго до Івана Федорова заснував на українських землях друкарню і видавав тут книжки.

Князь Костянтин Іванович Острозький збудував Троїцьку та Миколаївську церкви у Вільно, сприяв відкриттю у Вільно друкарні Франциско Скорини на початку 1520-их років. Діяльність Костянтина Івановича на культурному полі в цьому напрямку знайшла згодом продовження в діяльності його сина Василя-Костянтина.

Костянтину Івановичу, завдяки велико-князівським пожалуванням за військові заслуги, вдалося значно збільшити свої землеволодіння. Він став одним із найбільших землевласників Великого князівства Литовського. Однак свої великі статки віддавав на військові потреби. В наступні роки

*Церква Бориса і Гліба в Новогрудку.
Збудована князем Костянтином Острозьким у 1519 році
на фундаменті церкви XII століття*

князь Костянтин продовжував залишатись одним із найвпливовіших політиків Польщі і Литви і активно впливати на перебіг подій.

Помер князь Костянтин Іванович Острозький 11 вересня 1530 року в Турові. За передсмертною волею, тіло небіжчика було перевезене до Києва і 24 вересня поховане в крипті Успенського собору Печерського монастиря (згодом поруч з ним поховали другу дружину князя – княгиню Олександру Слуцьку, яка померла 12 липня 1531 року). 1579 року син Острозького, князь Василь-Костянтин, встановив над цим похованням величний пам'ятник – мармуровий скульптурний надгробок роботи відомого львівського скульптора Себастьяна Чешека, який зобразив гетьмана в традиційній для ренесансної скульптури цього жанру позі сплячого лицаря.

Гробниця зазнала пошкоджень під час пожежі в Лаврі 1718 року, але фігура Острозького вціліла. Реставрована й відновлена, вона знаходилась в Успенському соборі аж до 3 листопада 1941 року, коли головну святиню Лаври безжалісно висадили в повітря.

Гетьманство Костянтина Івановича Острозького стало взірцем військової чинності для його наступників. У 1531 році, віддаючи булаву Великого гетьмана Литов-

ського Юрію Радзивіллу, Великий князь Литви Сигізмунд Август наказував, щоб той виконував обов'язки гетьмана так, «як справляв їх князь Острозький».

ДЖЕРЕЛА

1. Соболев Л.В. Князь К.-В. Острожский как лидер «русского народа» Речи Посполитой / Автореф. дис. на соискание ученой степени канд. ист. наук. Московский Государственный университет им. М.В. Ломоносова. Исторический факультет. – М., 2002. – С. 1.
2. Ярема Галайда «В річницю славної битви під Оршою». сайт <http://una-unso.in.ua/?p=10240>.
3. Г. Сагановіч – Айчыну сваю баронячы (Канстанцін Астрожскі, 1460-1530), сайт <http://jivebelarus.net/history/faces/astrozhsky-for-motherland.html>.
4. Чарняўскі М. Бітва пад Воршай. сайт, http://jivebelarus.net/at_this_day/events_calendar370.html.
5. А. Грыцкевич – «Аршанская битва 1514 года і яе ўдзельнікі», <http://jivebelarus.net/history/gistografa/orsha-battle-1514.html>.
6. Митрополит Іларіон (І.І.Огіенко) «Князь Костянтин Острозький». – МП «Світязь», 1992.
7. Леонід Тимошенко «Не совсем юбилейные заметки. К 400-летию со дня смерти князя Василия-Костянтина Острожского».

ДО ВІДОМА АВТОРІВ

Редакційна колегія журналу «Воєнна історія» запрошує Вас до активної співпраці!

Журнал розрахований на широкий загал науковців, викладачів воєнної історії та всіх, хто цікавиться українською історією. Він надходить до найвідоміших бібліотек країни, наукових установ і навчальних закладів.

До розгляду приймаються статті державною мовою загальним обсягом не більше 10 машинописних сторінок (формат А4, кількість рядків на сторінці – не більше 29, кегль – 14, друкування з одного боку аркуша).

Рукописи слід подавати у роздрукованому і електронному вигляді; вони мають супроводжуватися інформацією про автора (авторів): військове та вчене звання, науковий ступінь, прізвище, ім'я та по батькові (повністю), місце роботи та посада, яку обіймає автор, адреса для листування, номери телефонів, факсів, адреса електронної пошти, а також обов'язково додається **фото автора** (авторів).

Матеріали можна подавати безпосередньо у редакцію за адресою:

Україна, м. Київ, вул. Грушевського, 30/1, кім. 101,
редакція журналу «Воєнна історія» (телефон головного редактора: (067) 974-15-82)
або представникам журналу в регіонах, адреси яких подані на обкладинці журналу.

Електронна адреса: serlytvyn@ukr.net

У науковій статті повинні бути такі елементи:

1. Загальна постановка проблеми та її зв'язок із важливими науковими та практичними завданнями; аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання цієї проблеми і на які спирається автор; формулювання мети статті; виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; висновки з дослідження і перспективи подальших розвідок у напрямку.

2. Мова публікації – українська.

3. До статті додається перелік ключових слів та анотація обсягом до 1/4 сторінки машинописного тексту (українською, російською та англійською мовами).

4. Усі скорочення при їх першому згадуванні мають бути розшифровані. Використання скорочень у назві та резюме до статей не допускається.

5. Фотографії до статті слід підписати на звороті (назва статті, номер згідно з посиланням на них у тексті, підпись до фотографії, позначка стрілкою (-) вгорі фотографії).

6. Усі рисунки повинні бути підписані та пронумеровані відповідно до посилань на них у тексті.

7. Таблиці повинні мати називу та порядковий номер.
8. Бібліографічні описи посилань у переліку, скорочення слів і словосполучень оформляють відповідно до чинних стандартів з бібліотичної та видавничої справи (ГОСТ 7.1-84, ГОСТ 7.12-93, ГОСТ 7.11-78, ДСТУ 3008-95).
9. **УВАГА!** Посилання подаються у тексті в квадратних дужках: номер у списку джерел та, через кому, сторінка цитування.

Додаткові вимоги до матеріалів в електронному вигляді:

1. Текстові файли повинні бути у форматі Microsoft Word. Текст слід складати без примусового переносу слів. Абзацні відступи зазначаються при форматуванні, а не шляхом використання пробілів.
2. Таблиці мають бути розміщені у тому ж текстовому файлі.
3. Графічний матеріал (фотографії та рисунки) має бути поданий окремими файлами форматів TIFF або JPG роздільною здатністю 300 dpi – для растрових зображень, 600 dpi – для графічних.
4. **УВАГА!** Забороняється присилати графічний матеріал у форматі DOC. Такі матеріали не будуть опубліковані.

Запропоновані роботи не мають бути одночасно подані для публікації в інші видання або не повинні бути раніше опублікованими.

Відповідальність за зміст матеріалів несуть автори.

Усі наукові статті проходять процедуру рецензування.

Редакція залишає за собою право скорочення і витравлення надісланих статей, їх публікацію у вигляді коротких повідомлень і анотацій.

Не прийняті до публікації матеріали авторам не повертаються.

**Редакційна
колегія.**